Олесь Обертас

український самвидав

монографія

СМОЛОСКИП

ОЛЕСЬ ОБЕРТАС

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ: ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА (1960-і – ПОЧАТОК 1970-х РОКІВ)

Присвячую моїм дорогим батькам:
Обертас Ніні та Обертасу Євгену

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут літератури ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ОЛЕСЬ ОБЕРТАС

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ: ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА (1960-і – початок 1970-х років)

МОНОГРАФІЯ

Київ
«СМОЛОСКИП»
2010

ББК 84.34УКР6
О–13

У книзі досліджуються місце і роль, історія розвитку та побутування українського самвидаву як альтернативної складової літературного процесу, як головної організуючої форми Руху Опору 1960-х – початку 1970-х років. Особлива увага звертається на характеристику позацензурної публіцистики та літературної критики у контексті культурно-громадського життя в Україні 60-х років XX століття. З'ясовується роль самвидаву як одвічної опозиційної категорії, розглядаються обставини його формування як конкретного історичного явища у другій половині XX століття, окреслюються характерні особливості розвитку самвидавної літератури та її проблематики в умовах тоталітарного суспільства. Ґрунтовний аналіз самвидавних документів дозволив О. Обертасу простежити еволюцію мислення їхніх авторів.

Видання розраховане на науковців, журналістів, а також усіх, хто цікавиться історією, культурою та літературою України.

Передмова *Михайлини Коцюбинської*
Післямова *Осипа Зінкевича*

Науковий редактор
кандидат філологічних наук *Михайлина Коцюбинська*

Рецензенти:
доктор філологічних наук *Шумило Н.*
кандидат історичних наук, доцент *Зайцев Ю.*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
(протокол № 14 від 16 грудня 2008 р.)

© Олесь Обертас, 2010
© «Смолоскип», 2010

ISBN 978-966-8499-96-8

Михайлина Коцюбинська

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ 1960-х рр.: СЬОГОДНІШНІЙ ПОГЛЯД

Книга Олеся Обертаса важлива передусім повнотою та новизною охопленого матеріалу. Корпус залучених ним до наукового обігу документів (273 тексти) на сьогоднішній день найповніший. Матеріали різноманітні – тематично, стилістично, за обсягом, за рівнем. Якщо брати формально, вони навіть виходять за межі заявленої теми, але все це йде на користь повноти картини й широти охоплення явища. Крім магістральної для цього виду літератури проблематики (захист української культури й мови, пробудження національної свідомості, боротьба за громадянські права і свободи), розглядаються документи про переслідування на релігійному ґрунті, з єврейського питання, інформаційно-протестний, російськомовний самвидав, перші антології дисидентського руху, журнал «Український вісник». Створено реєстр документів українського самвидаву. Самостійне значення мають списки використаної літератури, довідковий апарат, не кажучи вже про «Додатки», це – готовий матеріал для бібліографічного покажчика. Розгорнута й осмислена автором панорама подій і текстів переконливо доводить, що самвидав – чи не найреальніше і найвагоміше досягнення шістдесятників.

О. Обертас дослідив суспільно-політичне коріння та історичне місце самвидаву в літературному процесі 1960-х років – і не тільки 1960-х. Дуже плідною й концептуальною видається мені широка постановка питання, погляд на цей феномен не тільки як на конкретно-історичне явище, а як на одвічну загальнолюдську опозиційну категорію в різних історичних і стилістичних іпостасях. З одного боку, конкретні свідчення доби, водночас – неперехідне, неминуще, одвічний супутник людини в її боротьбі за власну гідність, за свої права і свободи.

> Побоююся, що в потоках інформаційної зливи, – говорить Євген Сверстюк, – напливуть в українську літературу імітатори, втомлені від знань блискучі верхогляди, поглянуть на много-

> трудну працю хоча б шістдесятників, кинутих під колеса за саме відстоювання засадничих цінностей та намагання йти проти течії, і скажуть: «Даремний труд! З цінностями і так нічого б не сталося, раз вони засадничі, а плавання проти течії – то справа характеру...» А то ж головне для людини – полоти бур'яни, чистити джерело. Поза цим життя не має сенсу.

Докладно, крок за кроком простежує О. Обертас історичний розвиток літературно-публіцистичного самвидаву 1960-х років, визначає основні етапи його зародження й утвердження. Досліджує зв'язок між підцензурною критикою і публіцистикою та її самвидавним аналогом: самвидав як продовження вільної і відповідальної розмови про головне, розпочатої критикою та публіцистикою ренесансу 1960-х. Адже репресії, заборони, цензура – то своєрідні стимули, «хрещені батьки» самвидаву.

З позицій літературознавця хотілося б, можливо, знайти в книзі більше суто філологічного аналізу текстів. Однак історична й жанрова специфіка матеріалу диктує пріоритети й підходи. Літературна критика українського самвидаву вся поспіль переплетена з публіцистикою, більше того, підпорядкована їй. Тут не доводиться говорити про «чисту», незаанґажовану естетичну критику і суто філологічний аналіз. Самвидавна літературна критика за визначенням, sui generis, політизована, соціологізована. Головне тут – стан суспільства, його соціальні зрізи, ідеологічні віяння, що визначає характери й долі людей. Суто художній – фабульний, описовий, психологічний – матеріал підпорядкований завданням соціальної критики й евристики. І психологічна, й стилістична аналітика, і виразний сатирико-публіцистичний струмінь, зокрема в рецензіях-фейлетонах І. Світличного, в еталонних текстах Є. Сверстюка (недаремно його свого часу називали «Салтиков-Сверстюк»), і загалом увесь «фаховий» самвидав (взяти хоча б історичні есеї М. Брайчевського) пройняті публіцистикою. Це іманентна характеристика такого типу літератури, що переконливо показано в книзі.

О. Обертас багато зробив для практичної реалізації досліджуваного ним матеріалу. Він – директор Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», упорядник і редактор бюлетеня «Український самвидав», учасник багатьох міжнарод-

них семінарів, конференцій, виставок, присвячених цьому яскравому феномену XX ст. Відрадний приклад екзистенційного освоєння досліджуваного матеріалу.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Протягом багатьох років питання, пов'язані з виникненням та поширенням в Україні опозиційної літератури – самвидаву, залишалися забороненою темою для дослідження. Офіційна боротьба з цим неформальним явищем почалася ще з «Указу о тех, кто взаперти пишет» Петра І. Царська, а пізніше радянська пропаганда переконувала співвітчизників у відсутності будь-якої опозиції в країні. Авторів самвидаву офіційні органи влади спершу називали «розкольниками», «революціонерами», а в 1960-і рр. – «буржуазними націоналістами», «агентами іноземних розвідок», «кримінальними злочинцями».

Явище альтернативної культури й літератури як форм опозиційного мислення існувало й буде існувати завжди, в кожній країні світу, з будь-яким суспільно-політичним устроєм. Можливі лише різні варіації терміну «самвидав» у різні історичні епохи: «списки», «рукописи», «воровские послания», «подметные грамоты», «еретические трактаты», «захалявна література», «задротяна література», «позацензурні видання», «самсебяиздат», «самиздат», «антирадянська література», «відписи», «самдруківські видання», «копії», «підземна література», «інтернет-культура» тощо. Різниця полягає лише в тому, що в демократичних країнах такий вид інтелектуальної діяльності існує відкрито, а в тоталітарних – перебуває поза законом.

Самвидав – це світове явище за масштабами й універсальне за своїм призначенням. Воно лежить на перетині багатьох наук: літературознавства, мовознавства, історії, психології, суспільствознавства, політології, культурології тощо. За природою існування самвидав є явищем протиборства опозиційно налаштованої інтелігенції й офіціозу, а, отже, воно завжди ставало вимушеним кроком – в нього «заганяли» представників альтернативної культури. Тому під словом «самвидав» ми розуміємо не так текст, як *специфічний спосіб побутування суспільно значущих непідцензурних документів*, що полягає в тому, що їх тиражування відбувається

поза авторським контролем у процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі. Автор може лише «запустити текст у самвидав», а подальша його доля від нього не залежить.

В українській літературі самвидав як форма опозиційної творчості має поважну тисячолітню історію і практично в усіх епохах знаходить собі місце. У 1960-х роках самвидав пов'язується передусім із приходом нового покоління інтелектуалів – шістдесятників, яке постало завдяки низці суспільно-політичних причин: припиненню в середині 1950-х років масових репресій, початку реабілітації репресованих, розвінчуванню культу особи Сталіна, частковій лібералізації деяких сфер життя суспільства, передусім духовного тощо. Ця плеяда молодих митців і літераторів виступила за розширення свободи творчості, на захист національної культури, проти тотальної русифікації, відтак за оновлення й демократизацію суспільства. Таким чином, сформувалося середовище, в якому зародилася політична опозиція й виник самвидав як головна інфрастуктура Руху Опору.

Складовою частиною процесу формування позаофіційної літератури 1960-х років стала літературна критика та публіцистика українського самвидаву. Самвидав користувався величезною популярністю й довірою населення СРСР і віддзеркалював актуальні проблеми суспільного, літературного, національного, політичного та культурного життя в Україні.

Книгу написано на широкій джерельній базі, до якої увійшли закордонні історичні монографії, присвячені дослідженню опозиційного руху в Україні та окремих його проявів – зокрема, самвидаву ([264], [265], [270], [277], [281], [288]); наукові праці діаспорних дослідників Л. Алексєєвої, І. Майстренка, І. Клейнера, Б. Кравченка, М. Прокопа, І. Лисяк-Рудницького ([2], [88], [101], [108], [109], [118], [163–165]); мемуарна література, авторами якої є такі безпосередні учасники самвидавного руху, часом з різних «боків барикад», як П. Шелест та Л. Лук'яненко, О. Мешко, В. Овсієнко, С. Кириченко, І. Жиленко, В. Лісова, В. Лісовий, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк, І. Світличний, Л. Світлична, М. Масютко, М. Маринович, Л. Плющ, М. Руденко, П. Григоренко, Д. Шумук, Н. Суровцова, М. Хейфець, І. Гель, М. Ільницький, М. Косів, Б. Горинь, М. Горинь, І. Дзюба, М. Скорик, Р. Корогодський та ін. ([25], [26], [33], [41], [53], [56–59], [61],

[85–7], [90], [92], [97], [98], [111–113], [116], [117], [121], [124], [133], [135], [136], [147], [148], [158], [170], [184], [202], [209–211], [235], [251], [258]). Цінність залучення даного виду джерел полягає у змозі сприймати події того часу очима їх учасників, зокрема авторів і поширювачів самвидаву, та порівнювати з офіційною інформацією, що подавалася в різноманітних документах. У роботі також використано дослідження вітчизняних учених Ю. Курносова, В. Барана, Ю. Зайцева, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Б. Захарова, Т. Батенка, Є. Захарова та ін. ([12–14], [16], [65], [68], [75], [76], [83], [104], [138], [171], [172], [213], [214], [229]).

У дослідженні також уперше опрацьовано й узагальнено спогади авторів і читачів самвидаву, використано матеріали епістолярної спадщини ([4], [39], [96], [119], [120], [155], [192], [236], [248]), зокрема листування І. Світличного, В. Чорновола, З. Ґеник-Березовської, З. Красівського, А. Горської, В. Марченка, С. Хмари, З. Антонюка, С. Глузмана, М. Мариновича та ряду інтерв'ю, проведених автором із М. Коцюбинською, Р. Мороз, М. Мариновичем, М. Матусевичем, М. Волинцем, Н. Світличною, Л. Світличною, Є. Сверстюком, Р. Корогодським, А. Пашко, Р. Руденко, В. Шевченком, М. Горинем, Б. Горинем, Н. Обертас, Є. Обертасом, С. Кириченко, Ю. Бадзьом, Г. Кушнір, Л. Семикіною, Г. Севрук, О. Зінкевичем, А. Ребетом та ін.

Основними критеріями добору самвидавних літературно-критичних статей та публіцистичних творів до розгляду в нашому дослідженні стала їх актуальність, частота та географія їхнього поширення. Зроблено спробу зібрати й узагальнити переважну більшість відомих літературно-критичних і публіцистичних статей, які поширювалися засобами самвидаву. Фактом поширення документа в самвидаві є розповсюдження його в Україні різними засобами та шляхами, а також – публікація в закордонній пресі, тобто «тамвидаві» (видання «Смолоскип», «Сучасність», «Визвольний шлях», «Вільна Україна», «Український історик», «Українське слово», «Український самостійник», «Новий шлях», «Нові дні», «Континент» тощо) та закордонних збірниках ([30], [36], [73], [110], [130–132], [160], [204], [212], [215–226], [228–230], [232], [233], [239], [262], [268], [269], [271], [273–276], [284–287], [289–291]).

Важливим свідченням поширення в самвидаві деяких статей є фігурування їх у ряді кримінальних звинувачень, висунутих В. Чорноволу, Є. Сверстюку, В. Стусу, В. Овсієнку, І. Світличному, В. Морозу, М. Плахотнюку, М. Масютку, М. Озерному, І. Гелю, М. Гориню, Б. Гориню, С. Караванському, Н. Строкатій, Н. Світличній та ін. Найціннішим джерелом для написання цієї праці є віднайдення автором дослідження фактів самвидавного поширення статей та деяких досі невідомих документів в архівах Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» (м. Київ), Громадської організації «Музей шістдесятництва» (м. Київ), Харківської правозахисної групи та у низці іноземних інституцій, зокрема найбільших у світі архівах радянського самвидаву: Інституті досліджень Східної Європи Бременського університету (м. Бремен, Німеччина) та Архіві Відкритого суспільства при Центрально-Європейському університеті (м. Будапешт, Угорщина), а також у архіві видавництва «Сучасність» при Українському вільному університеті (м. Мюнхен, Німеччина); в архівах радіостанцій «Свобода», «Голос Америки», «Вільна Європа».

Таким чином, це перша монографія, в якій всебічно й комплексно досліджується самвидавна літературна критика та публіцистика 1960-х – початку 1970-х років як одна із складових літературного процесу. До наукового аналізу залучено **273** документи самвидаву різних авторів, зроблено спробу узагальнити літературно-критичні та публіцистичні твори самвидаву та показати його еволюцію. Аналіз тематичної спрямованості літературно-критичних та публіцистичних самвидавних текстів, їх проблемності, жанрової специфіки, індивідуальних особливостей творчої манери авторів, характеру викладу думок та причин поширення документів у самвидаві проводиться в тісному зв'язку з проблемами, що стоять сьогодні перед українською літературою та культурою.

У книзі наголошено на прагненні авторів літературно-критичного та публіцистичного самвидаву, незважаючи на репресії, подавати некон'юктурні, оригінальні та об'єктивні оцінки як літературного життя 1960-х років, так і тодішньої суспільно-політичної ситуації в Україні.

Окрім того, в роботі вперше на основі архівних матеріалів, історичної та мемуарної літератури, а також інтерв'ю та спогадів учасників опозиційного руху створено реєстр документів українського самвидаву 1960–1972 років та показано роль його авторів у суспільно-громадському житті України та в національному Русі Опору.

РОЗДІЛ 1

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ КОРІННЯ Й ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ 1960-х РОКІВ

1.1. Самвидав як одвічна опозиційна категорія і як конкретно-історичне явище

Поняття і термін «самвидав» сьогодні, великою мірою, неоднозначне: його можна розглядати в широкому загальнолюдському значенні та як чітко окреслений, конкретний історичний феномен. Справді, під словом «самвидав» ми розуміємо і спосіб вислову **іншої** думки всупереч офіційному нав'язуванню згори, й одвічну опозиційну категорію. Так, зокрема, розглядає цей феномен Віктор Кривулін в антології неофіційної поезії радянської епохи «Самвидав століття» [175, с. 342–354], який стверджує, що «саміздат – в широкому трактуванні – почав існувати з тих часів, коли люди оволоділи мистецтвом письма» [175, с. 342], тобто коли стало можливим зафіксувати на письмі опозиціювання владі та всьому стандартизованому.

Безперечно, прагнення до свободи думки і творчості існувало завжди, завжди існували мислителі й митці, які прагнули подивитися на світ іншими очима, розставити інші акценти на довколишнє. Уже саме це історичне «прагнення» в його практичній реалізації можна в певному сенсі називати «самвидавом». Варто наголосити на тому, що «самвидав» існував не тільки в радянські, а й навіть у допетровські часи, коли і слова цього не було, але існувала варварська, «татарська», за виразом Щедріна, цензура, яка була проявом панічного жаху держави перед несанкціонованим зверху словом, тим більше – словом писемним.

Історія культури людства, історія літератури – як світової, так і української – свідчить, що її творці не завжди підтримували соціально-політичний устрій держави, в якому жили й творили, а частіше намагалися дистанціюватися від влади. Тим часом влада завжди намагалася контролювати розвиток мистецтва, пропонуючи творчій людині певні соціальні привілеї (посади, житло, високу заробітну плату тощо), впроваджуючи цензуру, залякуючи непокірних, морально паралізуючи, а то й фізично знищуючи їх. Це породжувало «вічну» проблему взаємин культури й політики, офіційної державної думки з вільною творчістю. Результат таких взаємин схематично можна зобразити у двох життєвих позиціях:

1. Прославлення конформістських митців.

Пригадаємо хоча б успіх Мецената – наближеного до імператора Августа – в культурній політиці Стародавнього Риму в I ст. до н. е., чия підтримка мистецтва зробила його символом взаємозв'язку державних та творчих інтересів, зміцнила й прославила Рим у віках і в літературі. Та збираючи довкола себе і підтримуючи найкращих художників, письменників, мислителів, Меценат не тільки дбав про прославлення своєї Батьківщини, а й прагнув запобігти опозиційним настроям митців, які руйнували б державу зсередини своєю вільною творчістю.

2. Заборона й переслідування нонконформістських митців, що породжували прояви непідцензурної творчості – своєрідний «самвидав».

Безумовно, кордони такого «самвидаву» дуже широкі. Це, передусім, альтернативна офіційній «історія ідей та їх наукових і художніх форм» [42, с. 54], що могла бути висловлена в різних формах (у рукописах, списках, готових друкованих матеріалах тощо) різними представниками мистецтва в різні епохи. «Опозиціонери», «інакодумці», «борці з цензурою» в різних сферах людської діяльності (економіка, література, образотворче мистецтво, медицина тощо) творили нове мистецтво, непідвладне загальноприйнятому, офіційному, і не підказане ніким.

Перші зразки такої, кажучи фігурально, «самвидавної» діяльності можна віднайти ще в Біблії. «Позацензурні» проповіді, притчі, сентенції, заповіді Ісуса Христа передавалися з уст в уста, поширювалися в рукописах і списках, змінюючи політичні й культурні закони суспільства. І з огляду на загальнолюдський історичний досвід не є дивним, що чим жорстокіше переслідували учнів Христа, тим більше з'являлося добровольців, що їм допомагали. «Знищені стають прапором. Знищені – це кремінь, із якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах», – повторить майже через 2000 років у самвидаві[1] український публіцист В. Мороз [24, с. 20].

[1] Оскільки написання терміну «самвидав» у різних джерелах відрізняється («Самвидав», «самвидав», «сам-видав», «САМВИДАВ», САМВИДАВ, самвидав тощо), то введемо деякі пояснення: під терміном «самвидав» розглядаємо прояви непідцензурної вільної творчості до 1960-х рр., тобто до існування слова «самвидав» у теперішньому його трактуванні; а самвидав – власне неологізм 1960-х рр., як частина непідконтрольного владі літературного та мистецького процесу 1960–1980-х рр.

Стосовно зародження явища «самвидаву» – в широкому розумінні – на території України існують достатньо суперечливі думки й міркування [139]. Можливо, це пов'язано з існуванням варіантів термінів на позначення явища «самвидаву» у різні історичні епохи: «списки» [2, с. 195], «рукописи» [208], «воровские письма» [208], «воровские грамоты» [208], «воровские послания» [208], «подметные письма» [208], «подметные грамоты» [159, с. 17], «еретические трактаты» [159, с. 17], «ложные указы» [159, с. 17], «альбомы для стихов» [159, с. 17], «захалявна література» [221, с. 7], «позацензурні видання» [221, с. 11], «самсебяиздат» [43, с. 33], «самиздат» [279, с. 11], «антирадянська література» [12, с. 72–73], «відписи» [219, с. 6], «самдруківські видання» [202, с. 112], «проскрибована література» [156, с. 423], «копії» [102, с. 5], «підземна література» [24, с. 13], «задротяна література» [72, с. 115] і, власне, «самвидав» [174, с. 1197].

Усі ці терміни, взяті з різних історичних епох, становлять своєрідний синонімічний ряд – їх поєднує одне важливе спільне начало: це був спосіб непідконтрольного поширення ідей та інформації, а стосовно України – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну. Спробуємо дослідити розвиток явища самвидаву в історії України та історії української літератури, незважаючи на різні термінологічні варіації.

Ґрунтовних досліджень з історії непідконтрольного поширення ідей та інформації в Україні ще немає. На думку О. Суєтнова [103], автора «Довідника періодичних видань самвидаву. Бібліографія. М., 1990», коріння самвидаву сягає часів появи перших апокрифів та Моління Данила Заточника.

Інші ж дослідники простежують утворення літературного «самвидаву» починаючи з епохи поширення письма в Київській Русі [175, с. 342], що пов'язано зі складними взаєминами державної, церковної влади й громадян. Перші прояви таких взаємин, на нашу думку, варто шукати в перших писемних згадках Київської Русі, зокрема, в літописах. Простежуючи ставлення літописців до зображуваних ними подій і їхній політичний підтекст, можна зрозуміти, як це ставлення збігається з інтересами князя, від якого літописець був повністю залежний. Поширення варіативних рукописів із зміненими акцентами на державні справи, можливо, і є першими зразками поширення «самвидаву».

Взаємозв'язок «Князь (політичний діяч) – Літописець (письменник)» відчувається в усіх відомих нам загальнодержавних і регіональних літописах. Як правило, критика, адресована князеві або його політичному курсові, відсутня, а до нас промовляє устами літописця сам державний муж.

Існування складних взаємин «політика – культура» у князівській державі можна підтвердити поширенням графіті – неофіційних надписів і малюнків, надряпаних на стінах архітектурних споруд, – зокрема, на стінах храму Софії Київської, де записувалися поза очима князя і під страшенною забороною альтернативні погляди на державні справи. Дослідниками давньоруського літописання давно висловлювалася думка про те, що не всі історичні події фіксувалися в літописах [31]. Однією з підстав для таких висновків були записані дати без текстів, що достатньо часто зустрічаються в літописах. З огляду на вищесказане надзвичайно важливими є ті графіті, які повідомляють про події, що з невідомих причин не зафіксовані в літописах. Одним із таких графіті є запис про мир на Желяні Святополка Ізяславовича, Володимира Мономаха та Олега Святославовича на межі XI–XII ст., не зафіксований у літописі. Як зазначають дослідники, цей запис про міжусобні війни не був бажаний у літописі та свідчить про альтернативні політичні переконання автора, який був очевидно «мономахівцем» [31, с. 221].

Звернення через «самвидав» до широких народних мас вбачаємо в першому зразку політично-релігійної публіцистики І. Вишенського. В. Шевчук зазначає, що за життя письменник мав багато прихильників, навіть поклонників, які старанно його твори збирали й переписували, бо й на сьогодні ми знаємо шість списків, які донесли до нас писання полеміста: три української редакції і три старообрядного походження [28, с. 5]. Інтерес старообрядців до творчості І. Вишенського пояснюється тим, що вони були опозиційною силою до існуючої церковної влади і прагнули через поширення творів І. Вишенського донести до громадян свої думки.

Як відомо, за життя письменника надруковано було тільки «Послання до князя К. Острозького» (1598 р.), здебільшого ж його твори, прозвучавши в кінці XVI – на початку XVII ст. гостро, навіть різко, використовуючи «живі» народні вирази, пору-

шуючи актуальні проблеми віри і політики, поширювалися рукописно [28, с. 5] по всій Україні й за кордоном. Очевидно, що ці твори були відомі в Росії, і їх там поширювали старообрядці на чолі з протопопом Авакумом, якого О. Суєтнов уважає одним із перших «самвидавників» на території Російської імперії завдяки його опозиційній діяльності. Протопоп Авакум (1620/21–1682) – голова старообрядництва, ідеолог розколу в православній церкві, письменник, який виступив проти реформи Никона і за це був засланий з усією сім'єю в 1653 р. в Тобольськ. Він упродовж життя боровся з офіційною церквою, за що в 1666 р. був засуджений і засланий у Пустозерськ, провів там 15 років у земляній тюрмі, де й написав перші «самвидавні» твори, зокрема «Житіє». За свою опозиційну діяльність його, за наказом царя, було спалено.

Цікавими проявами літературного й політичного «самвидаву» є анонімні «подметные письма» – таємні доноси, погрози, а також агітаційні листки, які використовувалися як засіб політичної боротьби в Російській імперії XVI–XVIII ст. У «Воровских письмах» («воровских грамотах», «воровских посланиях») в XVII–XVIII ст. висловлювалися заклики до повстання в Російській імперії, їхні автори й переписувачі жорстоко переслідувались, і тому ці «самвидавні» документи переважно були анонімними.

Із відміною імператрицею Єлизаветою в XVIII ст. смертної кари для вільного потаємного писемного слова настали золоті часи. По руках поруч із масонськими творами та вольтер'янськими перекладами пішли дошкульні епіграми, політичні трактати і поеми непристойного еротичного змісту, наприклад, Івана Баркова [175, с. 343], що масово поширювалися в списках. Це все потрапляло до читача, оминаючи друкарський верстат, а відповідно – офіційного цензора.

Натомість відома історик дисидентського руху в СРСР, автор «Історії дисидентства в СРСР» Людмила Алексєєва вважає першим творцем «самвидаву» О. М. Радищева [2, с. 195], не першого, але найзнаменнішого російського дисидента XVIII ст., який в XVIII ст., проповідуючи ідеї Просвітництва, різко засуджував самодержавство та кріпосництво в головному своєму творі «Мандрівка із Петербурга до Москви» (1790). Книгу було конфісковано, і до 1905 р. вона поширювалася в «списках», тобто в рукописних копіях, відтворених з оригіналу.

З Людмилою Алексєєвою важко погодитися стосовно визнання О. М. Радищева першим творцем «самвидаву», зважаючи на наведені вище факти з історії вільної думки. Однак сам пошук подібності явища неформальної або позацензурної творчості та самвидаву XX століття заслуговує на увагу та дозволяє нам проводити широке дослідження витоків та першоавторів розвитку цього літературного явища.

Ознаки «самвидавної» творчості можна простежити і в творчості мандрівного вчителя, філософа, Г. С. Сковороди [200], якого «світ ловив, але не спіймав». Загальновідомо, що переважна більшість творів за життя письменника ходила в рукописах і списках, зважаючи на їх опозиційність до церковної влади (пригадаймо Т. Шевченка «списую Сковороду»), а надруковані вони були набагато пізніше в XIX–XX ст. [201]. Так, наприклад, твір «Брань архистратига Михаила со Сатаною», окрім автографу, до нас дійшов у двох списках – у вигляді рукописів, переплетених у зошит з картонною обкладинкою, один з яких відомий під назвою «Писанія Сковороды, собранные протоіереем Феодором Залесским 1762 года» [201, с. 512].

Ідеї декабристів про знищення самодержавства, кріпосного права, становлення республіки, рівність усіх громадян перед законом, громадянські свободи, відсутність виборчих цензів, конфіскацію найбільших латифундій та наділення селян землею, висловлені в «самвидавному» проекті конституції Російської імперії П. І. Пестеля в 1821–1823 рр. «Руська правда», стали своєрідним поштовхом до розвитку «самвидаву» і здобули багатьох прихильників такого роду боротьби. Характерно, що більшість подібних пропозицій та вимог щодо вдосконалення суспільного ладу буде повторено майже через 140 років, у 1960-х рр., про що мова піде в наступних розділах. Деякі ж ідеї декабристів, зокрема те, що всі народи Російської імперії мають користуватися рівними правами і згодом мали б злитися в один російський народ, що Російська імперія має бути унітарною, централізованою державою, кордони якої мають розсунутися до своїх «природних меж», знайшли підтримку в національній і зовнішній політиці Царської Росії і СРСР, на що зверне особливу увагу І. Дзюба в самвидавному творі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1965 р. [49].

Найпоширенішим твором дорадянського «самвидаву», на нашу думку, варто вважати комедію у віршах О. С. Грибоєдова «Лихо з розуму» (1822–1824), яку було повністю надруковано через кілька десятиліть після написання. Ця комедія із середини 1820-х рр. до середини 1860-х рр. була присутня в паперах практично кожної освіченої людини Російської імперії – у вигляді рукописної копії. Загальна кількість таких копій, враховуючи уривки, окремі монологи тощо, досягає 29 тисяч – і це тільки те, що було знайдено через сто років [175, с. 343].

Про стан побутування «самвидаву» в містах Російської імперії свідчать такі уривки з листування: «Рукописна література в Москві широко поширена. Тепер усі захоплюються листом Бєлінського до Гоголя, п'єскою Іскандера «Перед грозою» і комедією Тургенєва «Нахлібник» – повідомляє 29 березня 1849 р. поет О. Плєщєєв [197, с. 25]. А князь П. В'яземський 17 квітня 1856 р. просить із Петербурга москвича С. Шевирьова: «Чи не можете ви дістати мені повного списку "Бродяги" в первісному й природному вигляді, тобто до обряду обрізання ветхозавітною цензурою» [197, с. 25].

Важливим діячем російського «самвидаву», твори якого були поширені в Україні, був О. І. Герцен (1812–1870), що заснував 1853 р. у Лондоні «Вільну російську друкарню» й, утворивши першу російську революційну газету «Колокол», започаткував таким чином новий політико-літературний термін – «тамиздат» – «тамвидав». Це були твори, видані за кордоном, які різними нелегальними шляхами переправлялися на Батьківщину і поширювалися в рукописному варіанті серед широкої громадськості Російської імперії. Газета «Колокол» спершу видавалася в Лондоні (1857–1865), а потім у Женеві (1865–1867), мала великий вплив на всі сфери життя суспільства і підтримувалася великою кількістю добровольців. «Колокол» співпрацював з українськими авторами, зокрема, з М. Костомаровим, який висловлював неприємні для росіян думки, що все ж були оприлюднені Герценом.

«Розповівши історію українського народу, Костомаров обстоював федералістичний ідеал для всієї Слов'янщини та справедливе розмежування між братніми народами» [55, с. 385].

З 1868 р. газета «Колокол» видається французькою мовою з російським додатком. Цю схему інформування європейців і аме-

риканців про події у тоталітарному суспільстві згодом успішно використає М. Драгоманов, а в 1960-х рр. і закордонні видавництва української діаспори «Смолоскип», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Український історик», «Сучасність» тощо.

У середині XIX ст. «постають перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї навіть пізніших часів і наклала свою печать на все наступне українське письменство» [55, с. 359]. Цей новий напрям українського громадського життя втілився в організації Кирило-Мефодіївського братства. Це «романтично-християнське товариство з таємничими обрядами, абеткою, іконами, обручками» [245, с. 399] можна вважати вже новим етапом поширення «самвидаву» серед інтелігенції та широких мас населення. Найпоширенішим «самвидавним» текстом товариства були «Книги буття українського народу» М. Костомарова, що стали ідеологічною програмою кирило-мефодіївців. «"Книги..." написані в біблійному стилі та подають спершу картину світової історії як накресленого Богом шляху до спасіння, роз'яснюючи історію України та історію її поневолення. Надзвичайно важливо, що "Книги..." розраховані не тільки на інтелігенцію, а й на читачів з народу» [245, с. 400], що сприяло їхньому поширенню в рукописах.

Після процесу над Кирило-Мефодіївськими братчиками і засудження Т. Шевченка «без права писати й малювати» останній вдається до такої нової форми «самвидаву», як «захалявна книжка» [67, с. 238]. Це були невеликі саморобні зшитки, куди Т. Шевченко в 1847–1850-х рр. записував свої невольничі поезії. Ці зшитки-книжечки поет ховав за халявою солдатських чобіт – звідки походить і назва. Термін «захалявні книжечки» спочатку вживався на означення лише творів Т. Шевченка, але дуже скоро став синонімом «вільної позацензурної творчості» й існує поряд із терміном «самвидав» в 1960-х рр. і до сьогодні [252].

Історію цензурних утисків щодо українського письменства у XIX ст. починають з 1863 р., коли пролунали сумнозвісні слова валуєвського циркуляра: «не было, нетъ и быть не можетъ» ні мови української, ні літератури. З цього часу кожна українська книжка стає потенційним «самвидавом», незважаючи на автора, тематику й зміст твору.

На думку С. Єфремова, щодо цензурних заборон «несправедливо віддавати першенство Валуєву й Олександрові II, забуваючи про Миколу I, що запровадив нові цензурні устави 1826 р., 1828 р., та Бенкендорфа з Дубельтом» [55, с. 383], які цензурували Пушкіна.

Емський указ 1876 р. ще жорстокіше боровся з українською книжкою, не допускаючи її навіть із-за кордону, із Галичини, де її можна було легально друкувати. Порівнюючи з попередніми репресіями, бачимо тут крок «уперед»: «самвидавом» ставали не лише позацензурні книги, що підривали основи самодержавства, а взагалі будь-які книги, ноти, рукописи, переклади українською мовою. Як зазначає С. Єфремов [55, с. 499–500], настала пора, коли мало не всі українські письменники припинили писати, а коли й писали щось, то для власного задоволення, для своєї сім'ї, щоб сховати написане зараз же до «шухляди». «Старші мої діти, – каже у своїй автобіографії Щоголів, – прохали мене, щоб я писав для них. Я й писав їм до 1878 р. Та цього року помирають у поета діти… писати стало ні для кого» [55, с. 499–500].

Не маючи змоги працювати в себе на Батьківщині, українські письменники переносять свою діяльність за кордон. Слідом за О. Герценом М. Драгоманов 1876 р. назавжди переїжджає за кордон, де згодом у Софії створює позацензурну пресу і, зокрема, позацензурний журнал «Громада». Ці видання М. Драгоманова у вільному світі, поза межами цензури, у певному розумінні можна вважати першими зразками українського «тамвидаву», оскільки одним із найголовніших завдань авторів «Громади» було інформування громадян про справжній стан культури, освіти та громадянських свобод у Російській імперії.

Цікаву згадку про «самвидав» кінця XIX ст. подає Аркадій Левов [8], розповідаючи про «першого», на його думку, самвидавника – лікаря з Чернігова Степана Даниловича Носа, який заснував 1880 р. у себе вдома клуб українського громадянства «Курінь». У клубі було зібрано досить велику українську бібліотеку, і кількість його членів швидко зростала. Основною діяльністю товариства «Курінь» було розповсюдження «самвидаву», тобто українських книг, що не діставали дозволу цензури. Спочатку сам С. Ніс поширював «самвидав» під час своєї лікарської практики, згодом з'явилася велика кількість добровольців. За підрахунками

А. Левова, «продаж книжок охопив не менше як 54 географічні пункти на Україні, переважно села та містечка». Причому поширення «самвидаву» проводилося здебільшого на базарі, у лікарнях, семінаріях, гімназіях, школах. Зрозуміло, що влада, цензура, дізнавшися про таку крамолу, негайно вживала заходів «пресечения», тобто поширення «самвидаву» забороняла, а винуватців притягала до відповідальності. Але, незважаючи на репресії, кількість активних переписувачів і поширювачів «самвидаву» не тільки не зменшувалася, а навіть зростала і досягла на той час значної цифри – 72 особи. Із записів С. Носа дізнаємося, що цими людьми були переважно сільські батюшки, вчителі, землеміри, лікарі, службовці, книготорговці, дрібні власники тощо.

Найпоширенішими «самвидавними» творами, що в 1880-х рр. називалися «захалявними книгами», були, як не дивно, дитячі казки «Півпівника», «Сіра кобила», «Казка про дівку-семилітку»; «Кобзар» Т. Шевченка, твори П. Куліша, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Костомарова, граматки Т. Шевченка, Ященка, Деркача і «Прописи» Конiського; монографії з історії України, «Записки о Южной Руси» П. Куліша; журнал «Основа». Поширювались і твори, видані за кордоном, – «тамвидав» М. Драгоманова. Про масштаби поширення «самвидаву» свідчить кількість розповсюджених книг протягом 1882–1883 рр. – 7200 штук, і це за умови панування жорстокої цензури та заборони українського слова. За поширення «самвидаву» С. Носа було арештовано й заслано на 7 років у Новгородську губернію.

Цікавими спробами «самвидавної» творчості є, на нашу думку, спроба учнівської й студентської молоді видавати наприкінці XIX – початку XX ст. рукописні стіннівки, газети, журнали й альманахи, які все ж умовно можна зарахувати до «самвидаву», хоча їхня опозиційність була спрямована, передусім, на місцевих керівників і поза навчальними закладами вони не набували масового поширення, враховуючи обмежене коло тем і проблем, порушених у цих проявах вільної творчості.

Подібні зауваження певною мірою стосуються і часописів політичних в'язнів Російської імперії XIX – початку XX ст. Однак автор книги «Часописи політичних в'язнів Російського царату XIX – початку XX ст. Бібліографічний покажчик» (К., 1996.) Б. І. Черняков стверджує, що самвидав постсталінської доби є гід-

ним продовженням часописів політичних в'язнів XIX – початку XX ст. і журналістики ГУЛАГу, що ці прояви вільної творчості

> залишаться лише специфічними феноменами масової інформації, гідними подиву й схиляння перед мужністю борців та свідченням неухильності проявів журналістики й публіцистики як закономірних суспільних явищ [244, с. 15].

В покажчику зафіксовано 227 назв часописів в'язнів, які переважно були рукописними або друкувалися на гектографі, що був винайдений 1869 р. росіянином М. І. Алісовим і міг давати до ста копій оригіналу. Для нас найцікавішими є згадки про три рукописні часописи, що видавалися українською мовою: «№ 54. За ґратами: Рукописный журнал. – Харьков (тюрьма), 1915» [244, с. 21], «№ 64. З-за ґрат: Рукописный сборник. – Псков (центральная каторжная тюрьма), 1911» [244, с. 22], «№ 227. Політв'язень: Рукописный журнал. – Львов, (тюрьма «Бригидки»), 1933» [244, с. 39]. З наведених часописів найпоширенішим був харківський журнал «За ґратами», про що свідчать дослідження Прямкова А. В. [168], Бережного А. Ф. [17], Жулинського М. Г. [63], Приходька І. [162] і розвідка Шевчука В. [250] про одного з авторів часопису Гната Михайличенка.

Варто, на нашу думку, згадати про збірник «З неволі» [149], що з'явився у 1908 р. у Петербурзі, ідею якого подали тодішні українські політичні в'язні, а тогочасні світила європейського рівня – Леся Українка, Агатангел Кримський, Михайло Коцюбинський, Олександр Олесь, Христя Алчевська, Іван Липа, Микита Шаповал та інші – активно схопилися за ініціативу і надрукувалися в збірнику.

Неабиякими майстрами «самвидаву» і «тамвидаву» були, власне, самі більшовики на чолі з Леніним, який власноруч множив листівки на гектографі [208]. Знаючи на власному досвіді силу позацензурного слова й отримавши, не в останню чергу завдяки «самвидаву», перемогу в Жовтневій революції на величезній території Російської імперії, більшовики натомість у своїй практичній державній діяльності ретельно забороняли право на свободу слова та вільної думки в XX ст., наклавши монополію на засоби масової інформації та створивши цим самим тоталітарне суспільство.

Завдяки активному запровадженню новою комуністичною владою всюдисущої цензури в Москві з вересня 1918 року по 1922 рік з'являється те, що ми сьогодні назвали б «самвидавом». У книжковому магазині письменника М. Осоргіна продаються переписані від руки авторські збірнички віршів А. Бєлого, М. Кузьміна, М. Гумільова, В. Ходасевича, М. Волошина, заборонені цензурою [175, с. 343].

Коротка безцензурна пауза після жовтня 1917 р. змінилася на початку 1930-х років на повне всевладдя редакторських ножиць, що поступово перетворилися на головний інструмент радянського літературного процесу. Радянська цензура 1930–1970-х років перевершила свою царську попередницю масштабом претензій, всевладдям і витонченою жорстокістю. До зони підвищеної уваги цензорів потрапили не тільки явні чи приховані політичні натяки чи найменші безневинні відхилення від «генеральної ідеологічної лінії», але й питання художньої форми, стилю, навіть слововживання. Відомі випадки, коли досить було цензору знайти в поетичному чи прозовому тексті слово «душа» чи «націоналістичні» словоформи – «либонь», «майдан», «позаяк» тощо [254, с. 44], щоб авторові категорично відмовили в публікації й занесли його до чорного списку письменників, чиї твори слід піддавати особливо ретельній і жорсткій перевірці.

Однак і тут спрацювало одне з правил «самвидаву»: чим жорсткіше душить цензура, тим непоборнішим стає бажання письменників зневажити її і вийти на прямий діалог із читачем. Однак у 1930-х роках радянський читач був заляканий чи не більше, ніж письменник, оскільки навіть просте читання неопублікованих віршів на приватній квартирі могло обернутися арештом чи великими прикрощами не тільки для автора «самвидаву», а й для всіх слухачів (карне переслідування за «недонесення»).

Таким чином, в 1930-х роках розпочинається епоха «поетичного самвидаву» [175, с. 344], заманіфестована в есе «Четверта проза» О. Мандельштама, який є першим, по-справжньому самвидавним текстом, тому що першопочатково створювався не для того, щоб бути надрукованим, а для того, щоб висловитися – всупереч мовчазній змові влади («славных ребят из железных ворот ГПУ»), літераторів і так званої «свідомої» частини читачів.

Багато текстів були свідомо чи несвідомо орієнтовані на звучання, на проголошення вголос, нерідко вони записувалися на папір через декілька років після створення. Це пов'язано з тим, що промовлене слово, на відміну від слова написаного, є мовби невловимим для механізму цензури і відповідно не настільки крамольним. «Самвидавні» рукописи в 1930–40-х рр. багато хто просто боявся тримати вдома, тому або ховали їх у друзів, або завчали напам'ять, а потім відтворювали. І хоча за анекдоти арештовували так само охоче, як і за крамольні думки, зафіксовані на папері, ступінь волі й самоідентифікації у мовця все одно був набагато вищий, ніж у того, хто пише. Людський голос поєднував у собі й цілковиту унікальність, і деякий надособистісний, анонімно фольклорний, безавторський початок. Слово вимовлене виявилося ідеологічним і естетичним протиставленням слову друкованому.

До речі, саме такий механізм перевезення суспільно-важливих самвидавних текстів на свободу (через завчання напам'ять, а потім відтворення на папері) із політичних таборів Радянського Союзу найчастіше використовували українські дисиденти 1960–1980-х років, про що неодноразово згадується в їхніх мемуарах. Особливо зворушливою є спроба російського письменника М. Хейфеця, єврея з Санкт-Петербурга, який майже не знав української мови, завчити поезії В. Стуса в політичному таборі Пермь-36, зважаючи на реальну загрозу конфіскації рукописів у поета. Рукопис збірки «Птах душі» В. Стуса був вилучений, а згодом деякі поезії М. Хейфець зміг записати на папері й донести їх до сучасного читача.

Отже, «самвидав» 1930–1940-х років був переважно усним, за певними винятками, наприклад, І. Багряного та М. Глазкова, про що йтиметься далі; а в 1960-х роках виникло щось подібне до інституту професійних запам'ятовувачів – «оберігачів» усної традиції, які відтворювали не тільки текст і манеру читання того чи іншого автора. Цих людей стали називати «ходячими магнітофонами» [175, с. 345–346].

Рукописний «самвидав» 1930–1940-х рр. широко поширювався в ГУЛАГу, де автори й читачі вже не боялися цензури. Про це свідчать, наприклад, праця Б. Христинича «Конспект з історії української національної революції», яка у вигляді невеликих записників ходила по руках серед політв'язнів [227, с. 9], та «збе-

режені крихти творчості в'язнів сталінських тюрем і таборів», зібрані в альманасі «Біль» [19].

Варто підкреслити, що самвидав як масове явище, як основний спосіб правдивого осмислення й показу світу виникав як специфічне культурно-політичне явище в різних країнах світу, передусім у тих, що опинилися під гнітом цензури впродовж століть. Розглянуті вище історичні прояви вільної позацензурної творчості (самвидаву) в X – першій половині XX століття лише доповнювали та урізноманітнювали літературний процес на території України [143].

Про самвидав як один із головних складників літературного процесу (поруч із офіційною та діаспорною літературою) можна говорити, починаючи з 1960-х рр., коли він набув величезного поширення і величезної довіри у читача, «ставши певним чином друкованою продукцією» та вийшовши за рамки передачі інформації усно і в списках [81].

* * *

На початку 1960-х рр. у тоталітарних режимах Радянського Союзу та країн соцтабору склалися сприятливі умови для утворення нового культурно-політичного феномену – самвидаву[2], який проіснував до кінця 1980-х років. Очевидно, що термін «самвидав» одразу увійшов у лексику багатьох людей і набув значної популярності й поширення. В умовах заборони цього явища слово самвидав стало своєрідним «айсбергом», основну частину якого було сховано від людських очей, – всі розуміли, про що йдеться, а дати наукове визначення, по-справжньому осмислити це явище ніхто не наважувався.

У жодній радянській енциклопедії чи словнику 1960–1980-х рр. взагалі немає слідів такого поняття, як самвидав чи самиздат, хоча, як уже було зазначено, це явище було надзвичайно поширене як у СРСР, так і в країнах соціалістичного табору, де це поняття вживалося в російському звучанні, не перекладаючися на національні мови. У наукових дослідженнях неологізмів XX ст. це слово також не фігурувало. Російський неологізм 1960-х рр. «самиздат» став універсальним терміном для всієї «позацензур-

[2] Слово «самвидав» вживається вже у «вузькому» власному значенні.

ної, незалежної, паралельної офіційній, «*іншої*» творчості в СРСР, а також у Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Югославії, Румунії та Німецькій демократичній республіці [280, с. 11]. Саме в такому вигляді слово «самиздат» потрапляло в європейські, японські та американські словники, поруч з іншими радянськими неологізмами «супутник», «більшовик», «колгосп», «ГУЛаг» тощо. Так, термін «самиздат» вжито у широко відомій і авторитетній енциклопедії «The New Encyclopedia Britanica», і перекладається він на англійську мову як «selfpublishing», тобто самостійне видавництво, й означає «літературу, таємно написану, копійовану та поширену в СРСР і за кордоном, де автори переважно критично ставилися до Радянського уряду» [278, с. 376–377]. Цікаво, що автори енциклопедії не подають українського слова «самвидав», навіть коли йдеться про український контекст, а використовують російське «самиздат» для означення подібних літературних процесів у республіках СРСР та країнах соціалістичного табору [283, с. 990–991].

Важливо зазначити, що з усіх країн соцтабору лише українці та поляки запровадили в своїх мовах переклад слова «самиздат» і поширили його в національній формі як в Україні, так і за кордоном. Про це свідчать численні публікації в західній пресі, в журналах і газетах української діаспори «Смолоскип», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Український історик», «Сучасність» тощо, де вживається два паралельних терміни: «самиздат» – для радянських позацензурних творів і «самвидав», «samvydav» – виключно для українських.

Першу згадку терміна «самвидав» знаходимо в 1973 р. в «Енциклопедії українознавства», виданій у Парижі–Нью-Йорку «Науковим товариством ім. Т. Шевченка». Автори статті Богдан Кравців і Р. М. зазначають, що термін походить від російського «самиздат» і означає «видавані в СРСР поза цензурою підпільні («захалявні») листівки, брошури, книги й серійні видання», що є «одним з проявів Руху Опору» [173, с. 2696–2697]. Подібної думки дотримується і Б. Балан в «Encyclopedia of Ukraine» [282, с. 530].

Що ж до України, то тут термін «самвидав» чи не вперше означено в «Літературознавчому словнику-довіднику»: «позацензурне нелегальне видання поетичних збірок, альманахів, журналів,

окремих творів і т. п., здійснюване машинописним способом» [114, с. 622–623]. Крім того, підкреслено, що цей термін є власне українським і не походить від російського «самиздат», оскільки «першим таким виданням в українській літературі вважається поема "Скелька" (1927) І. Багряного» [114, с. 622–623]. На нашу думку, це твердження справедливе. Спробуємо дослідити утворення цього терміна в Росії і в Україні.

У Росії протягом XX ст. це явище вільної думки та вільної творчості мало кілька назв. Спершу – «самсебяиздат» [43], що пов'язане з іменем московського поета М. Глазкова, чиї вірші й прозові мініатюри в 1930–50 рр. були добре відомі в літературному середовищі, але не публікувалися через цензурні заборони за його життя. Укладаючи власні машинописні збірники, М. Глазков писав на титулках слово «сам себяиздат» [115, с. 571–574], «САМСЕБЯИЗДАТ» [175], «Сам-себе-издат» [103] або «сам-себя-издат» [208] (за різними версіями дослідників і спогадами сучасників), беручи за зразок державний штамп ГОСИЗДАТ, який у ті часи ставився майже на кожній книзі. Як вважає М. Кротов, цей термін «Сам-себе-издат» з'явився 1952 р., тобто ще до смерті Сталіна [103].

Згодом це слово трансформувалося в «самиздат», таким чином розширивши поняттєві межі слова й давши йому широке визначення як альтернативної позаофіційної та вільної культури в Центральній та Східній Європі 1960–1980-х рр.

Форма слів «самиздат» та його українського відповідника «самвидав», власне, вказує на практику сталінських часів, коли замість великої кількості дореволюційних і непівських видавництв виникло декілька державних поліграфічних монстрів, кожен з яких для спрощення бюрократичного сприйняття мав уніфікований словесний хвіст – «издат»-«видав»: Гослитиздат, Политиздат, Воениздат, Детиздат, Метеоиздат, Стройиздат, Держвидав, Дитвидав тощо.

Як згадує «батько російського самиздата» О. Гінзбург (активний учасник самвидавного руху в Росії кінця 1950-х – початку 1960-х рр., видавець першого «журналу без будь-якої цензури «Синтаксис»), із кінця 1950-х рр. до 1961 р. терміна «самиздат» не існувало, а поширювалося слово «Сам себя издат» М. Глазкова на означення позацензурної літературної творчості [176]. Коли у квітні 1963 р.

О. Ґінзбурґ, після дворічного ув'язнення по справі власного журналу «Синтаксис», вийшов на волю, то слово «самиздат» в СРСР вже існувало й широко вживалося. Таким чином, цей термін народився десь наприкінці 1962 р. або на початку 1963 р.

Приблизно в цей час, на початку 1963 р., починає вживатися слово «самиздат»-«самвидав» і в Україні на означення «рукописних або машинописних статей з елементами антирадянського змісту». Про це, власне, писав І. Світличний у листопаді 1965 р. в слідчому ізоляторі КДБ (куди потрапив саме за активне поширення самвидаву): «Стосовно неопублікованих машинописних статей антирадянського змісту (або з елементами такого змісту) – скільки я знаю, вони почали поширюватися серед моїх знайомих і товаришів порівняно недавно – десь півтора-два роки тому» [193].

Таким чином, із вищезазначеного можна зробити висновок, що термін «самиздат» у різних варіаціях утворився в СРСР не раніше 1940-х рр., а набув масового поширення лише в 1960-х рр. майже одночасно як у Росії, так і в Україні.

Однак, існують усі підстави стверджувати, що в Україні поняття про це явище, як і слово «самвидав», виникло раніше за 1940-і рр. і могло бути поширене далеко за межами республіки саме як український неологізм. Як було вже зазначено вище, укладачі «Літературознавчого словника-довідника» вважають першим самвидавним твором в українській літературі поему «Скелька» І. Багряного, написану в травні 1927, а надруковану лише через 3 роки – в 1930 році. На думку О. Шугая [256, с. 203], цей твір було заборонено цензурою через «багрянівську відвертість і мужність у розкритті ідейної суті й спрямованості твору». Відомо, що поема «Скелька» все ж ходила у рукописах, і що автор читав її саме з рукопису студентам Охтирського педтехнікуму ще 1928 р., а згодом, у 1929 р., уривок її було надруковано в журналі «Життя і революція».

Але цензура щодо творчості І. Багряного на цьому не зупинилася: було заблоковано збірку «В поті чола» й поему «Гутенберг». Ось як згадує ці події в 1928 р. сам І. Багряний:

> Та друкуватися з моєю ідеологією не так було просто. Поглядів я не зміняв і не переоцінював, а замість того на знак протесту вирішив друкуватись сам. Так з'явилась книжка «Ave Maria», головне і єдине призначення якої було в тому, щоб виявити своє незадоволення [256, с. 220] (підкреслено мною. – *О. О.*).

Як згадує Григорій Костюк, у квітні 1929 р. він отримує листа, «коротеньку записку» від І. Багряного, приблизно з таким змістом: «На зло ворогам написав і видав «Аве Марію». Забіжи до книжкової крамниці «Книгоспілки», може встигнеш дістати. Вислати не можу» [256, с. 220].

Г. Костюк справді пішов на пошуки цієї книги, але в крамниці її вже заборонили продавати. Г. Костюк все ж знайшов її і так описує своє враження від побаченого:

> На білому фоні чорними літерами стоїть: Іван Багряний. «Ave Maria» (латинкою!) Поема. Рік видання – римськими цифрами MCMXXIX, що значить 1929, видавництво «САМ» – абстрактне, неіснуюче, – (підкреслено мною. – *О. О.*), місце видання не позначено. Наприкінці поеми стоїть: 1927 р. Севастополь – Одеса – Київ. Це ніби рік і місце написання поеми. [...] Видання в цілому нужденне. На сірому газетному папері, в паперовій обкладинці, формат популярної брошури. ... Це було, мабуть, безпрецедентно в радянських умовах, щоб появилася на світ книжка без офіційного цензурного дозволу [256, с. 220] (підкреслено мною. – *О. О.*).

Дістати дозвіл на друк І. Багряному допоміг тодішній голова «Просвіти» Борис Антоненко-Давидович [10, с. 11], Г. Костюк натомість згадує про «давнього знайомого», який знав І. Багряного як сина відомого охтирського муляра [256, с. 221]. Після того як друкарям поставили добрий могорич, за одну ніч невеличка книжечка, розміром 8 на 12 сантиметрів і обсягом 106 сторінок, була надрукована накладом 1200 примірників [10, с. 11].

Найважливішими частинами поеми, на думку вищезазначених дослідників, були присвята і своєрідна передмова «Лист до друга». У присваті автор з властивою йому відвертістю й мужністю пише неординарне на ті часи звернення: «Всім бунтарям і протестантам, Всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, Всім скривдженим і зборканим, І своїй бідній матері крик свого серця присвячую» (Присвята) [10, с. 12].

Це було сказано гостро і відверто в 1930-і рр. – часи «продажності в літературі й житті», в часи «пропагування поетами, письменниками кривавої колективізації» [10, с. 12], про що І. Багряний висловлюється в «Листі до друга»:

> Прошу, не називай мене поетом, бо це мене жорстоко ображає. Не іменуй мене поетом, друже, бо поети нині – це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй же мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати: хамелеон, проститутка, спекулянт, авантурник, ледар... [10, с. 12].

Поки цензори зорієнтувалися, 90% накладу першого по-справжньому самвидавного твору в історії української літератури – поеми Івана Багряного «Ave Maria» – за кілька днів розійшлося [10, с. 12], і на неї виріс великий попит, бо це був перший подібний прецедент обману цензури письменником, а крім того, твір став «забороненим плодом!» [256, с. 221], і тим самим притягував читачів.

Як напише згодом сам автор – це була «велика сенсація, що радісно сколихнула літературні кола, а разом і обурила партійно-підлабузницьку критику» [10, с. 11]. Це була небувала досі спроба видання й поширення позацензурної книги опозиційного автора неіснуючого видавництва «САМ», що в самій своїй основі, на нашу думку, і стала першим прототипом слова «самвидав» не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі, набагато випередивши рукописні книжечки «Самсебяиздат» М. Глазкова.

На жаль, недослідженим залишається, чи хтось з українських письменників наслідував досвід І. Багряного в другій половині 1920–1930-х рр., але очевидно, що близько тисячі примірників на той час досить відомого письменника широко поширилися Україною і були відомі серед мистецької інтелігенції СРСР. Можливо, саме тому на початку 1960-х рр. в Україні широко побутував термін «самвидав», витіснивши російський відповідник «самиздат», чого не відбулося в жодній іншій республіці СРСР.

Підсумовуючи, спробуємо узагальнити визначення терміна «самвидав». Найбільш об'єднуючим поясненням, розшифруванням терміна «самвидав» 1960–80-х років у країнах соціалістичного табору та республіках СРСР можна вважати слова російського письменника-дисидента В. Буковського: «Сам пишу, сам цензурую, сам видаю, сам поширюю і сам відсиджую за це» [23, с. 126], що, ясна річ, не є науковим визначенням.

Автори енциклопедичної статті «самвидав» «Універсального словника-енциклопедії» вважають

самвидав (рос. самиздат) у 1960–80-х спробою частини інтелігенції в СРСР усупереч офіційним заборонам і переслідуванням, без санкції влади виготовляти і множити літературні, публіцистичні та інші тексти, висловлюючи протест супроти терору та всеосяжного контролю держави (партії) у сфері друкованого та іншого публічного слова [174, с. 1197].

Це визначення можна вважати узагальнюючим, доповнивши його деякими важливими, на нашу думку, деталями:

1. Самвидав – це, передусім, специфічний спосіб існування суспільно важливих непідцензурних текстів (підкреслено мною. – *О. О.*), який полягає в тому, що їх тиражування відбувається поза авторським контролем у процесі поширення текстів між читачами та поціновувачами. Автор може лише «запустити текст у самвидав», а подальше його поширення та існування йому непідвладне і залежить виключно від суспільної вартості твору та сміливості переписувачів – «читачів-самвидавників».

2. Самвидав – український термін, який має значне суспільно-історичне коріння і тривалу традицію розвитку феномену вільної позацензурної творчості в українській літературі X–XX століть.

3. Власне українським самвидавом, на нашу думку, можна вважати лише оригінальні твори, написані українською мовою або перекладені з російської мови і які стосуються нагальних проблем України в складі СРСР (культура, освіта, наука, мистецтво, економіка, мовна політика, цензура тощо). Місце написання самвидаву, як і національність авторів, не відіграє особливої ролі, оскільки тексти спрямовувалися переважно до громадян України, серед яких масово поширювалися як на Сході, так і на Заході України.

4. Варто розрізняти власне самвидав як метод поширення оригінальних творів в умовах тоталітарного суспільства – «первинний самвидав», та виготовлення різними офіційними чи неофіційними методами заборонених книг за кордоном, зокрема іноземних та діаспорних видань, журналів тощо, що виготовлялися в легальних умовах і розповсюджувалися в Україні в оригінальному вигляді чи рукописах, – «тамвидав» або «вторинний самвидав».

5. Не лише інтелігенція займалася виготовленням і поширенням самвидаву, а й подекуди активними діячами цього руху були

робітники, військові та селяни, тобто – частина опозиційно налаштованого суспільства різного соціального стану і віку.

6. Явище самвидаву властиве будь-якому тоталітарному суспільству, про що йтиметься далі, а тому самвидав поширювався в 1960–1980-х рр. не лише в СРСР, а й в інших країнах соцтабору. Загалом самвидав можна розглядати як одвічну опозиційну категорію, яка існує і сьогодні в тоталітарних суспільствах Китаю, Білорусі [142] тощо.

7. Самвидав у своїй основі – це явище опозиційне в культурному, політичному, філософському, духовному, літературному плані тощо, а тому не всі твори, які було заборонено (наприклад, тексти з елементами грубої лайки, ксенофобії тощо), можна вважати самвидавом. Це доповнення слушне, оскільки зробить неможливим поєднання непідцензурної творчості з нецензурною, яку й сьогодні заборонено, згідно з морально-етичними нормами суспільства.

8. Оригінальний первинний самвидав 1960–1980-х рр. перейшов у новий вимір: спершу «неформальна незалежна преса» [134] кінця 1980-х рр. – початку 1990-х рр., а потім як складова Інтернет-культури.

Так можна в загальних рисах пояснити генезу і зміст терміна **самвидав** [145], що бере свій початок в XX ст.

Однак існує багато інших трактувань цього явища. Наприклад, пошукова система Яндекс знаходить у глобальній мережі Інтернет понад 600 тисяч згадок російського слова «самиздат» і його українського перекладу **самвидав**. Дослідивши вищезазначені джерела, можна зробити висновок, що явище самвидаву[3] цікавило й цікавить багатьох дослідників, журналістів та митців, які схильні розуміти його, в основному, за такими типологічними рисами:

1. «самвидав» – опозиційний політико-культурний феномен історії людства в усіх сферах людської діяльності;

2. самвидав – неологізм 1960-х рр. – як частина непідконтрольного владі літературного, політико-економічного і мистецького процесу;

3. самвидав – сучасна форма існування культури, переважно в Інтернеті, спричинена економічними чинниками [141].

[3] Далі будемо подавати український переклад російського слова самиздат – самвидав.

Слід зауважити, що ці поняття різняться між собою, оскільки виникали в різний час, у різному культурно-політичному середовищі та засвідчують своєрідний перехід з одного історичного стану в інший.

1.2. Історична зумовленість виникнення самвидаву, його становлення та суспільно-політична роль у радянському тоталітарному суспільстві 1960-х років

Існуюча система влади й управління в Україні сер. 1950-х – поч. 1990-х років отримала назву «тоталітаризм». Це поняття сучасне, хоча воно вживається подекуди і стосовно давніх устроїв.

Існування тоталітарних режимів припадає саме на XX сторіччя, коли розвиток техніки, а відтак і ЗМІ, сприяв швидкому поширенню та засвоєнню людьми пропаганди ідейної єдності суспільства й державної системи. До XX сторіччя політична діяльність була, як правило, справою інтелігенції, освічених прошарків суспільства, що звертаються, передусім, до себе подібних. Науково-технічний прогрес значно розширив можливості спілкування й пропаганди. Виняткова роль тут належить радіо, а згодом і телебаченню, поширення яких дало змогу залучити до політики широкі прошарки населення, зокрема, й люмпен-пролетаріат, що дуже розширило базу політичної боротьби.

Для пропаганди колективної тоталітарної свідомості в СРСР використовувалися усі можливі методи: від ленінських уроків у перших класах початкової школи до різноманітних фальсифікацій у підручниках. По радіо передавалися нескінченні промови вождів, у газетах щодня друкувався портрет Сталіна, у передмовах і рецензіях будь-який твір (художній чи науковий) розглядався лише з погляду марксизму-ленінізму-сталінізму, з обов'язковим посиланням на названих «пророків».

Ідеологію тоталітарної системи, що охоплювала всі сфери людського буття, детально розроблен її творцями. Розглянемо складові елементи цього нового соціально-політичного явища XX ст., щоб зрозуміти історичну закономірність виникнення самвидаву.

Однією з перших спроб вивчення тоталітаризму й з'ясування його ідеології стала наукова конференція, що була проведена

1952 року в США, де було зроблено висновок, що «тоталітарним можна назвати закрите суспільство, у якому все – від виховання дітей до випуску продукції контролюється з єдиного центру» [273, с. 38].

Серед перших фундаментальних теоретичних праць із дослідження тоталітаризму слід назвати книгу Х. Арендт «Походження тоталітаризму» (1951 р.) і спільну монографію К. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й автократія» (1956), де подається характеристика п'яти ознак «загальної моделі» тоталітаризму, що присутні в усіх тоталітарних суспільствах XX ст.:

1. єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером;
2. офіційна ідеологія, що має на меті побудову політичного й соціального порядку і створення нового типу особистості;
3. монополія влади на засоби масової інформації;
4. монополія на всі засоби збройної боротьби;
5. система терористичного поліцейського контролю й керування економікою [272, с. 58].

Крім зазначених ознак, важливими складовими тоталітарного суспільства, як зазначає В. Куртіс, є «монополія на контроль за особистим життям індивідів із метою забезпечення тоталітарного конформізму», «підміна особистих інтересів суспільними», «централізація влади, недопущення опозиції й інакомислення» та «відмова громадянам на вільний виїзд за кордон» [267, с. 7–13].

До цих характеристик, на нашу думку, варто додати ще «демократичне» підґрунтя й соціальну опору тоталітаризму в суспільстві. Під демократичним підґрунтям мається на увазі, що тоталітарні режими приходять до влади «демократичним волевиявленням» чи підтасовкою голосів, після чого їх призвідці стверджують, що є народними обранцями й захищають інтереси виборців усілякими методами. З цією метою проводяться регулярно псевдовибори, псевдореферендуми, масові демонстрації лояльності та солідарності, створюється структура маріонеткового суспільно-політичного руху [5]. В Україні як частині СРСР існував тоталітаризм лівого зразка, що дістав назву «сталінізм» [94], – він відповідає всім вищезазначеним ознакам, але має свої, локальні особливості й відмінності від інших тоталітарних суспільств: насильницьке вирішення політико-культурно-соціальних проблем, що визнаються владою, й замовчування тих проблем, що не

визнаються режимом (наприклад, національних [88]); усунення всіх опозиціонерів, не гребуючи ніякими засобами: широко застосовуючи кругову поруку, залякування, терор; надзвичайна секретність, конспіративність усієї інформації, що стосувалася життя держави й суспільства [152, с. 26–27].

Таким чином, тоталітарне суспільство прагне сформувати новий тип людини, зокрема людини творчої – письменника, митця, коли від кожного громадянина вимагається повне прийняття тоталітарної ідеології (принаймні, на словах і в офіційному ставленні до влади). Можна погодитися з М. Жулинським, який твердить, що тоталітаризм не звертав уваги на конкретну людину: «конкретної людини в рамках тоталітаризму нема, вона анонімізована системою до рівня єдиного для всіх соціального обличчя задля витворення цілісного соціального організму» [254, с. 42]. З метою нейтралізації індивідуальних відмінностей створювалися різні громадські організації, спілки, гуртки тощо, в яких індивідуальність розчинялася, підганялася під стандарти мислення й поведінки, ставала елементом і анонімним учасником масового дійства. Міфологія страху також сприяла знеособленню людини: її поведінку визначав інстинкт самозбереження й найоптимальніший спосіб самопорятунку в атмосфері підозр і загрози знищення – анонімізуватися, нейтралізувати індивідуальні особливості, стати таким, як усі, середнім, сірим, нейтральним.

Виникнення шістдесятництва, а відповідно зародження інакодумства й поява самвидаву 1960-х рр. перебувають у прямій залежності з викриттям культу особи Сталіна XX з'їздом КПРС (промова першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова 24–25 лютого 1956 р.), демократизацією режиму в тодішньому СРСР.

Це був відгомін глобальних зрушень у політичній, соціальній, культурно-мистецькій еволюції людства. Саме ці роки позначені рішучою боротьбою за соціальну справедливість, права людини в різних країнах, крахом колоніальної системи, виникненням Руху Опору в соціалістичному таборі, студентськими заворушеннями, появою нових мистецьких форм, що заперечували традиційну культуру й активно революціонізували мистецьке життя (поширення рок- і поп-музики, жанру «антироману», театру абсурду та інших авангардних напрямів у всіх без винятку видах мистецтва тощо) [78, с. 19].

Зі смертю Сталіна й осудом культу особи починається нове дихання суспільства й літератури. Його початок – виступи О. Довженка, О. Гончара, А. Малишка на II Всесоюзному з'їзді письменників, у яких порушувалися питання народності у зв'язку з реалізмом, національними традиціями та характерами, всебічністю бачення людини та світу, необхідністю належного ставлення до загальнолюдських цінностей; висловлювалися думки щодо захисту інтелігенції як духовного осердя нації. А також прихід у літературу молодого покоління, своєрідними маніфестами якого стали збірка «Правда кличе!» Д. Павличка (1958), твори В. Симоненка, Ліни Костенко, І. Драча, Б. Олійника, М. Вінграновського, В. Коротича та ін. Однак критика суспільного життя обмежувалася лише сталінськими часами, і не допускалося перенесення її на післясталінський період, тобто на сьогодення. Тому осмислення суспільного досвіду зосередилося на художній літературі та публіцистиці, зверненій у минуле. На авансцену висунулися саме письменники та літературні критики. Подіями величезної суспільно-політичної ваги стали популярні в СРСР твори – роман В. Дудинцева «Не хлібом єдиним», повість І. Еренбурґа «Відлига» (звідки і походить загальна назва цього періоду історії СРСР), нариси В. Овечкіна про сільське життя, альманахи «Литературная Москва» і «Тарусские новости», а найбільше – щомісячний літературно-публіцистичний журнал «Новый мир», редактором якого був О. Твардовський.

Формується нове покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального й творчого обличчя припав саме на другу половину 1950-х – початок 1960-х років, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи.

Найзнаменнішою подією хрущовської «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке не боялося голосно висловлювати й відстоювати свої думки, – шістдесятників. Свідомість нового покоління меншою мірою було отруєно радянським ідеологічним «монотеїзмом», генетичним страхом попередників. У системі цінностей шістдесятників з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, загальнолюдський характер культурних смаків.

Одним із основних чинників, що дав поштовх до такої стихійної, не контрольованої владою переоцінки цінностей у середовищі інтелігенції, став процес поступової реабілітації репресованих діячів культури «розстріляного відродження» 1920–1930-х років та жертв репресій, яких до 1959 р. було реабілітовано 250 тисяч осіб [171, с. 28], серед них більшість письменників, митців, деяких учених. «Уціліла» частина інтелігенції активно поверталася до творчого життя, загострюючи суспільні, громадські та національні проблеми, що ставало своєрідним прикладом і дороговказом для молодшої генерації.

Надзвичайно зріс інтерес до творчості М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Зерова, Є. Плужника, О. Влизька, О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, В. Еллана, Г. Епіка, Г. Косинки, Г. Коцюби, Я. Мамонтова, В. Чумака, М. Йогансена, М. Семенка, В. Свідзинського, П. Филиповича, М. Філянського, ранніх П. Тичини, В. Сосюри та М. Рильського та ін., оскільки «для читача 1960-х років найцікавішою була навіть не заборонена література, а напівдозволена – замовчувані твори визнаних авторів» [169, с. 969].

Українська інтелігенція несподівано відкрила для себе цілий материк національної культури високої якості, що кардинально вплинуло на свідомість молодих інтелектуалів: з'явилася точка відліку, система творчих критеріїв і координат, власні зразки, на які варто було орієнтуватися. Цьому сприяло видання в 1959 році у Парижі книги Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма – есей», яка в 1960-х роках, потрапивши в Україну, за словами Є. Сверстюка, стала «диверсією» проти ідеологічних наглядачів, що так ретельно оберігали народ від зайвої та «непотрібної» для нього інформації. Ішлося про приховану від нас правду. Тому збережені десь по закордонах твори наших хрестоматійних авторів були може навіть цікавіші, ніж твори авторів «небезпечних», а тому і «невідомих» [169, с. 969]. Антологія Ю. Лавріненка масово переписувалася й передавалася з рук у руки, ставши одним з перших зразків самвидаву 1960-х рр.: «Ми пустили книжку якнайширше по руках, щоб ніхто не затримував у себе довго. Для багатьох було щастям потримати її в руках», – згадує Є. Сверстюк [169, с. 970].

Не менш важливим для формування позицій молодшого покоління української інтелігенції було ширше й глибше, менш

регламентоване приписами пізнання західної культури. Різними шляхами, здебільшого через переклади (передусім російською та польською мовами), в Україні стали відомі твори Е. Гемінґуея, А. де Сент-Екзюпері, Е. М. Ремарка, А. Камю, Ф. Кафки та ін. Ближче знайомство з надбаннями гуманістичної західної культури сприяло підвищенню статусу людських цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, посіяло сумніви в непогрішимості «соціалістичного реалізму» як еталоні. Закономірним наслідком подібних зрушень було відродження інтересу до справжніх цінностей і багатств власної культури, з'явилася потреба знайти своє місце не поруч із культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної.

На цьому суспільно-політичному, культурному, інтелектуальному тлі відбувалося формування творчого та громадського обличчя молодої інтелігенції, яка ввійшла в історію під назвою «шістдесятники».

Історія цього терміна та його визначення ще до кінця не з'ясовано. Термін «шістдесятництво», на думку Г. Касьянова, почав уживатися вже на початку 1960-х рр., і «навіяний аналогіями з шістдесятниками XIX ст., він був не тільки формальною ознакою, символом, а й частиною морального та життєвого кредо» [83, с. 14] критично налаштованої частини інтелігенції. Протилежну думку щодо часу поширення та вживання цього терміна подає І. Жиленко у своїх спогадах «Homo feriens»:

> У роки, про які я зараз пишу, термін «шістдесятники» тільки народжувався й вживався переважно із негативним забарвленням нашими недругами в одному ряду з іншими ярликами: «піротехніки», «штукарі», «верлібристи», «космічно-гіперболічні» поети тощо [58, с. 18].

Загалом шістдесятники XX століття – це своєрідне й унікальне явище в історії української культури; явище багатопланове, яке містить у собі духовний, історичний, культурний і політичний аспекти; явище, яке вимагає серйозного, об'єктивно-наукового дослідження й осмислення, особливо сьогодні – у часи ідеалізації, своєрідної канонізації шістдесятництва чи, навпаки, його заперечення. Як зазначає В. Кордун,

> незважаючи на те, що шістдесятництво як суспільно-естетичне явище здається, на перший погляд, досить вивчене (принаймні, описане), все-таки і на сьогодні залишається багато питань, які потребують іншої і вичерпнішої відповіді. Це стосується як становлення часових і просторових меж цього явища, так і виявлення глибини світоглядного чи ідеологічного проникнення шістдесятницького руху в різні горизонти суспільства [254, с. 40].

Про це йшлося на конференції «Шістдесятництво як явище, його суспільно-естетична природа, витоки й наслідки», яку організували у 1997 році спільно Інститут літератури ім Т. Г. Шевченка НАН України та Спілка письменників України. На ній виступило багато самих «шістдесятників»: Л. Танюк, Ю. Бадзьо, В. Іваниченко, Л. Світлична, В. Кордун та інші, а також літературознавці М. Жулинський, В. Дончик, Г. Штонь, Ю. Ковалів [254].

Основні характерні ознаки цього покоління влучно визначив Є. Сверстюк [179, с. 25]: юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає; шукання правди і чесної позиції; опір та протистояння, передусім морального характеру, офіційній літературі. Можна погодитися з М. Жулинським [62], що шістдесятництво – культурно-ідеологічна опозиція системі, причому опозиція передусім індивідуальна. На цій тезі про індивідуальну природу опозиції шістдесятників наголошує також Олексій Зарецький у статті «Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР» (Сучасність, 1995, № 4), бо саме індивідуальне слово, слово поета, критика, мистецтвознавця, слово історика і слово бандуриста, колядника, індивідуальна картина, індивідуальний музичний твір «зазіхали» на монополію «державного мовлення» – з газет, радіо, телевізора, з трибуни мавзолею, партійного з'їзду.

Модернізована свідомість шістдесятників, їхня внутрішня розкутість спонукали до виходу за межі офіціозу. Шістдесятники стали людьми, які справді почували себе вільними від старих догм і стереотипів, і це почуття, стан душі вони намагалися реалізувати у своїй творчості. Щирість почуттів, молода відвага глушили «внутрішнього цензора» [83, с. 17], потреба в однодумцях сприяла швидкому зближенню і згуртуванню, романтичний ентузіазм, жадоба знання, готовність до критичного переосмислення

дійсності допомагали долати офіційні перепони. За цими рисами виокремлюється певне коло людей покоління 1960-х років у «малесеньку щопту», про яку писав В. Стус.

Зміни, що настали в політичному кліматі СРСР у період «відлиги», невдовзі знайшли свій вияв у художній літературі та мистецтві: спершу в найчутливішому й найоперативнішому її виді – поезії, згодом і в інших формах – у літературній критиці й публіцистиці, в образотворчому мистецтві й музиці, в театрі та кіно. Новаторство шістдесятників стосувалося як форми, так і змісту:

> Іван Дзюба в перших публікаціях наполохав міщанське болото: він знайшов цитати з Маркса, а потім з Леніна, які звучали викривально, і повів їх зовсім не в той бік... Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші, незручні і незрозумілі, так наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати... Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його зазвучали апокаліптично. Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної щирості й одвертості. Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна... Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели «ні про що». Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами «соціяльної дійсності», а Володимир Дрозд відкривав цю соціяльну дійсність з недозволеного боку... [179, с. 26].

Відзначалися своїми творчими пошуками синтезу національного коріння та сучасного мистецтва і художники Віктор Зарецький, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Веніямин Кушнір, і літературні критики Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська й Іван Дзюба. До лідерів літературно-мистецького шістдесятництва початку 1960-х років також можна зарахувати й кіномитців Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Леоніда Осику, перекладачів Григорія Кочура і Миколу Лукаша, поета Дмитра Павличка. Звичайно ж, саме коло шістдесятників було значно ширшим, незважаючи на різницю у віці.

Як слушно зауважує М. Коцюбинська,

> шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи. Вони виховувалися саме в ній, у цій системі, нісши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через усі його забобони. Багато хто з них на початку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули, як облуду й гальмо [195, с. 5].

Та варто зауважити, що шістдесятники все ж не були монолітом, не всі змогли легко відкинути «ідеологічні міфи», особливо в часи гонінь і переслідувань.

> У багатьох із нас, – говорив у грудні 1963 р. І. Світличний, – одразу після XX з'їзду було багато наївного, рожевощокого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним помахом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму. Тільки згодом суворе життя спростувало ці дитячі фантазії, тільки згодом ми побачили, що всі інші успіхи даються нелегко, що для справжнього діла потрібне величезне напруження сил, що наш шлях не тільки не встелений трояндами, але й самого шляху власне немає, його ще треба мостити, продираючись крізь хащі бюрократичного тупоумства одних, дешевого скепсису других і прикрої байдужості ще інших [222, с. 112].

Отже, початковий період шістдесятництва характеризувався пошуками нової літературно-мистецької форми, відмінної від закам'янілих масок «соціалістичного реалізму». Це, в свою чергу, спричинило пошуки нового змісту і нової форми вираження власних думок, що цілком логічно привело до виходу на соціальні та національні проблеми. Фахові новації шістдесятників переросли в позаофіційну суспільну діяльність, орієнтовану на захист національної культури. У 60-х роках XX ст. доводилося повертатися знову до тих проблем, які турбували українську інтелігенцію в 60-х роках XIX ст., на початку XX ст. і в 1920-х роках: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновленню національної історії, етнографії. Цього вимагали реаль-

на ситуація в українській культурі, русифікаторська практика партійного керівництва. Цю думку підтверджує І. Дзюба, який вважає, що загальносоюзний за своїм масштабом і характером процес оновлення суспільства, започаткований рішеннями XX з'їзду партії, мав в Україні свою специфіку, зумовлену насамперед національною проблематикою:

> наростання по-бунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних та літературних сил («шістдесятництва»), пробудження серед частини молоді активного інтересу до культурно-національних («Клуб творчої молоді», що розгорнув широку діяльність у Києві, об'єднуючи молодих митців та залучаючи студентство тощо) та національно-політичних питань (дискусії в студентських аудиторіях, спроби мітингів, розквіт самвидаву, що був не чим іншим, як частковою компенсацією ядучого дефіциту гласності) [49, с. 16].

Безумовно, такий розвиток мистецтва і літератури, а також широкі дискусії про стан освіти, культури, науки, національні взаємини в СРСР не могли не тривожити владу, особливо після різкого згортання «відлиги». З кінця 1962 р. розпочинається масований послідовний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи вийшла з-під тотального контролю партійно-державних структур. Прикладом може слугувати хоча б такий історичний факт. У грудні 1962 року М. Хрущов офіційно відвідав виставку, влаштовану Московським відділом Спілки художників, щоб затаврувати відхилення від соціалістичного реалізму, які виявилися в кількох абстракціоністичних полотнах і скульптурах. Подивившись на них, Хрущов сказав:

> Така «творчість» чужа нашому народові, він відкидає її. Ось над цим і повинні задуматися люди, які іменують себе художниками, а самі створюють такі «картини», що не зрозумієш – намальовані вони рукою людини чи намазюкані хвостом осла. Їм треба зрозуміти свої помилки і працювати для народу [166].

У відповідь низка діячів літератури й мистецтва звернулася на адресу М. Хрущова з протестом проти такого диктату, попереджаючи, що повернення до методів сталінізму означає загибель

мистецтва й літератури. На це партія відповіла скликанням «зустрічей керівників партії й уряду з діячами мистецтва та літератури», які відбулися 17 грудня 1962 р. і 8 березня 1963 р. у Москві.

Так, 17 грудня 1962 р. з промовою виступив секретар ЦК КПРС Л. Ф. Ільїчов, який недвозначно зауважив, що партія не дозволить письменникам і митцям зійти з рейок соціалістичного реалізму [166]. Атмосфера страху цих зустрічей, брутальне цькування митців на них послужили «керівництвом до дії» для маси апаратників усіх рівнів. Це був початок кінця «відлиги».

Почалася чергова кампанія, яка не просто нагадувала ідеологічні погроми другої пол. 1920-х, 1946–1951 рр. і багато в чому була їх повторенням. Сторінки газет заряснiли «анафемами» на адресу «формалістів», «космополітів», «відщепенців». Поза законом опинився навіть сам термін «відлига» [167]. Ідеологічною квінтесенцією кампанії став вислів М. Хрущова:

> Ми проти мирного співіснування соціалістичної ідеології й ідеології буржуазної. Партія виступала й виступатиме проти будь-яких її проявів. Дотримуючись вказівок В. Леніна, вона завжди відстоювала і відстоюватиме партійність в літературі і мистецтві...[27].

Події у Москві були сприйняті ідеологічним керівництвом в Україні з «почуттям глибокого задоволення». На розширених зборах Спілки письменників України Л. Дмитерко заявив, що «...заслуговують найсуворішого осуду спроби окремих представників творчої інтелігенції грати в "незалежність" від суспільства, нехтувати здоровими смаками народу» [105]. Серед «окремих неугодних представників» називалися поети І. Драч і В. Коротич. Л. Новиченко слідом за своїм колегою картав молодих критиків за «відхід від методу марксистсько-ленінського аналізу творів» [105]. Незабаром відбулися збори письменників Львова, Харкова, Дніпропетровська, де лунали промови відповідного характеру [125].

Наприкінці березня – на початку квітня 1963 р. розгорнулася кампанія проти «формалістів» в українській офіціозній пресі. «Формалістів» в Україні відшукати було легко, зазначає М. Жулинський [62], аби лише надійшла відповідна вказівка. Централь-

ною подією кампанії стала нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України в Києві 8 квітня 1963 р. Це було шаблонне повторення березневих подій у Москві. Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний докоряв І. Драчеві, І. Дзюбі та М. Вінграновському за те, що їхні твори використовуються «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном» [60]. Другий секретар ЦК КПУ А. Скаба картав І. Драча, М. Вінграновського та Л. Костенко за «формалістичні викрутаси» [199]. У пресі почалося «обговорення» рішень наради, яке звелося до переспівування останніх з акцентом на ідеологічне цькування невгодних.

У квітневому номері «Комуніста України» Л. Новиченко [137] в обойму прізвищ, вибраних «верхами» для цькування, вставив ім'я І. Драча (якого він називав «новобранцем поезії»), передусім у зв'язку з віршем «Ода чесному боягузові» (цей вірш викликав особливу лють офіціозних письменників старшого покоління, які впізнавали у вірші себе, свою моральну ницість і пристосовництво). Як завжди в подібних випадках, влада підключила простих громадян для ідеологічного цькування невгодних: у пресі стали з'являтися відгуки робітників на рішення наради. Характер їх можна проілюструвати на прикладі шахтаря А. Кобильникова, котрий обурювався діяльністю «формалістів» і пропонував молодим письменникам не розсиджуватися по столичних кафе, а їхати на Донбас і спуститися в шахту [89].

Коло прізвищ «єретиків» поступово розширювалося: у негативному контексті згадувалася молода літературна критика, в першу чергу – І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк – за ігнорування марксистсько-ленінського методу в оцінці художніх творів [52].

> Ледве не задихнувся в пороховому диму ідеологічних баталій, – напише В. Симоненко в щоденнику, що широко ходив у самвидаві, 21 червня 1963 р. – Реалізм одержав чергову вікторію, не творами, правда, а адміністративними заходами. Взагалі небезпека формалістичного безумства, здається, була позірною... Реальною залишилася, як і була, загроза формалістичного недоумства в літературі [198, с. 265].

Проте реакція шістдесятників на шалений тиск цензури була вже іншою. На відміну від попередніх часів, «відступники» не побажали каятися, не поспішили визнати свою провину, а навпаки, словом і ділом почали захищатися. З найвидатніших поетів-шістдесятників «покаявся в гріхах» хіба що М. Вінграновський, який, за висловом Ю. Збанацького, «зрозумів небезпеку формалістичних захоплень» і вирішив «ніколи не запізнюватися на поїзд, котрий ведуть у прекрасне майбутнє комуністи» [69].

Від словесних атак влада перейшла до адміністративних заходів. Спочатку почали обмежувати публікації шістдесятників у літературних журналах («Жовтень», «Прапор», «Вітчизна», «Ранок», «Дніпро» та ін.), газетах, скрізь, де вони раніше мали можливість висловитися. Припинилося видання їхніх книжок. В. Симоненко в щоденнику 3 вересня 1963 р. занотовує:

> Друзі мої принишкли, про них не чути й слова. Друковані органи стали ще бездарнішими і зухвалішими: «Літературна Україна» каструє мою статтю, «Україна» знущається над віршами... в квітні були зняті мої вірші у «Зміні», зарізані у «Жовтні», потім надійшли гарбузи з «Дніпра» і «Вітчизни» [198, с. 267–268].

Таким чином, за даними українського літературознавця з діаспори І. Кошелівця [100], більшість шістдесятників-поетів «першого призову» – Л. Костенко, Ігор Калинець, Г. Кириченко, Б. Мамайсур, В. Голобородько та ін. – перестали друкуватися в 1963–1965 рр.

У таких умовах «оплотом» громадських і літературних позицій шістдесятників, проявом інтелектуального опору соцреалізму в 1964–1965 роках стали літературна критика і публіцистика в особі І. Дзюби [50], І. Світличного [190], [191], Є. Сверстюка [186], [182], І. Денисюка [44] та ін., які згодом теж зазнали утисків і нещадної цензури і відповідно пішли в самвидав.

Отже, політико-ідеологічна нівеляція творчої особистості в умовах тоталітарного режиму стала державною політикою у сфері мистецтва й літератури, яка передбачала різні форми нейтралізації бунтівливого мислення і незалежної творчої позиції – «від фізичного знищення до приручення митця славою, привілеями, страхом, ласкою...» [254, с. 43]. Розуміючи суспільну атмосферу,

що утворилася в 1960-х роках, і визнаючи формально цивільні свободи, радянський режим наполегливо ставив одну, але вирішальну умову: користуватися цими свободами можна було виключно в інтересах панівної системи, що означало б підтримку режиму та його лідерів.

За такого ідеологічного та політичного тиску суспільство 1960-х і самі шістдесятники не могли однозначно й одностайно відреагувати на зміни, пов'язані зі згортанням «відлиги» та «брежнєвсько-сусловськими заморозками», і мусили поділитися на тих, хто продовжує підпорядковуватися режимові, та тих, хто вступає у відвертий конфлікт із ним.

> Як на мене, – зазначає В. Кордун, – то десь у середині 1960-х років стався спершу малопомітний розкол серед шістдесятників. Це сталося, очевидно, після перших арештів інтелігенції та збільшення політичного тиску в цей час. Частина шістдесятників пішла, явно чи неявно, вимушено чи з власної волі, на службу до тодішнього режиму, захотіла вписатися в комуністичний істеблішмент, а інша відійшла в опозицію – і зазнала переслідувань, політичного й морального терору з боку репресивних органів, арештів, пройшли через тюрми і смерть. Це всім відомі Іван Світличний, Василь Стус й ціла когорта благородних борців за волю... [254, с. 41].

Складна екзистенційна проблема вибору «свого табору» торкнулася кожного шістдесятника:

> В. Стус – один вибір і доля, Ліна Костенко – схожий вибір, але інша доля, М. Вінграновський – ще інший, Б. Олійник – спільний, схожий початок і зовсім протилежний вибір, В. Коротич – взагалі все протилежне. А Дзюба? Чи Світличний, Сверстюк? А все на початку 1960-х років було єдиним рушенням і навіть в міжособистісних стосунках були єдність і порозуміння, –

зазначає В. Дончик... [254, с. 45].

Безперечно, шістдесятницький рух був багато в чому суперечливим і неоднорідним явищем, багато колишніх однодумців, за висловом Є. Сверстюка, «зістрибнули з підніжок» і «мало нас вціліло до кінцевої станції» [58, с. 17].

На сьогодні однозначно оцінити життєвий і творчий шлях шістдесятників, а також виробити типологію головних характеристик шістдесятництва як культурно-політичного явища надзвичайно важко. Про це свідчать як самі шістдесятники у численних спогадах, так і дослідники шістдесятництва й Руху Опору [1], [62], [64], [83], [122], [123], [141], [151], [154], [171], [254].

На нашу думку, доречно означити кілька типологічних характеристик у поколінні шістдесятників і в русі шістдесятництва, а саме – конформізм, нонконформізм та дисидентство (іншими словами, за Л. Тарнашинською [1, с. 19 – 20], – офіційна література, «тихе книжне протистояння, що виражалося у втечі в своє творче «я» та різка опозиція – дисиденство). Такі, означені нами, найголовніші типології є умовними і навіть дискусійними, оскільки однозначної розмежованості цих трьох груп протягом 1960-х рр. важко досягнути через складні суспільні умови; через нерішучість каральних органів, які інколи впливали на остаточний вибір між дисидентством і «тихим» конформізмом; через неоднозначні громадянські та літературні погляди самих шістдесятників, що зазнавали еволюції. Одні і ті ж митці протягом 1960-х рр. могли виявляти схильність до конформізму, а часом чинити як відверті дисиденти, захищаючи як власні, так і невласні життєві та творчі позиції (це стосується тією чи іншою мірою і М. Вінграновського, і І. Драча, і Д. Павличка та багатьох інших).

Таким чином, під час «відлиги» в Україні встигли сформуватися ті інтелектуальні сили (за визначенням широковідомого автора самвидаву та дисидента Валентина Мороза: «люди нового типу, аристократи духу» [128, с. 98]), які були спроможні створити альтернативні форми культури та літератури, що почали функціонувати у паралельному духовному просторі, не маючи можливості реалізувати себе офіційно.

Небажання влади порушувати нагальні культурні, мовні, національні й суспільно-політичні проблеми викликало відповідну протидію шістдесятників, які шукали шляхів виголошення і поширення власної думки. Протистояння було передусім морального екзистенційного характеру – характеру «трагічного стоїцизму», «трагічної мудрості» [207, с. 20]. У цій інтелектуальній боротьбі шістдесятники не прагнули обмежувати себе лише усними виступами (на творчих вечорах, зустрічах з читачами, у колі друзів

тощо), однак дедалі рідше мали змогу висловитися в офіційних виданнях

> проти нівеляції творчої індивідуальності, проти обмеження сфери функціонування українського слова, проти ідеологічної стелі, яка звисала над думкою і змушувала її в'юнитися, а не сягати небосхилу самовираження [254, с. 43].

Проте розширення інформаційного простору в умовах відносно закритого тоталітарного суспільства СРСР, що є однією з глобальних закономірностей розвитку суспільства, влада вже не могла зупинити через механізми цензури, залякування, звільнення з роботи. Нонконформістська й дисидентська частина інтелігенції перебрала функцію поширення тієї інформації, яка була альтернативною офіційній думці та непідконтрольною державі. Так народився самвидав, – за визначенням компетентних органів «антирадянських документів», – «цього, – як вважає М. Коцюбинська, – чи не найреальнішого досягнення 1960-х у суспільному поступі» [195, с. 8]. Підкреслимо, що самвидав був відповіддю шістдесятників офіціозу на недрукування їхніх творів, всевладність цензури, наступ соціалістичного реалізму. Ось як згадує ту творчу атмосферу 1960-х років та основні причини виникнення і поширення позаофіційної творчості Іван Світличний – «душа самвидаву» [195, с. 8] – у листопаді 1965 р. у слідчому ізоляторі КДБ, відповідаючи на запитання слідчих «чому, коли і як виник український самвидав»:

> Коли після XX з'їзду КПРС почалися процеси оновлення і демократизації радянського суспільства, я не спостерігав ніяких антирадянських настроїв серед своїх товаришів. Зацікавлення «самвидавчою» літературою виникло значно пізніше, коли в політиці виразно проявився авантюризм Хрущова, коли нескінченні реорганізації не приносили обіцяних гараздів.
>
> Мені здається, що це було головною причиною і ґрунтом антирадянських настроїв й інтересу до антирадянської літератури серед багатьох людей.
>
> Для творчої інтелігенції істотною причиною подібних настроїв були також відомі зустрічі Хрущова з творчою інтелігенцією та його виступи під час цих зустрічей.

Переслідування багатьох талановитих письменників і художників, що почалися після цих «історичних» зустрічей, в більшості безпідставні, довели, що ці зустрічі мали на меті не розвиток радянського суспільства.

Писати та друкувати свої твори, намагання створити щось нове стало дуже важко, а зчаста зовсім неможливо. Навпаки – графомани та халтурники, що спекулюють уявною актуальністю, мають простір для своєї діяльності. Це все робиться під прикриттям високих гасел партійного і народного мистецтва, подальшого розвою радянського мистецтва.

Тому багато хто зневірився в цих високих гаслах і принципах.

Причини, що викликали зацікавленість «самвидавчою» літературою, у кожної людини були свої; у одного вирішальним був власний досвід, у іншого – вплив радикально настроєної людини, ще у когось – читання антирадянської літератури і т. п.

Одначе для більшості людей сприятливим ґрунтом таких настроїв – я переконаний в цьому – були об'єктивні процеси суспільного життя, їх протиріччя, породжені авантюристичною політикою Хрущова останнього періоду.

Я і мої товариші неодноразово звільнялися з роботи, не мали змоги друкуватися, пророблялися на зборах і в пресі, але я неодноразово спостерігав, як люди забували особисті кривди, і, якщо у них з'являлися «крамольні» настрої, то тільки тому, що подібні операції провадились дуже широко, захоплювали велику кількість людей і були проявом чогось більш глибинного і серйозного [193].

На подібні причини виникнення самвидаву в 1960-х роках вказують і активні учасники самвидавного руху з різних регіонів України: Б. Чорномаз, Л. Світлична, В. Шевченко, І. Гончар, М. Волинець, Р. Мороз, Б. Климчак, Г. Приходько, О. Попович, Н. Світлична, М. Коцюбинська та ін., що були опитані автором даного дослідження на сторінках інформаційного бюлетеня «Український самвидав» Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» у серпні 2001 р. [6]. Таким чином виникнення самвидаву, за словами М. Коцюбинської, – «це об'єктивна закономірність: не можна приховувати *все і завжди*. Правда має вийти назовні» [6].

> Виготовлення і поширення «самвидаву» – це не весь образ шістдесятників, але, безперечно, його ядро, – зазначає активний діяч та автор самвидаву Є. Сверстюк. – Це вже вихід на поле бою, що вів до розмежування на «ідеологічному фронті» [179, с. 26].

Справді для шістдесятників самвидав став єдиною можливою «трибуною» в Україні для захисту своїх естетичних, літературних і громадських позицій, «самвидав став голосом Правди, тому мав для нашого покоління значення життєдайне», – наголошує М. Коцюбинська [6].

Самвидав набував дедалі більшого значення в духовному визріванні шістдесятників та набував нових видових форм. До самвидаву в середині 1960-х рр. зараховували як оригінальні твори поетів, публіцистів, літературних критиків, що спершу виходили з редакцій газет і журналів, де з вищезазначених причин не були опубліковані, так і публікації, призначені лише для поширення у самвидаві, а також інша заборонена література: твори нереабілітованих письменників 1920–1930-х років, матеріали ДСП («Для служебного пользования»), націоналістична література, наукові праці діячів української діаспори, твори «тамвидаву», що спершу видавалися за кордоном і лише пізніше потрапляли до СРСР, як, наприклад, книги Синявського і Даніеля, а також передруки праць закордонних або діаспорних авторів, таких як Лавріненко, Багряний й Кошелівець [183], а також статті із закордонних часописів [3, с. 16] тощо. Таке різноманітне тлумачення шістдесятниками терміна «самвидав» пояснює один із активних учасників російського самвидаву О. Суєтнов:

> Єдина істотна ознака, що дозволяє віднести будь-яку макулатуру до самвидаву, – це самопоширення. У цьому самвидав чимось схожий на Інтернет. Ріст мережі ніким не контролюється. Поширення твору в самвидаві – теж. Інакше це або не твір, або не самвидав. Самвидав, при всій мізерності своїх «тиражів», висвітлював істинну шкалу цінностей. Тобто виконував приблизно таку ж функцію, як у наш меркантильний час вільне ціноутворення. Чим краще, справжніше – тим дорожче. Самвидав тримався не тільки на вільнодумстві й на безкорисливості, не тільки на протесті й опозиційності, а й на інтелектуальній перевазі. Самвидав – це моральна віддушина епохи розвинутого соціалізму [208].

Таким чином, самвидав як явище духовного та інтелектуального життя має поважну традицію в історії української літератури і виникає в приблизно однакових умовах тоталітарного суспільства: там, де існують моноідеологічність, всеосяжність цензури, нав'язування культурно-духовної одноманітності, монополія на друковані органи, приховування інформації, усунення опозиції.

Точної дати народження українського самвидаву (як тексту, так і самого терміна), як зазначає дослідник цього питання І. Кошелівець [7], встановити не можемо, але деякі його прояви датовані кінцем 1962 року. Масове ж виготовлення і поширення самвидаву в Україні припадає на 1963 р., що підтверджує й І. Світличний [193]. Очевидно, що виникнення самвидаву в Україні тісно пов'язане із загальносоюзним дисидентським та самвидавним рухом у Прибалтиці, Білорусі, Росії, зокрема у «самвидавних столицях загальносоюзного масштабу» Москві, Ленінграді тощо.

У першому номері українського самвидавного журналу «Український вісник» (січень 1970) тоді анонімний упорядник і редактор (В. Чорновіл. – *О. О.*) зазначав, що

> самвидав є стихійною формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова. Переважна більшість самвидавівських документів не носить антирадянського характеру (не менше 99 відсотків), хоч КДБ час від часу і арештовує людей за розповсюдження «Самвидаву». Очевидно, владі в принципі неприйнятне явище, коли будь-яке друковане слово шириться поза цензурою [221, с. 107].

Тематика українських самвидавних творів 1960-х років була досить різноманітною і стосувалася всіх сфер людської діяльності: економіки, екології, політології, літератури, лінгвістики, культури, науки, освіти, мистецтва тощо. Насамперед самвидавні матеріали викривали шовіністичну політику урядів СРСР та УРСР щодо ключових проблем українців у складі Радянського Союзу, зокрема найпопулярнішими серед читачів були тексти, в яких відверто порушувалися питання громадянських прав і свобод громадян, соціальні, освітні, економічні та національні проблеми, необхідність українізації армії на території України, існування однопартійності,

суспільно-державне функціонування та популяризація української мови, взаємини української літератури зі слов'янськими, зокрема з російською, розвиток української культури, української літератури й суспільно-політичної думки тощо.

Значна частина українських публікацій у самвидаві мала й загальнодемократичні, загальносоюзні зміст і характер. Такі документи, перекладені на російську мову та інші національні мови СРСР, широко поширювалися в Москві, Ленінграді, в Литві, Латвії, Естонії та інших союзних республіках. Зрозуміло, що в Україні широко були відомі й оригінальні російські тексти самвидаву: романи О. Солженіцина, «Крутий маршрут» Є. Ґінзбурґ, спогади А. Марченка, оповідання В. Шаламова, «Технологія влади» А. Авторханова тощо. Окрім самвидаву загально-суспільного призначення, що стосувався більшості населення СРСР, поширювався також і «фаховий» самвидав з різних питань науки, зокрема, історичної: «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського, з археології та архітектури: «Звід археологічних та архітектурних пам'яток Уманщини».

Тематика літературного самвидаву з першої половини 1960-х років майже не розширювалася, зважаючи на неможливість швидкого вирішення національних, політико-правових, освітянських, культурологічних та інших одвічних проблем українців у складі Росії, проте зростав його інтелектуальний потенціал. Саме в ці часи самвидав став місцем консолідації нонконформістів, дисидентів і фактично – інфраструктурою та трибуною Руху Опору.

Ведучи мову про вкрай важкі суспільні умови створення самвидавних документів, варто зупинитися на такому делікатному питанні, як щирість авторів самвидаву у проголошенні власних ідей та переконань. Змушені констатувати, що ступінь відвертості й щирості в самвидавних статтях протягом 1960-х років не завжди рівний. Це пояснюється різними причинами, пов'язаними як із суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Однією з найголовніших причин, що їх не можемо зарахувати до морально-стійких рис характеру автора, є поширення суспільно-важливих статей поза волею цього самого автора. Так, наприклад, у разі відмови надрукувати статтю в офіційному журналі, на замовлення якого її й було написано (тобто підцензурно) з використанням «ідеологічних декорацій доби»

та оминанням різких і гострих висловлювань, «дражливих» моментів, ця стаття подекуди поширювалась у самвидаві з волі тих читачів, які її поцінували. Це могли бути будь-які працівники редакції чи навіть друкарні, через чиї руки проходила дана праця; і які вважали за необхідне запустити її у самвидав, тобто зробити її відомою суспільству. При цьому сам автор цієї офіційної статті інколи навіть не підозрював про таке позаофіційне життя власної праці, а відповідно й про власну крамолу. Так сталося зі самвидавною статтею Р. Корогодського «Біль» – про фільм «Білий птах з чорною ознакою», написаною на офіційне замовлення часопису «Жовтень» (Львів), з історичною працею М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», написаною на замовлення «Історичного журналу» (Київ), літературно-критичною статтею «Очима видатного публіциста: Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка» В. Чорновола, написаною для чехословацького журналу «Дукля», тощо.

Уже пізніше, коли стаття масово поширювалася через самвидав і не було згадок про першоджерело, першооснову і фактор замовлення офіційними журналами статті, у читачів виникали деякі критичні зауваження щодо ступеню відвертості й щирості самих авторів, які, на їхню думку, не до кінця «були чесними самі із собою». Цікавими видаються з огляду на вищесказане критичні міркування В. Чорновола з приводу статті Р. Корогодського «Біль», нагадаємо, написаної на замовлення офіційного часопису «Жовтень» (Львів):

> Чується оглядання на цензуру. Про деякі речі в самвидаві можна, без ризику навіть, говорити відвертіше й принциповіше... Але, оскільки не ходить про друк, обов'язково треба дотриматися безсторонності й не підкреслювати симпатій і антипатій [246, с. 218–219].

Саме звернення авторів самвидаву до принципу «безсторонності» знімають питання «ангажованості – незаангажованості» самвидавної критики і публіцистики, наближуючи її до кращих зразків європейської літературно-критичної думки.

Самвидав розпочинався з поезії через ряд причин. Найголовнішими з них є принаймні три. По-перше, поезія зрозуміла

багатьом навіть без повної єдності політичних або національних поглядів між читачами та авторами; по-друге, поезію через невеликий обсяг та «мобільність жанру» найлегше поширювати й розмножувати, а можна навіть і завчати напам'ять; по-третє, хотілося просто почитати щось «для душі», без натяку на класовість та ідеологічність літератури. Як зазначає І. Жиленко, кінець 1950-х – початок 1960-х – це були не просто роки, це була «Країна поезія», яка вибухнула поетичними творами [58, с. 16]. Поезія стала «єдиною формою протесту», вона заповнювала собою порожню нішу душі радянської людини, спраглої інформації і правди. На початку 1960-х років, як зазначалося вище, виникло щось подібне до інституту професійних запам'ятовувачів – «оберігачів» усної традиції, які відтворювали не тільки поетичний текст, але й манеру читання того чи іншого автора. Цих людей стали називати «ходячими магнітофонами» [175, с. 345–346], з їхніх слів записували й поширювали самвидавну поезію все ширше й ширше. Крім запам'ятовування, для поширення поезій в авторському виконанні використовували й сучасні технічні засоби – магнітофони. У Києві найактивніше збирав записи і, власне, записував молодих українських поетів Іван Світличний на своєму «історичному магнітофоні «Весна», як згадує С. Кириченко [53, с. 133]. Ця нова форма поширення самвидаву на аудіокасетах навіть отримала паралельну назву – «магнітіздат», про що стверджує німецький дослідник В. Айхведе [279, с. 18].

Поетичний самвидав розвивався на повну силу. Все талановите, що відкидалося цензурою, обов'язково з'являлося тут у рукописах і магнітофонних записах: В. Симоненко, М. Холодний, Г. Чубай, Ліна Костенко, Ір. Стасів-Калинець, Ігор Калинець, В. Стус, Б. Мамайсур, І. Драч, Д. Павличко, С. Тельнюк, М. Вінграновський, В. Голобородько та ін. – люди, які символізували національно-культурне відродження 1960-х рр., – на противагу владі все ж знаходили свого читача в Україні та за кордоном. Про це свідчать масові передруки поезій у діаспорних журналах і газетах «Смолоскип», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Український історик», «Сучасність» тощо, а також видання антологій молодих українських поетів і письменників за кордоном, зокрема Ю. Луцьким у Канаді та З. Ґеник-Березовською у Чехослова-

ччині[4]. Переважно твори шістдесятників виходили за кордоном без згоди самих авторів, що часом дуже шкодило їм на батьківщині.

Якщо самвидавні твори шістдесятників за межами СРСР поширювалися переважно у друкованому вигляді (офіційні видання, газети, журнали, антології тощо), то в Україні протягом 1960-х рр. механізмом поширення і популяризації авторами своїх творів став самвидав. Цей процес був приблизно однаковий на всіх просторах Радянського Союзу, зокрема і в Україні: автор власний твір переписує від руки чи друкує на друкарській машинці або на «БЭСМ» («Быстродействующая электронная счетная машина»), або на легендарній «Эрике» (як співав О. Галич, «"Эрика" берёт четыре копии, Вот и всё, а этого достаточно» [257]), або на ротапринті в кількох екземплярах свій твір, далі поширює його серед своїх друзів, співробітників та знайомих. Ті, в свою чергу, якщо визнавали цей текст суспільно важливим та вагомим, переписували його ще раз, передаючи документ далі своїм друзям і знайомим. Як згадує Л. Алексєєва, принципи поширення самвидаву прості, зрозумілі кожному і залежать виключно від мистецької вартості твору:

> Якщо комусь із читачів прочитане видасться цікавим, він робить копії з екземпляра, що дістався йому, і роздає їх своїм знайомим і т.д. Чим більший успіх має твір, тим швидше і ширше відбувається його поширення. Звичайно, самвидав надзвичайно нерентабельний у плані витрат праці й часу, але він знайшов талановитих авторів, енергійних і безстрашних розповсюджувачів, у нього не переводяться читачі, і технічна база його удосконалюється, тому що він виявився єдино можливою формою подолання державної монополії на поширення ідей та інформації. Люди, що зголодніли за правдивою картиною світу і несфальсифікованими знаннями, готові заради цих благ жертвувати своїм часом, працею і навіть терпіти переслідування [2, с. 196].

Під час такої спільної діяльності та «співтворчості» авторів і

[4] В архіві З. Ґеник-Березовської, що зберігається у відділі рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (фонд 201), – майже «повне зібрання» самвидавних текстів української поезії та прози 1960-х років.

читачів-переписувачів чітка межа між ними стирається, оскільки вони стають носіями забороненої інформації, що одночасно є загрозою однакової небезпеки та кримінальної відповідальності. Люди, що написали, переписали і дали почитати товаришеві, – ставали одночасно і видавцями, і читачами, і поширювачами самвидаву. Специфічний тип існування та поширення самвидавних творів сприяв виникненню й особливого типу читачів, у завдання яких входило вміння «добудовувати» будь-який текст, уміти знаходити підтекст. Таким чином, читач самвидаву не був лише споживачем літератури – він перетворився на одного з її творців.

Таємничість і небезпека є обов'язковими атрибутами «життя» самвидаву, який твориться, читається і переписується, за спогадами читачів самвидаву, переважно вночі: «А вночі, вірніше, рано вранці – найкращий час для такої книжки. Забута оскома напівлегальності на губах. Порожня гулка кухня. Небагато безіменного вина типу «портвейн». Синьою квіткою горить газ. Гарячий чифір».

Яскравим прикладом подібної співтворчості автора Є. Сверстюка й читача-редактора І. Світличного можна вважати самвидавну статтю «З приводу процесу над Погружальським», яка стала найуспішнішим і найгострішим звинувачувальним документом того часу, авторство якої так і не визначили каральні органи [53, с. 184]. Треба, однак, зазначити, що значна частина українського самвидаву, особливо в середині 1960-х років, була анонімна, що пояснюється обережністю переписувачів і авторів самвидаву. Як згадує І. Світличний:

> Авторами самвидавівських статей, виходячи з їх стилю та ідейного спрямування, були різні люди, їх було не один і не два, а значно більше – можливо, навіть стільки, скільки було статей (виключаючи підписані власним прізвищем). Про авторство більшості статей я не маю уявлення. Гадаю, що цього не знає і більшість моїх товаришів і знайомих (за виключенням авторів статей). Не тому, що не довіряли, а тому, що про це не прийнято було говорити [193].

Таким чином, авторами самвидаву ставали люди, які не могли мовчати, не могли кривити душею. Знаючи про можливі репресії

з боку влади, певна частина авторів залишалась анонімною, а деякі принципово ставили свої імена під написаним, про що засвідчує Є. Сверстюк [184, с. 774]. Це були винятково нестандартні, незалежні особистості, які фанатично вірили у свою правоту і боролися за неї. Жертовність добровольців-авторів, добровольців – помічників самвидаву, які відчували свою відповідальність перед державою, суспільством, сім'єю, оте «Як не я, тоді хто?» І. Світличного, – важлива й неодмінна умова існування й поширення самвидаву.

Своєрідної елітності, посвяченості чи обраності набував самвидав і тому, що ходив переважно у середині певного товариства, в межах певного мікросередовища, в колі сім'ї, родичів і друзів, часом переходячи в інші подібні середовища [83], [85], [86], [171], [172], [229]. Безумовно, всі знали, що при передачі самвидаву навіть у розмовах про нього треба бути дуже обережним. У 1960-х роках в СРСР був популярний анекдот про друзів, що обмінювалися самвидавом, наче пирогами: «Ти вже з'їв пиріг, що тобі вчора дала моя дружина? – З'їв. – І дружина твоя з'їла? – Так. – Ну, тоді передай його Михайлові – він також хоче його покуштувати» [2, с. 200].

Ось як згадує Л. Світлична механізми та географію поширення в Києві самвидавної фотокопії книжки А. Авторханова «Технология власти»:

> У Києві з'явилася фотокопія книжки Авторханова «Технология власти». Створилася черга, щоб її прочитати. Коли дійшла Іванова (Світличного. – *О. О.*) черга і фотокопія книжки опинилася в нашій квартирі, почали читати конвеєром, передаючи сторінки одне одному, – Іван, його двоюрідний брат по батькові, теж Іван Світличний, і я. Друга частина була в Надійки... Виявилося, що ця операція з фотокопією Авторханова була інспірована КДБ. Фотокопію зробили в Ленінграді, пізніше вона потрапила через Москву до Києва. Як з'ясувалося згодом, фотокопію робила людина, завербована КДБ. Отже, фотокопія була мічена, і за радіаційним слідом КДБ міг стежити, де вона мандрує, хто кому її передає. У Києві допитували всіх, хто її читав [53, с. 35–36].

Про коло осіб, охоплених самвидавом, говорити надзвичайно важко через конспіративну природу самвидаву та відсутність

задокументованих свідчень і масовість цього явища, про що зазначають активні учасники самвидавного руху з різних регіонів України: Б. Чорномаз, Л. Світлична, В. Шевченко, І. Гончар, М. Волинець, Р. Мороз, Б. Климчак, Г. Приходько, О. Попович, М. Коцюбинська та ін. [6]. Натомість відома офіційна статистика арештованих «за антирадянську агітацію та пропаганду» (з формулюванням «поширення наклепницьких вигадок, що компрометують радянський і суспільний лад») протягом 1967–1971 років, за якою можна простежити вік, національний та соціальний стан авторів і розповсюджувачів самвидаву. Так за ці роки притягнуто до кримінальної відповідальності 87 осіб, з них: робітників – 27 осіб – 31%; службовців – 34%; колгоспників – 2%; тих, хто навчався – 3%; непрацюючих – 9% і раніше ув'язнених – 16%. 66% самвидавників були особи до 34 років. Українці серед них складали 67%, росіяни – 27%, з вищою освітою було 26 осіб, чи 36% [171, с. 174].

Про географію поширення самвидаву красномовно свідчать документи самвидавного журналу «Український вісник», який був покликаний передруковувати й узагальнювати матеріали, що вже набули поширення в самвидаві протягом 1960-х років. Судячи лише з рубрики журналу «Хроніка подій» та регіональних матеріалів, що друкувалися в ньому, самвидавні твори створювалися та поширювались у переважній більшості областей України, з огляду на невеликий обсяг їх. Щодо поширення об'ємних творів, то, наприклад, майже 250-сторінкове дослідження І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яке серед читачів за товщину фоліанту називали «дисертацією» [202, с. 151], у друкованому вигляді, рукописі чи машинописі, на фотоплівці чи в магнітофонному записі з кінця 1965 р. було поширене у 23 областях України [171, с. 179].

Розповсюдження самвидаву набуло таких масштабів, що ЦК КПРС 28 червня 1971 року прийняв постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному рухові розповсюдження антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». У липні 1971 року ідентичну постанову з аналогічним змістом і формулюванням прийняв і Центральний Комітет КПУ, додавши «місцевого матеріалу». В постанові вказувалося на факти поширення самвидаву серед наукових і творчих працівників, молоді республіки, а та-

кож ішлося про методи боротьби з самвидавом: підвищення політичної пильності та відповідальності комуністів; організацію масової кампанії серед ЗМІ, спрямованої на «критику буржуазно-націоналістичних, ревізіоністських концепцій з питань демократії, ролі партії у соціалістичній державі»; контрпропагандистські акції за рубежем; проведення відповідними органами «профілактичної роботи» з особами, які «виготовляють, розповсюджують і використовують» самвидав; перекриття каналів вивезення самвидаву за кордон і ввезення «тамвидаву» в Україну тощо, що доручалося пильному оку КДБ. А 30 грудня 1971 року Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про загальнорадянську акцію, спрямовану проти самвидаву.

Інколи, за неймовірних зусиль, тексти потрапляли за кордон (найчастіше через країни соцтабору, зокрема через Чехословаччину, Польщу, Румунію, Болгарію, далі на захід переважно за допомогою спортсменів, комуністичних діячів високого рангу та дипломатів [71], [29]) і ставали вже надбанням вільного світу, де відбувалася «боротьба» між діаспорними видавництвами «Смолоскип», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Український історик», «Сучасність» та багатьма іншими за право першими надрукувати твір уже «тамвидаву». Наприклад, поширенням «Інтернаціоналізму чи русифікації?» І. Дзюби в Чехословаччині, за свідченнями М. Коцюбинської та Г. Аврахова, займалася сестра Лесі Українки Оксана Косач-Шимановська, близька до кола З. Ґеник-Березовської.

Цікавим і дотепним методом поширення «самвидав-тамвидаву» в Радянській Україні є зразок побутування самвидавних есеїв В. Мороза, виданих в одному із західних діаспорних видавництв 1973 року. Насправді в книзі зазначено інше видавництво – «Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь"». Книга «Серед снігів» Віталія Морозенка в анотації містила такі слова: «Нову книгу Віталія Морозенка складають повісті "Серед снігів" – щира розповідь хлопця про себе і своїх товаришів-піонерів, які по закінченні середньої школи пішли служити в армію» [129, с. 2]. Книга, з першого погляду, справді видана в Україні, і навіть перший розділ «Ми вступаємо у восьмий» розповідає про наміри комсомольської молоді служити в радянській армії. Але далі, з 10-ї сторінки без жодного заголовка, попередній твір уривається

і йде передрук самвидавних статей і есеїв В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», «Хроніка опору», «Замість останнього слова», а також самвидавні заяви, клопотання та петиції, що стосуються долі автора. До праць В. Мороза додана передмова О. Шуляка «Творець нового етапу», де вже зовсім відверто сказано про «московську окупацію», про роль шістдесятників у суспільному оновленні, про «необхідність боротьби», яку найголосніше висловив В. Мороз у наведених вище працях. О. Шуляк підсумовує:

> В. Мороза сьогодні весь світ зве українським істориком. Літературознавці звуть його неперевершеним стилістом. Люди, що здатні на порив, звуть його революціонером, але найголовніше, що він став у ряди Одержимих, Апостолів і – «просто» – людей, що живуть так, як думають і пишуть. Що йдуть попереду тих, яких кличуть до чину [129, с. 13–14].

Таким чином, відбувалася підміна понять: читач хотів читати про радянську армію, як обіцяно в передмові, а читав насправді цілком «антирадянські» тексти і не міг їм не вірити, бо надрукувало це все офіційне «Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь"». Оформлення книги й справді витримане повністю в «радянському» стилі – вказано всі атрибути видавничої справи, так що багатьох могла підкупити така точність вихідних даних. Єдине, що впадає у вічі, – це надзвичайно хороша якість паперу, на якому її надруковано. «Не будемо коментувати наведених у нашому виданні творів В. Мороза. Нехай читач коментує їх сам» [129, с. 12], – зазначає О. Шуляк, але зрозуміло, до якого висновку прийде читач, прочитавши самвидавні есеї одного з найсильніших публіцистів 1960-х років В. Мороза.

Велике значення в поширенні самвидаву на цілу Україну і СРСР мало радіо «Свобода», працівники якого оперативно повертали «голосом» на Батьківщину, переважно без згоди авторів, через радіопередачі вже тамвидав, за схемою «самвидав – тамвидав – самвидав». Це був найпоширеніший і найбезпечніший спосіб передачі самвидаву для слухачів. Хоча варто зауважити, що часом ці самвидавні радіопередачі досить по-різному впливали на життя та професійну діяльність авторів цих позацензурних матеріалів.

Поширеними були принаймні два шляхи «розплати за славу»: якщо автор самвидавної публікації був ще не надто відомий КДБ, то починалися репресії супроти нього та його сім'ї; якщо ж автор знаходився вже в ув'язненні, то факт ретрансляції його праці з-за океану надавав особливого авторитету автору самвидаву в очах усієї табірної адміністрації та співв'язнів.

Таким чином, незважаючи на об'єктивні труднощі, репресії та загрози, самвидав поборював державну монополію на поширення правдивої інформації і ставав суттєвим конкурентом офіційним виданням. Чим актуальнішим і вартіснішим був матеріал, тим швидше і далі за кордон він поширювався, тим швидше ставав забороненим, і його автора намагалися притягнути до найсуворішої відповідальності.

Специфіка поширення і розповсюдження самвидаву зумовлювала появу жанрів, переважно малих форм у поезії та в прозі: анекдотів, есеїв, памфлетів, новел, оповідань, щоденників, виступів на різноманітних зустрічах і вечорах, сценаріїв, п'єс, спогадів, науково-публіцистичних статей, відкритих листів-протестів, летючок, листівок, клопотань, стенограм засідань судових процесів, численних варіантів «останнього слова на суді», заяв протесту тощо.

Найбільшої популярності в 1960-х роках як в Україні, так і в Радянському Союзі набули невеликі за обсягом, але значущі за змістом і порушеними проблемами такі самвидавні прозові документи: «На свято жінки», «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «Гострої розпуки гострий біль», «На дев'яте березня» Є. Сверстюка; «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», «Мойсей і Датан», «Хроніка опору» В. Мороза; щоденник В. Симоненка; «Слово про Кобзаря», «В обороні стрілецьких могил» В. Чорновола; історична розвідка «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського; «"Секс", "секс"... і трохи "антисексу"», «Перед широким світом», «Кілька зіставлень, читаючи Кобилянську», «Шевченко і Хомяков» І. Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» колективного автора (Є. Сверстюк – автор, І. Світличний та М. Масютко – редактори різних самвидавних варіантів статті); матеріали політичної публіцистики «Української робітничо-селянської спілки» (автори текстів: Л. Лук'яненко, С. Вірун, В. Луцьків,

І. Кандиба, І. Кіпиш, Й. Боровницький), публіцистика «Українського національного фронту»: самвидавний журнал «Воля і Батьківщина», «Програмові вимоги УНФ», «Наші завдання», «Тактика УНФ» (автори текстів: З. Красівський, Д. Квецко, Я. Лесів, М. Дяк, М. Мелень та інші); «Стан і завдання українського визвольного руху» Є. Пронюка; «Відкритий лист депутатам Рад УРСР Антона Коваля» (псевдонім В. Лісового); статті Євгенії Кузнєцової (Савчук) «Уроки історії», «Націоналіст?», «Мої роздуми»; статті К. Дасіва «50 років радянської влади на Україні»; публіцистичні праці М. Масютка «Література та псевдолітература на Україні», «Відповідь матері Василя Симоненка Щербань Ганні Федорівні», «З історії боротьби українського народу за своє визволення в часи громадянської війни», «З матеріалів, спалених у Києві», «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», «Мета статті не та...», «Сучасний імперіалізм»; «Українська освіта в шовіністичному зашморзі» Михайла Гориня; «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство», «Лист до Ірини Вільде», «Про сучасне і майбутнє України» та ряд інших документів, що й становить предмет нашого дослідження.

Більша за об'ємом проза (біля 200 машинописних сторінок) з'являлася у самвидаві лише як виняток, наприклад, автобіографічний нарис «Більмо» М. Осадчого, публіцистичне дослідження І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», збірники В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму» (портрети двадцяти злочинців) та деякі інші.

Причину популярності й рівня довіри до самвидаву серед переважної більшості населення СРСР можна пояснити з різних позицій: насущною проблемністю порушених питань, політизацією суспільного й мистецького життя, опозиційністю, новизною, небезпекою, правдивістю, відвертістю, майстерністю матеріалу тощо. Цікавим, на нашу думку, є твердження російського дисидента та барда О. Галича про суспільну вагу самвидаву, популярність його в народі та небезпеку для влади:

> Самвидав більше турбує «власть имущих, власть предержащих» і наше так зване літературне начальство навіть не змістом своїм. Він їх турбує критерієм ступеня майстерності... Ті філософські твори, що з'являються в самвидаві, говорять такою мовою, якої

ви не прочитаєте в жодній офіційній філософській літературі. Постійно підвищується рівень, до якого цим літературним чиновникам не дотягнутися. Їх він турбує іноді навіть більше, ніж те, по суті, про що була написана робота... [208].

Очевидно, що це було нове явище: поет, письменник, літературний критик, публіцист, що свідомо і переконливо виступає «проти». Навколо цих сміливців з'являлись уболівальники і прихильники, й кожної нової такої публікації в самвидаві «чекали більше, ніж запуску ракети» [179, с. 25].

Читанню різноманітної «самвидавчої» літератури сприяли також розмови на політичні теми..., – згадує І. Світличний. – Кожного разу, коли я спостерігав, як читають машинописну і друковану літературу з елементами антирадянського змісту, кожного разу, коли я чув різного роду різкі висловлювання, я майже завжди бачив підвищену цікавість до літератури такого плану. Бачити таку цікавість просто, важче пояснити, як і чому вона виникає [193].

Важливо зазначити, що ступінь суспільної довіри до самвидавних матеріалів був набагато вищий за офіційні видання, про що свідчать масове поширення самвидаву та використання методів самвидаву органами КДБ – поширення «кагебістського самвидаву» [223, с. 228–231] у вигляді листівок, відкритих листів тощо, що підкидалися у поштові скриньки від імені видуманих політв'язнів та підставних осіб з України та діаспори... В них кагебісти намагалися спаплюжити добре ім'я українських шістдесятників, зокрема І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка та ін., посварити їх між собою, нацькувати один на одного, тобто вивести з рівноваги своїх ідеологічних противників і звести нанівець самвидавний рух.

Наслідуючи дисидентський самвидав і зважаючи на його величезну довіру з боку читачів, партійна бюрократія намагалася й собі запускати в люди свої ідеологічно-інтернаціональні тексти. Таким, для прикладу, є досить поширений у самвидаві восени 1970 р. анонімний лист «професора з Уфи до друга Василя», що мав ще й іншу «опозиційну» назву «Лист великодержавного шовініста», у якому немає жодного факту великоросійського націоналізму, тобто російського антисемітизму, антиукраїнства, ан-

титатарства тощо. Тому цей документ «якогось партійного чиновника» більше викликав бажання полемізувати й вести дискусію з «професором», ніж переконував у небезпеці «стоголової гідри» націоналізму у Башкирії, Грузії, Прибалтиці, Молдавії, в Україні, в Середній Азії, яка може знищити всі досягнення Жовтневої революції. Такою відповіддю «професору» стала самвидавна стаття літературознавця, культуролога й правозахисника Л. Плюща «До Росінанта», де автор наголосив (використовуючи тезу В. Леніна про те, що націоналізм пригнобленої нації породжується великоросійським націоналізмом), що «головною причиною всіх видів шовінізму – великоросійський шовінізм, представником якого і є уфинський професор» [158, с. 285].

Прекрасною ілюстрацією популярності самвидаву та довіри до нього є анекдот, який поширювався з 1966 року [175, с. 348], і приписують його майже всім найпливовішим державним і партійним діячам другої половини XX століття, наприклад, Хрущову, Брежнєву тощо. Інтелігентні батьки пожалілися комусь, що їхній син не хоче читати роман «Війна і мир» Льва Толстого. Їм порадили передрукувати текст роману на друкарській машинці під копірку і підсунути сину як самвидав – і краще для ознайомлення дати блідішу копію! Минає місяць.

– Ну як, ваш син прочитав «Війну і мир»?

– Не те слово, що прочитав! За добу проковтнув! Запоєм!!! Тепер ночами сидить і власноручно передруковує «Війну і мир» для товаришів!

* * *

Історія свідчить, що чим прогресивніший і талановитіший автор, тим складніші його стосунки з цензурою, яка обмежує творчий процес. Ідеологічний спротив офіційним доктринам у недемократичних державах завжди карався законом, і це спонукало письменника до пошуку різноманітних способів приховування «крамольних» ідей у глибинних змістових пластах зовні лояльного тексту. Такий стан речей був цілком характерним і для періоду «відлиги», коли було розпочато процес переоцінки цінностей, але у зв'язку з побоюванням партії втратити роль гегемона цей процес всіляко стримувався зусиллями офіціозної охоронної цензури, що змушувало висловлювати будь-які прогресивні ідеї або «між рядками», або відверто в самвидаві [146].

Феномен шістдесятництва, а отже, і феномен самвидаву, можна розглядати в багатьох аспектах – культурно-історичному, літературознавчому, мистецтвознавчому, духовному, соціально-психологічному тощо. Шістдесятництво і самвидав у соціальному контексті, тобто як суспільне явище, як певний етап у розвиткові української інтелігенції – подія революційного характеру. Тоталітарна радянська система, яка масово продукувала інтелігенцію виконавського типу й суворо регламентувала її діяльність, раптом видала «побічний продукт» – ціле покоління відвертих нонконформістів, сенсом життя якого стала боротьба «на полі честі» [185]. І головною зброєю цієї боротьби за справжність на полі культури й літератури, боротьби за право обстоювання власних переконань і принципів, боротьби за вагу в суспільстві кожної особистості, за національні права й самозахист на полі культури, що, власне, й становило зміст опозиції шістдесятників, як і протягом попередніх епох, стало відверто сказане Слово.

Шістдесятники, діючи в рамках радянської системи, відновили суму соціально-психологічних якостей інтелігенції: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до природних етичних норм, прагнення висловитись і бути почутим.

Аналогічні процеси 1960-х років відбувалися також в усіх тодішніх республіках СРСР. Але якщо в переважній більшості республік період короткої відлиги спричинив появу окремих, хай навіть яскравих творчих індивідуальностей, то в Україні «відлига» й пізніші «приморозки» породили суспільне явище – національно-культурний рух, що активно набирав обертів і переростав у рух суспільно-політичний, Рух Опору існуючому тоталітарному режимові та його політиці денаціоналізації та русифікації України, ядром якого став самвидав. У самвидаві, як не дивно, немає випадкових думок – як і випадкових фраз чи навіть слів. Кожне з-поміж них просіяне, обдумане багатьма співтворцями тексту й виважене на терезах мудрості й сумління, а відтак – фрази пружні й енергомісткі, а думки – тезисно насичені, сконденсовані часом до афористичності.

Самвидав був не просто інтелектуальним, духовним, моральним підґрунтям опору, але й чи не найголовнішою, найбільш

структурованою формою його існування, самвидав був місцем і способом «бунту» шістдесятників проти тоталітарного режиму. Власне, як влучно зауважив Є. Сверстюк, «це той самий *феномен великої віри*, що рятував людство в критичні моменти історії» [179, с. 33].

РОЗДІЛ 2

ВІД ТРАДИЦІЙНОГО «КУЛЬТУРНИЦТВА» ДО ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ (ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ 1960–1972 РОКІВ)

2.1. Нові віяння в літературній критиці та публіцистиці у часи хрущовської «відлиги»

2.1.1. Зрушення у царині літературної критики (кінець 1950-х – початок 1960-х років)

У часи хрущовської «відлиги» одночасно із суспільним оновленням відчувалися помітні зрушення й у царині літературної критики та історії літератури: разом із реабілітацією жертв сталінських репресій, зокрема з реабілітацією репресованих письменників, з поверненням в активний літературний обіг заборонених чи напівзабутих імен з'являлися видання їхніх праць, а також наукові статті й монографії про заборонених і призабутих до недавнього часу митців [84]. Це стало основою суспільно-громадських зрушень 1950–1960-х років і джерелом шістдесятницького Ренесансу. Не дивно, що цей процес багато в чому визначав діяльність літераторів-шістдесятників, які в атмосфері розпочатої десталінізації почали дошукуватися правди. На всеукраїнських письменницьких зібраннях (IV з'їзд письменників (1959), III пленум правління СПУ (1960) лунали заклики до відродження національних культурних джерел, заблокованих у попередні десятиліття. Це було одним із важливих чинників, що змусило радянську владу в другій половині 1950-х років реабілітувати цілий ряд знищених і заборонених, забутих і напівзабутих українських письменників [78, с. 20].

Починаючи з 1957 року, з'являються «Антологія української поезії в 4-х томах» (1957), збірка «Із поезії 20-х років» (1959) та інші публікації, в яких було визнано знищення великої кількості письменників. Українському читачеві було повернуто значну частину художньої спадщини українських письменників, зокрема В. Бобинського, Д. Бузька, О. Влизька, В. Гжицького, І. Дніпровського, О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, В. Еллана, Г. Епіка, Я. Качури, М. Куліша, Я. Мамонтова, О. Слісаренка, С. Тудора, В. Чумака та інших. Реабілітовано імена М. Зерова, М. Йогансена, В. Підмогильного, Є. Плужника, М. Семенка, В. Свідзинського, В. Вражливого, П. Филиповича, М. Філянського, Ґео Шкурупія та інших, хоч їхні твори в повному обсязі, як і раніше, не видавалися

або ж видавалися «дозовано». Однак у радянських джерелах того часу відомості подавалися далеко не про всіх репресованих письменників, а здебільшого про ту їх частину, «яка могла "підтверджувати" правильність більшовицької доктрини протягом її існування» [77, с. 466]. Тому ці публікації, та й оцінка письменників, були половинчасті, неповні. Причиною такої поверховості та вибірковості заповнення «білих плям» було те, що вся історія української літератури радянського періоду виходила з принципу монометоду, коли доробок кожного письменника розглядався й оцінювався під кутом зору його вірності принципам соціалістичного реалізму, а все, що не вкладалося в ці рамки, замовчувалося або піддавалося анафемі. Не були винятком із цього правила і роки першої реабілітації українських письменників, яку сучасні літературознавці справедливо назвали «формальною», оскільки імена багатьох письменників відразу ж після повернення знову поринали в безодню мовчання. Саме тому «реабілітація» майже оминула М. Хвильового, М. Івченка, Г. Михайличенка, Г. Чупринку та багатьох інших письменників, а повернення художніх творів реабілітованих митців позначилося неповнотою. Так, твори М. Куліша виходили без «Мини Мазайла» й «Народного Малахія», Є. Плужника – без роману «Недуга» та численних поезій, а М. Зерова – без його критичних і літературознавчих творів тощо. У поданих бібліографічних відомостях про письменників було багато суперечностей і неточностей, зокрема дата смерті того чи іншого письменника вказувалася здебільшого приблизно, оскільки архівні матеріали, які належали НКВД, були ретельно сховані і науковці не мали до них доступу.

Очевидно, що цензори допускали до друку лише ту частину спадщини реабілітованих письменників та літературних критиків, яка могла підтверджувати правильність марксистсько-ленінської ідеології протягом її існування.

Відповідно до марксистсько-ленінської ідеології розвивалася й літературна критика 1960-х років, яка визнавала право на існування лише того мистецтва, яке підтримує соціалістичну ідею та комуністичний устрій. Така ідеологічна політика послідовно проводилася як науковим, так і навчальним літературознавством, що пізніше отримало назву «ідеологічного літературознавства» [78, с. 417]. І справді, праці радянських літературознавців жив-

ляться панівною на той час в усіх сферах життя марксистсько-ленінською теорією та ілюструють найрізноманітніші партійні документи і виступи керівників уряду, чим неодмінно, на думку Г. Грабовича, викривлюють історичний процес [40, с. 11]. Дослідник влучно називає хиби радянської літературознавчої науки 1960-х років:

> Звужуючи загальні контури та відсіваючи факти, що не вписуються в прокрустове ложе їхніх схем, радянські літературознавці здебільшого оперують тупими інструментами вульгаризованої теорії та ідеологічної догми [40, с. 11].

Іван Кошелівець [100, с. 6–8] ще різкіший в оцінці радянських літературознавчих праць: «це – жандарми в палітурках», і створені вони для того, «щоб тримати письменника й читача на рейках марксо-ленінської ортодоксії», щоб «безнастанно роз'яснювати, що з погляду інтересів партії в кожний даний момент можна і чого не можна». Критик небезпідставно стверджує, що «об'єм цієї продукції аж ніяк не відповідає її змістові», що радянські літературознавчі праці «найбільш догматичні й безплідні, філософствування їх авторів мало сказати наївне, воно ще в основі своїй і фальшиве».

Причину такого «занепаду» радянського літературознавства Іван Кошелівець [99] вбачає не в бездарності авторів, а в самій «матерії марксо-ленінської естетики, яка є настільки безнадійно мертвою й нелюдською, що ніяким талантом не вдихнеш в неї життя», а також у неможливості науковців писати об'єктивно і чесно, зважаючи на сотні різноманітних приписів і «правил» радянської науки, на закон, «за яким усі ці твори треба писати, базуючись на цитатах з Маркса, Енгельса, Леніна і якийсь час Сталіна, а тепер, замість нього, – Хрущова» [100, с. 7]. На сьогодні, гірко підсумовує І. Кошелівець, радянське літературознавство опинилось у своєрідному вакуумі, воно існує в замкненому середовищі і, таким чином, «цілком відірване від філософічно-естетичної думки на Заході» [100, с. 7].

Такий стан речей у радянському літературознавстві та мистецтві загалом глибоко занепокоював не лише науковців діаспори [177], а й світову громадськість. Так, у промові під час вручення

Нобелівської премії 14 грудня 1957 р. «Художник і його час», що разом із романом-хронікою «Чума» поширювалась у 1960-х роках лише в самвидаві на території СРСР [82, с. 474–475], Альбер Камю наголосив на згубності для літератури ідеологічної політики партії: «Мистецтво в таких умовах зводиться нанівець. Воно – служить, і навіть більше – прислужує» [82, с. 481].

Проте, незважаючи на ідеологічні умови розвитку радянського літературознавства і враховуючи певні зрушення в цій царині, незважаючи на всю формальність реабілітаційного процесу кінця 1950-х та початку 1960-х років, можна констатувати, що саме реабілітація і є однією з найважливіших причин появи нових продуктивних тенденцій у тогочасному літературному процесі, у формуванні та становленні нової творчої генерації літературних критиків. Це пов'язано насамперед з тим, що в літературу повернулася, кажучи словами І. Франка, «різнобарвна китиця індивідуальностей», яку не можна було звести до якогось єдиного методу чи підпорядкувати якійсь єдиній ідеї, хоч літературним апаратом для цього робилося все можливе. Творчість реабілітованих письменників помітно відрізнялася від соцреалістичної літератури доби сталінізму багатством стилів та характером їхніх шукань, і це надихало молодих митців та літературних критиків до позитивних зрушень, до пошуків нових форм і нового змісту, що й стало важливою умовою та джерелом шістдесятницького Відродження [32].

Після десятиліть ідеологічного літературознавства в Україні відчувалася гостра потреба докорінних змін у методології науки. «Літературно-критичний цех сталінської пори мав наглядово-оцінювальні функції, а отже, тієї критики всі просто боялися. Зрештою, там були свої «канони»: як, кого, коли, за що критикувати, з ким узгоджувати...» [184, с. 546].

Чи не вперше за останні десятиліття лунала критична оцінка сучасного стану радянського літературознавства, висловлена В. Чорноволом, І. Світличним, М. Коцюбинською, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, О. Ставицьким, В. Іванисенком та багатьма іншими в ряді офіційних статей початку 1960-х років, а згодом набагато різкіша оцінка – в самвидаві.

Це був новий тип літературних критиків в умовах напівсвободи, напівправди.

> У суспільстві напівправди і тотальної цензури люди нічого не додумували і не висловлювали до кінця. Їм було легше, безпечніше не мати твердих переконань і пускатися в гру з невинною ношею, ніж носити важку правду, яку нікому оповісти... В тій недодуманості – ключ до літератури... [184, с. 567].

Наголосимо, що недосказаність-недовисловленість автором у офіційних статтях стає одним з елементів українського культурного простору 1960-х років, який вимагає від читача не лише пасивного сприйняття, а сприяє певній інтелектуальній діяльності з дешифрування напівдозволеного тексту та віднайдення його первинного змісту.

Сміливо й гостро, як на 1960-і рр., сказав своє слово про минулі й сучасні проблеми розвитку радянського літературознавства один із найактивніших натхненників і поширювачів самвидаву Іван Світличний у статті «Сучасне українське літературознавство», яку було надруковано через цензурний тиск уже не в Україні, а в «Українському календарі» у Варшаві 1966 року.

Літературознавство часів сталінської деспотії, яке наскрізь пройняте «історизмом», критик визначив як «історію без історії»:

> У митців минулого бралося до уваги не те, чи вони були синами свого часу, а лише те, що в них було спільного з нами. Виходила історія без... історії, замість літературного процесу ми ніби виявляли свої власні погляди, тільки вкладені в уста діячів минулого. Той, хто наших поглядів не поділяв, з історії автоматично випадав [70, с. 179], –

стверджує критик.

Така гостра оцінка, на думку Г. Костюка, була чи не першою на той час відважною й справедливою критикою «недолугого етапу українського літературознавства доби сталінізму» [93, с. 41], яку підхопили інші дослідники, зокрема І. Дзюба у праці «Звичайна людина чи міщанин» та В. Чорновіл, наголошуючи на «заспеціалізованості й "глибокодумній" псевдонауковості нашого літературознавства» [246, с. 223].

Сучасне ж літературознавство, за словами І. Світличного, почало «поволі вириватися з пут догматизму й мертвотних канонів» і ставати «на справді наукові рейки» перш за все завдяки молодій

генерації критиків. І. Світличний вірив, що та антиісторична доба вже віджила себе й українське літературознавство поволі виходить на широкий шлях об'єктивної історико-літературної науки.

Звичайно, молоді літературознавці (І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська та інші) були дітьми свого часу, які робили в науці лише перші спроби і не могли бути винятком із загальної картини «ідеологічного літературознавства», з огляду на відповідні політичні обставини і психологічну атмосферу 1960-х рр., про що наголошують багато шістдесятників. Зокрема, Михайлина Коцюбинська слушно зауважує [195, с. 7], що «шістдесятництво загалом – феномен дуже контекстуальний, історично зумовлений, виплеканий певною атмосферою, визначений певними суспільно-психологічними параметрами». Тому природно, що молоді дослідники літератури жили у тому літературному просторі і носили у собі ті самі стереотипи соціалістичного реалізму, що становили основу «ідейно-правильного мислення». Вони спочатку також вірили в комуністичні ідеали й у соціалізм з «людським обличчям», «живлячися» з принципів російських революціонерів-демократів, а також філософських міркувань К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, на чому базувалася вся тогочасна наука.

> Ми всі пройшли крізь цей своєрідний «соціалістичний класицизм», з пісні слова не викинеш, і сьогодні він має історичне значення як етап становлення нашої думки, хай і оберталася вона здебільшого буксуванням на заданих обертах. Сьогодні все це слід сприймати як своєрідні естетичні декорації доби, на тлі яких подекуди розгорталося повчальне і з сьогоднішнього погляду – «дійство» [195, с. 13].

Однак це сприйняття «соціалістичного класицизму» поєднувалося із розумінням глибокої невідповідності тогочасної дійсності й стану радянської науки загальнолюдським демократичним нормам. На цій хвилі раптом прокинулися молоді творчі сили і відбулося «пробудження людини до життя у сфері духу» [179, с. 25]. Тому характерною ознакою цього періоду стає «шукання» замість покірливого прийняття ідеї, спущеної зверху. «Неприйняття напівкультури, – згадує Є. Сверстюк, – супроводжувалося

гострим невдоволенням собою» [188, с. 110], тому кожен намагався знайти причину такого невдоволення, що вело насамперед до шукання себе, своєї індивідуальності, шукання правди і чесної позиції, шукання істини. Це був час народження і визрівання руху «шістдесятників», час бурхливих змін і переоцінки цінностей. На думку представників цього покоління української інтелігенції, зокрема В. Чорновола, саме великій літературі й літературній критиці як жодній іншій галузі науки судилася вирішальна історична місія – протистояти реальностям суспільного буття, йти і бути своєрідним дороговказом в авангарді громадсько-суспільних зрушень, хоч на півкроку випереджати рух суспільства і вести за собою, оскільки «оголена совість і провісницький дар митця – найчутливіший суспільний барометр» [246, с. 226].

Таке «надзавдання» літератури й літературної критики загалом притаманне майже всім українським письменникам, які волею долі усвідомлювали себе останньою надією поневоленої нації. Цього ж вимагала й ідеологічна пропаганда (як радянська, так і антирадянська), що примушувала письменників узяти на себе відповідальну місію виховання людей.

Відповідно шістдесятники ставили до своєї творчості такі вимоги, які сприяли б довірі та повазі читача до літературної критики загалом.

> Щоб літературна критика зайняла належне їй [...] місце, – наголошує В. Чорновіл, – перестави бути тільки путівником по літературі й ставши ще й путівником по болючих проблемах життя, їй, крім «онауковленості» й «есеїстичності», потрібна та якість, яку, не мудруючи над термінами, можна було б назвати й світоглядною перспективністю, і громадянською сумлінністю або й просто прогресивністю мислення... [246, с. 226].

Критик підкреслює, що за легкістю критичного письма неминуче повинна стояти немала сума знань, але слід відмежовуватися «від зовнішньої науковоподібності, термінологічної захаращеності» [246, с. 226].

Очевидним було прагнення молодої генерації літературознавців до більшої об'єктивності, науковості, гостроти порушення естетичних проблем, зокрема й національної самобутності української літератури в атмосфері посткультівської «відлиги».

Про нові віяння в новій літературній критиці цікаво згадує І. Кошелівець, який із-за океану у вільному світі зміг виявити непересічність молодих талантів:

> Серед тодішнього талановитого гурту критиків особливо вирізнялися троє: Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк. Дзюба був знаний з багатьох літературно-критичних статей і публіцистичних виступів, а Світличного я знав лише з однієї статті, «Боги і наволоч» (з приводу роману М. Стельмаха «Правда і кривда»), і її вистачало, щоб помітити живу появу в критиці... [184, с. 11].

Зрозуміло, що когорта молодих критиків була набагато більшою, але саме ці імена запам'яталися незаангажованим читачам своїм умінням «помітити в баченому всіма те, чого не помітили інші...» [184, с. 12], і, що найважливіше, спостережене належно сформулювати та подати читачам у доступній формі. Та не слід забувати, що й надалі спрацьовував суто ідеологічний підхід до творчості шістдесятників та цензурний тиск в оцінці більшості літературних явищ, будь-які відступи від якого вважалися неприпустимими.

Варто зауважити, що літературно-критичні твори, котрі ходили у самвидаві, стосувалися, передусім, літературних тем, але вони, як правило, дещо виходять за межі літературних класичних жанрів (рецензія, літературний нарис, літературний портрет тощо) і набувають елементів публіцистичності, есеїстичності, що характерне для всього корпусу досліджуваних текстів самвидаву.

Про такі жанрові метаморфози й про важкість чіткого розмежування публіцистичних праць і літературно-критичних статей, в яких «була переважно пропаганда певних суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики» [234, с. 258] (як це часто буває в підневільних літературах), писав ще Іван Франко у статті «Із секретів поетичної творчості», досліджуючи російську літературну критику 50–60-х років XIX століття, до речі, теж «шістдесятників».

2.1.2. Підцензурна публіцистика самвидаву як невід'ємна складова літературного процесу 1960-х років

Очевидно, що літературний самвидав (критика, поезія, проза, публіцистика) на початку 1960-х років для багатьох митців передусім був формою реалізації нереалізованого в попередні роки і прагнув вийти за межі офіційної ідеології, з якою він намагався сперечатися. Але все ж ці твори писалися більше для вузького кола осіб, для посвячених шанувальників і однодумців, зовсім не претендуючи на кардинальну зміну суспільної свідомості і повалення тоталітарного мислення. У свою чергу літературно-критичний та публіцистичний самвидав середини 1960-х років став показником певної політизації частини шістдесятників, що прагнули вийти за межі культурництва, піддаючи «ревізії» основи марксистської ідеології, історію радянської влади, національну політику КПРС, діяльність Леніна, Сталіна, Хрущова тощо. В авторів самвидаву, які прагнули суспільних змін, вже не залишалося вибору: говорити про чисту науку і не зачіпати болючих проблем суспільства було неможливим.

Серед дослідників української публіцистики, серед авторів та упорядників «Історії української літератури XX ст.» [78, с. 264] та й серед самих літераторів тривалий час побутувала думка, що в Україні чистої публіцистики немає або ж вона слабка й немічна. Таку думку висловив у 1987 році Володимир Яворівський, вважаючи себе публіцистом «самодіяльним» і заявляючи, що «публіцистів у нас немає... Принаймні я не можу назвати жодного публіцистичного імені... Це характерно для кількох десятиріч життя української літератури» [259, с. 212–213].

Із цим твердженням – «публіцистики у нас немає» – важко погодитися, зважаючи на те, що в Україні понад вісімдесят лауреатів Республіканської премії ім. Я. Галана «за визначні праці в галузі публіцистики», а ще згадавши премії Спілки журналістів та нагороди «Золоте перо».

У 1960-х роках існувало, по суті, три види публіцистики і за змістом, і за пафосом, що було зумовлено політикою партії й уряду в цій царині [78, с. 264].

Перший вид, найпоширеніший, – офіційна, домінантна, кон'юнктурна публіцистика, пропагандистська публіцистика. Вона була покликана всіляко захищати й популяризувати «мудрість» компартійних та державних постанов центру, возвели-

чуючи спорудження грандіозних «комсомольських будов віку», штучних морів, каналів, БАМу, атомних станцій тощо. У цій «придворній» публіцистиці «придворних публіцистів» не було й слова про справжні проблеми населення, про його нужденність, про екологічні наслідки будівництва морів, про поступове знищення національної пам'яті тощо.

У «контрпропагандистській» публіцистиці теж панувало славослів'я на адресу «миролюбної зовнішньої політики КПРС», яка бореться проти американського імперіалізму і демонструє народам світу небачені здобутки й перемоги «реального соціалізму». У цій же публіцистиці не було жодного слова про криваві події в Угорщині, Чехословаччині, Афганістані тощо.

А от у підцензурній, дисидентській, так би мовити, альтернативній публіцистиці, яку можна виокремити в третю, хоч кількісно й малочисельну, складову всієї публіцистики 1960-х років, пробивалися паростки гіркої, не пригладженої, часом дошкульної правди. Як зазначалося раніше, інтерес громадськості та ступінь суспільної довіри до неї був на порядок вищий, ніж до офіціозу. Сюди належать тексти різноманітної проблематики та тематики, включно з літературною критикою, що не пробилися крізь редакторські ножиці і пішли в самвидав (часом без згоди автора), а також тексти, написані саме для самвидаву.

Авторами самвидавної публіцистики були люди різних професій, переважно поети та літературні критики, рідше професійні журналісти, для яких цей «третій» вид публіцистики 1960-х років був останнім полем бою, останнім рубежем у відстоюванні себе і своїх поглядів. Тому ми не можемо говорити про «чистоту» самвидавної публіцистики, яка теж виходить за межі свого жанру, набуваючи ширших, всеохопних рис, часом рис літературної критики, наукової праці, юридичного документа, історичного чи суспільствознавчого трактату.

Тематика й жанрова система самвидавної публіцистики досить різноманітні, оскільки вона відбиває майже всі тогочасні питання життя української нації в складі СРСР. Коло тем протягом 1960-х років майже не розширювалося: культурницькі, мовні, освітні, мистецькі, національні, болісне перетворення селянської нації на населення індустріального суспільства та інші «вічні» теми та проблеми виносилися на обговорення в самвидаві.

Таким чином, у 1960-х роках літературна критика набуває рис журналістики і зближується з публіцистикою, що стало невід'ємною рисою творчого процесу «відлиги». На думку В. Чорновола, це було природним процесом, який навіть сприяв розвитку літератури: «Тільки гармонійне співвідношення есеїстичності та онауковленості здатне дати критиці нову і таку бажану якість – вона читатиметься» [246, с. 224]. Літературно-критичні твори з елементами публіцистики значно розширювали аудиторію читачів, ставали «пульсом доби», дзеркалом чесної громадської думки 1960-х років. Есеїстичність критики як шлях «до такої необхідної нам публіцистичності» давала змогу стати розкутим, розкріпаченим, вільним від ніким не писаних, та все ж якимось чином існуючих «цехових» правил [246, с. 224].

Цікаво, що подібні процеси наближення різних за значенням літературних напрямків відбувалися в середині 1960-х років також у середовищі інтелігенції інших країн соціалістичного табору Центрально-Східної Європи, зокрема Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Югославії, Болгарії, Угорщини й Чехословаччини. У Західній Європі також набували популярності теорії, пов'язані з ревізією марксизму та його практичним утіленням у життя [279].

2.1.3. Три «скали одвертости» літературної критики та публіцистики 1960-х рр.

Літературно-критичні та публіцистичні твори шістдесятників можна умовно поділити на три категорії, на три різні «скали одвертости», за влучним висловом І. Кошелівця [180, с. 9], що загалом відповідає, на нашу думку, трьом етапам становлення нової літературної критики та публіцистики 1960-х років.

«Перша скала», і відповідно «найвужча», – це те, що з'явилося в офіційній пресі. Ці літературно-критичні твори були написані «на пристойному рівні сумлінності», але далеко не на повний голос, бо це неможливо було навіть за найліберальніших років доби Хрущова, оскільки тоді треба було «виставляти червоні прапорці» й оминати все, що ставило б під сумнів непомильність партійних догм [180, с. 9]. Звичайно, такі умови не спонукали до нетрадиційних висновків чи до відвертої, гострої, науково

обґрунтованої полеміки. Тому правду читачам частіше потрібно було шукати між рядками, використовуючи прийоми додумування чи підтексту. Це стосується, передусім, офіційного доробку шістдесятників, зокрема праць «"Звичайна людина" чи міщанин?» Івана Дзюби (К., 1959), «Образне слово в літературному творі (К., 1960) та «Література як мистецтво слова» (К., 1965) Михайлини Коцюбинської, у ряді статей Івана Світличного, Євгена Сверстюка, В. Дончика, В. Іванисенка, Л. Махновця, Г. Сивоконя, М. Косіва, М. Ільницького, Г. Аврахова, О. Мишанича, В. Крекотня та інших дослідників. Ці офіційні праці, що пройшли крізь лещата цензури, все ж мали актуальну проблематику, що спрямовувала увагу тогочасного вдумливого читача на важливі заборонені теми й проблеми української літератури.

У своїх статтях початку 1960-х років молоді критики та публіцисти намагалися сказати щось принципово нове й важливе, вдаючися до традиційного «камуфляжу», щоб мати змогу легально вийти на аудиторію. Тому, розглядаючи їхню творчість, не слід забувати, що вона була підцензурною. А підцензурність диктувала свої правила, провокувала все нові способи обійти встановлені нею заборони, спонукала до винахідливості. Щоб «протягти» тверезу критичну думку в рамках цієї підцензурності, шістдесятники використовували кожну шпаринку, кожне рішення чергового пленуму, кожен симптом «відлиги». З цього погляду слушною є думка М. Коцюбинської, яка зауважує, що сьогодні ці думки можуть видатися половинчастими, компромісними, але тогочасний читач жадібно схоплював їх, домислював недоказане, вловлював підтекст – «він розумів усе, що хотів сказати Світличний і подібні до нього» [195, с. 15].

Справді, «легальний» доробок шістдесятників неможливо оцінити об'єктивно й правдиво, не поглянувши на нього крізь призму підтексту. Крім того, підтекст активізовував розумову діяльність читачів, бо «зашифрована» в підтексті думка – це завжди задача, «дешифрація» якої вимагає інтелектуальної праці. Це, у свою чергу, дарувало читачам «солодке відчуття» втаємниченості, причетності до чогось справжнього, хай забороненого, так званий «присмак співтворчості» [195, с. 16].

Цікавим прикладом використання підтексту в офіційній пресі 1960–1970-х років є жанр «параболі», який складається з двох частин і передбачає певну форму інакомовлення. У першій і дру-

гій частинах, які друкувалися в журналі чи газеті з інтервалом у декілька місяців і, відповідно, були схвалені цензором як окремий текст, розповідається, на перший погляд, про різні незаборонені речі, й лише при поєднанні обох частин виникає приємне відчуття розгадання того шифру, тобто проблематики статті, заради якого вона була написана автором. Цей жанр використовував Роман Корогодський, зокрема пишучи «статтю про Чапліна» до журналу «Всесвіт», яку, однак, не вдалося надрукувати завдяки «пильному оку» головного редактора Д. Павличка, який сам про це розповів автору: «Не гнівайся, бо все одно прочитувалася думка про долю малої людини у великій державі. З мене вже досить тих підтекстів, якими була перенасичена твоя стаття» [92, с. 28–29].

Другою, дещо ширшою «скалою одвертости» є літературно-критичні твори, написані для чехословацького журналу «Дукля» та інших україномовних діаспорних видань соцтабору, де було дещо більше простору для вільної думки. Але й Чехословаччина, й Польща – соціалістичні країни, в яких свобода слова зупинялася на бар'єрі недоторканності комуністичної ідеології. Тому шістдесятникам знову доводилося писати з недомовками чи висловлюватися більш або менш прозорими натяками. Варто зазначити, що в «Дуклі» постійно друкувалися також добірки творів заборонених, забутих і напівзабутих українських письменників В. Бобинського, Д. Бузька. О. Влизька, В. Гжицького, І. Дніпровського, О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, В. Еллана, Г. Епіка, Я. Качури, М. Куліша, Я. Мамонтова, О. Слісаренка, С. Тудора, В. Чумака, М. Зерова, М. Йогансена, В. Підмогильного, Є. Плужника, М. Семенка, В. Свідзинського, В. Вражливого, П. Филиповича, М. Філянського, Ґео Шкурупія та інших [95]. Варто зазначити, що шістдесятники, зокрема І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Дзюба, брали активну участь у підготовці цих матеріалів до друку, підтримуючи творчі зв'язки з чеською україністкою Зіною Ґеник-Березовською, яка багато з тих добірок готувала, про що свідчить їхнє листування. Однак вихід до діаспорних видавництв не був легким шляхом для більшості українських письменників.

Усвідомлення безвиході й повна безнадія щодо можливості надрукуватися в Україні змушувала багатьох митців шукати альтернативні шляхи поширення своїх рукописів. Ті твори, які почали

поширюватись у самвидаві, переходячи з рук до рук, автори спершу пропонували різним видавництвам, а рукописи часто здобували позитивні оцінки рецензентів – відомих критиків і поетів. Так, збірку В. Стуса «Зимові дерева» у 1969 році схвально оцінили критик Є. Адельгейм і поет І. Драч, а видавництво «Молодь» її «зарізало». Автор зрозумів, що жодне видавництво в Україні не видасть цієї збірки, і погодився на публікацію за кордоном [72, с. 145].

У цій творчій ситуації звернення шістдесятників до самвидаву просто не могло не відбутися. Тому дослідження В. Стуса «Феномен доби, або сходження на Голгофу слави» [205, с. 259–346] (1970–1971 рр.), присвячене творчості Павла Тичини, було вже розраховане суто на самвидав [206, с. 12]: у праці вже не тільки немає звичного посилання на класиків марксизму-ленінізму, а навпаки, поет посилається на заборонених авторів – А. Ніковського, С. Єфремова. Очевидно, що цю статтю уже не випадало навіть посилати до редакцій журналів, хоча автор оминає суто політичні больові точки, наскільки це можливо в розмові про долю поета Павла Тичини [184, с. 549]. Таким чином, не маючи можливості друкуватися в офіційній пресі, В. Стус намагається виробити та освоїти свій власний «механізм популярності» [206, с. 13] бодай у самвидавного читача.

Спробуємо простежити на прикладі зазначеної праці В. Стуса принципи «входження» автора в самвидав та реакцію-відповідь на таке самвидавне життя текстів поета опозиційно налаштованої частини українського суспільства. Власне, даний приклад багато в чому пояснює природу існування самвидаву й роль громадськості в літературному процесі 1960-х – початку 1970-х років. Протягом 1970–1971 рр. В. Стус особливий інтерес проявляє саме до дослідження проблеми психології сприймання художнього твору читачем та пошуків шляхів виходу до свого читача. Схематично цей рух до читача в творчому плані В. Стус визначив приблизно так: індивідуально-чуттєвий досвід, максимальна концентрація тексту, загальнолюдський зміст та глобальні проблеми буття треба увібгати у впізнавану поетичну форму та образність [206, с. 13].

Розуміючи «технічні вимоги» самвидаву, В. Стус намагається самостійно «запустити» текст у самвидав – він власноручно дру-

кує та зшиває кілька десятків примірників статті «Феномен доби» (107 стор. машинопису) і віддає її на рецензію Зіновії Франко, Івану Світличному, Леоніду Селезненку, Станіславу Тельнюку, Ірині Калинець, Євгену Сверстюку з метою подальшого розповсюдження. Однак праця все ж не набуває масового поширення, і коло її читачів протягом 1971–1972 рр. було дуже обмеженим – тому майже всі варіанти «Феномена доби» (машинописні й рукописні) були втрачені, як вважалося, на довгих двадцять років. Сам же В. Стус вважав цю дорогу для себе статтю, в якій він щиро полюбив П. Тичину [205, с. 521], зниклою без сліду. У середині 1970-х років було абсолютно відомо, що кілька машинописних примірників цієї праці можуть зберігатися лише в архівах КДБ, на «волі» ж не лишилося жодного варіанта [206, с. 12]. Однак, якби праця набула розголосу, як відомі документи самвидаву І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола та інших авторів, то знищити чи приховати її від громадськості було б майже неможливо.

На нашу думку, основною ж причиною відсутності масового поширення статті «Феномен доби» в самвидаві, попри її наукову новизну, суспільну значимість та актуальність, є позиція щодо викладеного матеріалу читачів, які не «дали їй ходу», як казали в середовищі шістдесятників. Для пересічного самвидавного читача був досить незвичним ряд власних творчих рис поета, що є притаманними й іншим поетичним та прозовим працям В. Стуса (наприклад, статті про творчість В. Свідзинського «Зникоме розцвітання» (30 стор. машинопису): вузька «заспеціалізація» статті, складність поетичних експериментів, відсутність суспільної проблематики та брак конкретного викривального пафосу, а також такий важливий факт для читацького середовища 1960-х років, як «не надто відоме прізвище», що розумів і сам автор [206, с. 13]. Очевидним є факт, що В. Стус прагнув знайти свій шлях до читача, але ідейне несприйняття деяких позицій читачем і специфіка самвидавного читацького середовища перешкодили цьому. Нагадаємо, що автор може лише «запустити» текст у самвидав, а подальшим розповсюдженням займаються саме читачі, які здатні заради важливості документа йти на цілком реальний «кримінальний» ризик, передруковуючи й поширюючи працю.

Що ж стосується філософського підґрунтя існування самвидаву, то вихід у самвидав є екзистенційною проблемою, де про-

блема свободи вибору свого шляху в кризовій ситуації переважає над проблемою «буття-до-смерті», про що згадує у своєму дослідженні «Екзистенційність як художньо-естетичний метод в українській літературі XX століття» [261] Ж. Ящук. Дослідниця стверджує, що домінуючою проблемою у творчості українських митців, від Є. Плужника до В. Стуса та Ігоря Калинця, є проблема вибору і свободи, а точніше можливість їх досягнення. Такої ж думки дотримується і в'язень сумління Михайло Осадчий у своїй статті «Морально-етичні та філософські засади українського літературного дисиденества», стверджуючи, що екзистенціалізм є основою всього дисидентського руху взагалі, визначивши його суть формулою В. Стуса «смертоіснування і життєсмерть» [150, с. 31].

На нашу думку, екзистенційна основа самвидаву близька до розуміння екзистенції Ж. Сартром як «дороги свободи» у каламутному «житейському морі», як «дороги до себе» у «слизоті існування», як «дороги самопізнання», як «мандрівки до центру душі», які завершуються стрибком у інший духовний вимір.

Таким чином, очевидно, що самвидав у 1960-х роках з'явився як «захисний рефлекс» [91, с. 35] на неможливість зачіпати будь-яку серйозну проблематику. «Нашу творчість заганяли (підкреслено мною. – *О. О.*) у «самвидав», – вважає Р. Корогодський [91, с. 38]. – Ми всі щось писали, знімали кіно, малювали, ставили вистави, і лише дещиця потрапляла до читачів, глядачів». В. Чорновіл, упорядник позацензурного журналу «Український вісник», так коментує свій вихід у самвидав:

> Є багато проблем, які викликають загальний інтерес і турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються офіційною пресою. Якщо ж зрідка під тиском обставин преса і згадує ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації [223, с. 6–7].

Цю тезу підтримує й І. Кошелівець, стверджуючи: «...найповніше можна було висловитися в тому, що писалося для себе і вужчого кола однодумців, наперед знаючи, що про друк таких речей годі й думати» [180, с. 9]. Ці самвидавні літературно-критичні твори і є тою третьою найширшою «скелею», і навіть на думку дослідників

української літератури з діаспори, не залишають жодного сумніву в їх щирості від першого до останнього слова [180, с. 9].

Розвиток самвидаву в Україні тісно переплетений із суспільно-політичними подіями 1960-х років, про що детально розповідалося вище. Тому розгляд та аналіз провідних ідей та порушених проблем у самвидаві варто проводити не за тематико-жанровим принципом, а краще звернутися до хронологічного підходу до вивчення самвидавних документів. Власне, такий історико-хронологічний підхід до вивчення позацензурної та неформальної творчості другої половини XX століття найбільш популярний у працях із цієї тематики дослідників різних країн світу, зокрема О. Даніеля, В. Ігрунова, Г. Суперфіна, М. Коцюбинської, В. Овсієнка, В. Лісового, Ю. Бадзя, М. Гориня, Б. Гориня, С. Кириченко, Є. Сверстюка, Л. Світличної, Н. Світличної, Д. Стуса, В. Шлотта, В. Айхведе, М. Маховця, П. Якубовськи, Г. Кузовкіна, В. Гомулки, Г. Конрада, Г. Гамерськи, І. Бока, О. Заславської, А. Комаромі та інших. З багатьма з цих дослідників авторові цієї праці пощастило обмінятися думками з приводу теоретично-практичних підходів до вивчення самвидаву на міжнародних конференціях в Україні, Росії, Угорщині, Польщі, Німеччині, Австрії протягом 2001–2006 років.

Аналізуючи самвидав 1960-х рр., активний діяч дисидентського руху В. Чорновіл ще в 1970 р. на сторінках самвидавного журналу «Український вісник» вказував на три етапи його розвитку [221, с. 107]. Спробуємо дослідити розвиток провідних тем та проблематику літературної критики та публіцистики самвидаву протягом 1960-х років, проаналізувавши близько 300 самвидавних документів, умовно поділивши його на 3 етапи, залежно від суспільно-політичних обставин, що визначали життя й творчість української інтелігенції:

1. 1960–1962 роки;
2. 1963 – вересень 1965 року;
3. вересень 1965 року – 1972 рік.

2.2. Зародження українського самвидаву (1960–1962 рр.)

Уперше відкритий виступ дисидентів відбувся 1955 року, коли в'язням мордовських таборів вдалося «надіслати» Організації Об'єднаних Націй відкритого листа, написаного на звороті сорочки одного зі звільнених. Це був перший самвидавний документ дисидентів, звернений до світової громадськості, який привернув до себе увагу правозахисників усього світу. У ньому висловлювався протест проти гонінь на все українське, проти безправного становища України; дисиденти вимагали реабілітації діячів науки, культури, політиків, творів епохи Розстріляного Відродження, виступали проти утисків і знущань над творчою інтелігенцією. Цей документ започаткував добу дисидентського руху, який виявлявся в протестах та поширенні самвидаву. Наголосимо, що подібні спроби поширення інформації серед найближчих поселень Мордовії, Норильська та Воркути застосовувалися в'язнями й раніше – у вигляді повітряних зміїв із надписами політичних лозунгів та гасел на його крилах, а також за допомогою прикріплених до нього самвидавних записок, написаних на цигарковому папері.

Український національний рух кінця 50-х – початку 60-х рр. XX століття переважно був рухом літературного та культурницького відродження, без чітко окреслених форм політичного характеру. У цей час в офіційній пресі почали активно виступати молоді талановиті поети, публіцисти, мислителі, зокрема В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Л. Кисельов; літературознавці: І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, які й започаткували рух шістдесятників на Великій Україні. У Львові їхніми однодумцями були М. та Б. Горині, М. Косів, І. Гель та ін.; в Івано-Франківську – В. Мороз, П. Заливаха. Офіційні виступи чи статті шістдесятників, написані для преси на початку 1960-х років, переважно не містили нічого протизаконного та небезпечного для влади. З посиленням цензури та уваги до їхньої творчості вони набували особливої популярності в самвидаві й, ставши «небезпечними», слугували звинуваченням у кримінальних справах. Однак реакція авторів таких «кримінальних статей», на відміну від попереднього десятиліття, була вже неоднозначна:

> Я не можу прийняти кримінальних звинувачень за елементарні літературні контакти, – говорив Є. Сверстюк під час останньо-

> го свого слова на суді, – за те, що показував свою статтю перед тим чи після того, як надіслав її до редакції журналу. Звідки мені було знати, що цю статтю через 4–5 років скваліфікують як антирадянську? Я писав її в дусі тогочасної преси і покладався на право надрукувати її в журналі або отримати кваліфіковану рецензію. Ні першого, ні другого не було. До статті я втрачав інтерес і контроль над нею; доля її складалась уже незалежно від мене [184, с. 33].

Так починалась епоха самвидаву.

1960–1962 рр. можна вважати першим етапом становлення самвидаву як опозиційної форми існування культури. Протягом цього періоду набули поширення як в усній, так і в писемній формі матеріали з середини 1950-х рр. (періоду розвінчування культу особи Сталіна з усією його тематикою та проблематикою) та документи літературного самвидаву, здебільшого вилучені з офіційних збірок поезії напівзаборонених чи заборонених авторів, а також «твори художньої літератури, статті чи спогади, які так чи інакше стосувалися питань літератури» [221, с. 107]. Додамо, що письмовий самвидав у цей період дещо поступався усному, чи, краще сказати, усній формі поширення документів. Передусім ідеться про такі жанри, як промова та виступи.

Критика культу особи Сталіна, яка провадилася партійно-державним апаратом як чергова ідеологічна кампанія зі своїми встановленими правилами та наперед визначеним сценарієм, стала важливим поштовхом з кінця 1950-х – початку 1960-х років до появи перших зразків самвидавних творів, які були популярними протягом 1960-х років. Так, промови А. Малишка та Л. Вишеславського у березні 1956 року під час зборів активу працівників культури м. Києва дуже налякали партійне керівництво столиці. Зокрема, Л. Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами – «спасибі тобі, наш старший брате», підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський; і досить зображувати Т. Шевченка, який заглядає в рот Чернишевському [12, с. 19].

Промова А. Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові», в якій поет «в жахливих фарбах намалював

страшне минуле українського народу: хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували» [12, с. 19].

Широкого розголосу набув виступ талановитого українського письменника, багаторічного в'язня сталінських таборів Бориса Антоненка-Давидовича на III пленумі правління Спілки письменників України 10–11 січня 1961 року. Аналізуючи глибинні наслідки культу особи, він зауважив:

> Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас «білі плями» на карті, так зараз наша література має дуже страшні наслідки цього культу особи... Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості та запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що ще страшніше, в традицію. Хіба оці приписування, окозамилювання не продовження цієї самої брехні, до якої нас привчив культ особи Сталіна? Це – те ж саме! [12, с. 20].

Очевидно, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій українського народу. Саме ці ключові теми набули найбільшого розголосу в самвидаві 1960-х років.

Широкого розголосу набули виступи стосовно мовних питань уже згадуваного А. Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого керівництва ЦК Компартії України. 4 вересня 1956 року, виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І. Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи:

«Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?». Поет дорікав партійному керівництву, яке не розуміло питань української культури і вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури та мови» [12, с. 22].

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим у колі потенційних однодум-

ців, використовуючи найменшу нагоду, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади УРСР і СРСР. Характерними щодо цього є офіційна стаття М. Шумила «Любов до рідної мови» (1956 р.) та відкритий лист сина Івана Франка – Тараса – до газети «Правда» 6 вересня 1956 року, які пізніше поширювалися в самвидаві. У своєму листі Тарас Франко, зокрема, висловив щиру стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом оргнабору [12, с. 21].

Окрім освітньо-культурницької проблематики через самвидав починали зароджуватися й громадянські протести. Так, у жовтні 1956 року Київський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України про поширення різного роду матеріалів, підписаних «Молодіжним союзом непокори радянській владі». У цих документах висловлювалися критичні зауваження щодо внутрішньої та зовнішньої політики КПРС [12, с. 30–31]. Незважаючи на певну наївність у доведенні власної позиції, сам факт поширення студентських самвидавних матеріалів у перші роки постсталінської доби засвідчив народження нового покоління, яке поступово втрачало страх перед могутньою і немилосердною системою.

Масовому поширенню самвидаву сприяло й повернення із тюрем десятків тисяч громадян, засуджених за активну участь у національно-визвольних змаганнях українського народу, незаконно депортованих унаслідок проведення в даному регіоні примусової колективізації. Причому переважна більшість в'язнів сумління так і не зреклася власних поглядів і була готова, як і раніше, стати на захист інтересів України. Одним із таких документів, поширених засобами самвидаву, стала «Довідка» від 19 грудня 1960 р. С. Караванського про звільнення з місць ув'язнення після відбуття 15 з 25 років, присуджених за зраду, в якій у сухому офіційно-діловому стилі було зазначено основні дані справи дисидента.

Водночас із поширенням національних ідей розпочинається період утворення неформальних організацій в Україні. З'являються спроби створення політичних організацій: зародкових, малочисельних, але симптоматичних [83, с. 34–46], які

пропагували свої ідеї через самвидав. З розвитком політичного життя в Радянській Україні активно починає розвиватися новий жанр самвидаву – **політична публіцистика**, яка стала своєрідною протидією намаганню партійно-державної бюрократії обмежити громадянські свободи, зокрема, свободу слова, а також протидією вилученню з громадського обговорення важливих і багато в чому дражливих суспільно-політичних проблем. Публіцисти самвидаву початку 1960-х років рішуче намагалися досягнути чогось більш значущого для громадянства загалом, починаючи з поборення ідеологічної єдності правлячої партії. У зв'язку з цим ведуться пошуки нових форм і методів саме політичного опору системі.

Однією з перших політичних організацій зі своєю ідеологією та публіцистикою стала у 1958 р. Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), створена штатними пропагандистами Радехівського районного комітету КПУ Л. Лук'яненком та С. Віруном. Творцям УРСС було зрозуміло, що однопартійна політична система фактично передбачала відсутність таких демократичних інститутів, як парламент, Ради депутатів тощо, наслідком чого була тотальна відстороненість індивіда від політичної влади. Натомість вони прагнули діяти проти цієї системи, однак у її рамках. У самвидавному документі «Розширений проект програми УРСС» (1961 р.) Л. Лук'яненко доводив цифрами і фактами колоніальне становище України за останні 200 років, а також прямо говорив, що «Москва окупувала Україну». Автор критикував централізаторську діяльність компартії щодо штучних голодоморів, репресій, згубну національну політику тощо. Закликав також провести референдум щодо самостійності України. Організація вперше поставила питання про ненасильницький перехід України до суверенітету та здобуття незалежності, зазначаючи, що марксизм-ленінізм є їхньою ідейною зброєю і тому діяти потрібно виключно в рамках закону.

> Ми... повинні постійно вивчати теорію марксизму-ленінізму і доносити її справжній зміст до народу, розкривати лицемірство та брехливість бюрократичного керівництва, показувати на конкретних прикладах, з одного боку, суперечності між практичною

> діяльністю КПРС і її власними гаслами, а з іншого – суперечності між практичною діяльністю КПРС і головними ідеями марксизму-ленінізму [83, с. 38–39].

Досягнення ж самостійності передбачалося в два етапи: спершу боротьба за розширення демократії в СРСР, що зрештою мало створити відповідні умови для постановки питання про самостійність України та про вихід її зі складу Радянського Союзу.

Важливо зазначити, що принциповим моментом цього самвидавного документа було те, що боротьба за самостійність мала вестися тільки ненасильницькими, агітаційно-пропагандистськими методами, тобто суто законним, конституційним шляхом.

У програмі УРСС чи не найгостріше в самвидаві початку 1960-х років поряд з освітньо-культурною проблематикою, зокрема, вказувалося на нерівноправне становище української мови та культури, значне місце відводилося соціальним і національним проблемам, ішлося про необхідність українізації армії на території України, про експлуатацію робітничого класу й селянства державою тощо.

Ця політична організація намагалася виробити дещо інші, ніж їхні попередники з ОУН та УПА, механізми поширення власних ідей через самвидав і вирішення нагальних суспільно-політичних проблем через загальну дискусію:

> ...Завдання полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу. Для такої праці потрібні не скорострільні з багнетом, а натхненне слово з вірою в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних, колоніальних народів над імперією [117, с. 21].

Це був чи не перший заклик на початку 1960-х рр. до всіх громадян саме словом через усенародну дискусію, через фахове обговорення державної ваги проблем у самвидаві змінювати докорінно тоталітарне суспільство: «УРСС повинна домогтися повної свободи слова, ніякої цензури, необмеженої свободи друку та інших демократичних прав і свобод...» [171, с. 402].

Проект програми УРСС став найвидатнішим документом політичної публіцистики самвидаву початку 1960-х рр. тому, що він

охоплював майже всі сфери життя українського суспільства, даючи свою оцінку тогочасним проблемам і пропонуючи реальне їхнє вирішення.

Це була одна з перших відвертих спроб війни з «чумою мовчання», яка набула неабиякого розголосу як в Україні, так і за кордоном. Одна з перших публічних згадок «про справу юристів», як пізніше назвуть в народі судилище над членами Української робітничо-селянської спілки, з'явилася в Україні лише в 1964 р. у самвидавній статті «З приводу процесу над Погружальським», і далі в тамвидаві:

> Але ж ми живемо з вами в країні, де за слово правди людей нищать по-злодійськи, без суду. Хіба не вчинили кілька років тому дику розправу над групою київських та львівських юристів, що хотіли у Верховній Раді та в ООН порушити питання про колоніальний гніт на Україні, про ігнорування навіть куцої сталінської конституції? Таємничий «суд» і розстріл – ось відповідь на спробу підняти голос за право української нації. А щоб про це не дізналися нащадки, всі матеріали дізнання і суду були знищені [204, с. 911].

Варто зауважити, що на початку 1960-х років уже не можна було знищити всі матеріали «про справу юристів», оскільки самвидав уже набрав обертів і про цю голосну справу дізналися тисячі людей не лише в Україні, а й за кордоном, де було надруковано книгу «Українські юристи під судом КДБ» [233]. До речі, матеріали до цієї книги у справі УРСС було зібрано та впорядковано в 1966 р. одним із найактивніших діячів самвидаву І. Світличним. Літературний критик прагнув якнайширше оприлюднити офіційні документи судової справи членів Української робітничо-селянської спілки і тому надіслав їх цілком офіційними шляхами до різних радянських установ, а також передав за кордон, де в 1967 р. вийшла згадана брошура.

Подібних до Української робітничо-селянської спілки політичних осередків наприкінці 1950-х – початку 1960-х років було чимало. За повідомленнями КДБ 1962 р., упродовж останніх 5 років в Україні викрито діяльність 46 так званих «антирадянських груп», до яких причетні 245 осіб [157, с. 17]. Щодо них видано

наказ КДБ про посилення боротьби з подібними явищами, але політичні групи продовжували діяти в багатьох регіонах України.

2.3. Від мовно-літературної проблематики – до суспільно-політичного протесту (1963–1965 рр.)

2.3.1. Захист української мови та культури як найболючіша тема самвидаву 1963–1965 рр.

Другий етап розвитку самвидаву припадає на 1963–1965 рр. і характеризується непідконтрольним поширенням не лише документів, що з різних причин не були надруковані офіційними виданнями, а перш за все появою документів, які саме були розраховані на читацьку аудиторію самвидаву. Окрім літературного самвидаву початку 1960-х рр. (художні твори, поезія, проза, мемуаристика, щоденники, літературно-критичні статті, епістолярій В. Симоненка, В. Стуса, М. Холодного, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, М. Воробйова, В. Голобородька, Ігоря Калинця та інших), цей період розвитку самвидаву також пов'язується із появою перших анонімних політичних статей чи статей, підписаних псевдонімами, анонімної політичної публіцистики, що «зачіпали гострі соціальні та національні проблеми, у відповідь на початки репресій проти інакомислячих» [221, с. 107].

Власне, саме тому цей самвидав починав ставати анонімним – з огляду на ті адміністративні утиски та переслідування, що їх влада готувала як авторам, так і поширювачам та читачам самвидаву:

> Ми хотіли б розмовляти з вами, не ховаючи своїх облич, – заявляли у своєму самвидавному листі-зверненні представники підпільної організації «Ініціативний Комітет комуністів України», – як рівні з рівними, але ж не маємо мінімальної гарантії недоторканності особи, навіть гарантії того, що нас судитимуть відкритим судом за такий «страшний злочин», як цей лист [204, с. 912].

Хоч як не намагалися автори й читачі самвидаву діяти в межах законів СРСР, виготовляючи самвидавну публіцистику та літературну критику, однак саме самвидав 1963–1965 рр. усе ж став головною причиною політичних арештів активних діячів Руху Опору. У серпні-вересні 1965 року органами КДБ у Києві, Львівській, Волинській, Івано-Франківській та Тернопільській областях було здійснено арешти 24-х активних учасників українського національного руху, серед яких були й автори самвидаву І. Світличний, В. Мороз та інші [12, с. 423].

Самвидав цього періоду можна умовно поділити на дві рівнозначні та рівновеликі групи за проблемно-тематичним принципом, що найбільше відповідає історичним реаліям існування України у складі СРСР, – захист української культури та мови і боротьба за громадянські свободи й права (віднайдено близько сорока самвидавних статей – див. додаток 1). Наголосимо, що такий принцип поділу самвидавного матеріалу є умовним, оскільки в одній і тій самій статті могли бути порушені відразу всі існуючі головні проблеми українського народу, який боровся завдяки самвидаву за вирішення мовних, культурницьких, національних та суспільно-правових проблем, а також за громадянські свободи: свободу слова, свободу віровизнання тощо.

Провідне місце у повноцінному розвитку народу, держави автори відводять рідній мові та українській культурі. Найболючішими в національному відродженні середини 1960-х років стали знову освітні, мовні та культурницькі проблеми українців у складі СРСР, а також реалії національної політики радянського уряду, що не могли не бути висвітленими в українському самвидаві 1963–1965 рр., оскільки були замовчувані офіційною владою, а відтак і офіційною пресою.

> Головна битва, – напише згодом Є. Сверстюк, – вже на початку 1960-х років починалася на полі збереження й обстоювання своєї мови, тобто права мати свої поняття, стиль, своє обличчя. І то була найважча битва, бо на тому полі було затоптано всякі межі [184, с. 572].

> Те, що творилося в Києві, – згадував В. Чорновіл, – я сприймав як щось ненормальне. Як же так? Столиця України, а на тебе див-

> ляться вовком, коли ти говориш українською. Російською я володів так само, як і українською, але тільки з принципу не вживав у Києві російської мови, тобто така суто формальна впертість була з самого початку [249, с. 30].

Проблематику та стилістику цієї тематичної групи самвидаву 1963–1965 рр. можна розглянути на прикладі декількох знакових самвидавних документів. Це анонімний «Лист Верховній Раді УРСР, Президії ЦК КПУ, Раді міністрів УРСР» від 25 лютого 1964 р., підписаний десятьма жителями Києва «за дорученням свідомих українців», та анонімна самвидавна листівка «Товариші батьки школярів!», які на Заході, в журналі «Сучасність», друкувалися під єдиною збірною назвою «Боротьба за рідну мову на Україні» [20, с. 73–76]; а також «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» [204, с. 915] від 24 лютого 1964 р. та «Про одну політичну помилку» [204, с. 916] одесита С. Караванського; анонімний самвидавний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» (1964 р.).

У документі «Лист Верховній Раді УРСР, Президії ЦК КПУ, Раді міністрів УРСР» без жодних застережень на цензуру, без особливого підбирання коректних формулювань вказується на асиміляційну політику щодо українського народу, що провадилася за царату, за сталіних, за кагановичів та їм подібних:

> ...Зникла, асимілювалася мова – зник, асимілювався, загинув і народ. Це добре розуміли самі реакційні, самі людоненависницькі людці, люті кати українського народу, вороги його культури, починаючи від людоїда Петра Першого через катеринки, миколайки, валуєви, юзефовичі та іншої погані до сталіно-кагановицьких виродків, які намагалися любими методами знищити наш народ... [20, с. 73–74].

Заради об'єктивності зазначимо недосконалість даного тексту, явні мовні помилки й огріхи, що, можливо, пов'язано з прагненням наблизитися до народу, використовуючи низько-розмовний стиль, або робітниче походження й невисоку освіту авторів документа.

Окрім гострої критики та констатації мовної ситуації в Україні, пропонувалися конкретні заходи щодо усунення дискримінації української мови, наприклад, запровадити в дитячих яслах та садках виховання дітей українською мовою.

Анонімна самвидавна листівка «Товариші батьки школярів!» [20, с. 75–76] з цього ж тематичного блоку «Боротьба за рідну мову на Україні» наголошує на мовній дискримінації в школах і закликає батьків і вчителів активніше боронити свої національні права, наголошуючи, що батьки-росіяни пишуть заяви до директорів шкіл про те, що їхні діти не будуть вивчати української мови. Таке ж право мають і батьки-українці стосовно російської мови.

> Свідомі українці ще з XX з'їзду КПРС домагаються ліквідації двомовних шкіл, домагаються шкіл рідної мови для українців. Але тільки спільно з батьками конкретною заявою до директорів шкіл, до Міністерства освіти, до ЦК КПУ можна добитись, щоб улаштувати школи рідною мовою, тобто українською мовою [20, с. 76].

Широковідомим стало також «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» [204, с. 915] від 24 лютого 1964 р. С. Караванського з проханням-вимогою притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденкова за порушення національної та расової рівноправності (ст. 66 КК УРСР), протидію відновленню ленінських принципів у практиці постановки вищої освіти в УРСР (статті 66, 167 КК УРСР), невиконання резолюцій XX з'їзду КПРС щодо ліквідації наслідків культу особи та гальмуванню відновлення нормальних умов розвитку української соціалістичної нації (ст. 66 КК УРСР), підготовку некваліфікованих кадрів та дезорганізацію педагогічного процесу в системі середньої та неповно-середньої освіти (ст. 167 КК УРСР).

Зауважимо, що С. Караванський, знаний дисидент, у 1944–1960 роках уже відбув свій перший табірний термін і виступав відкрито на захист як української мови й культури, так і прав та

свобод громадян. Виступи відомого лінгвіста й літературознавця у самвидаві завжди були достатньо різкі, і це при тому, що підписував він документи власним прізвищем, не використовуючи псевдоніми та анонімність, що загалом не характерно для цього періоду розвитку самвидаву.

Стаття цього ж автора «Про одну політичну помилку» [204, с. 916] також порушує важливе мовне питання і стосується прийнятого в 1959 р. «Закону про зв'язок школи з життям». Святослав Караванський загострює увагу на наявності в законі «дискримінаційного», «антиленінського», «антиконституційного» дев'ятого пункту, за яким «вивчення учнями неповно-середніх шкіл національної мови в російських школах союзних республік не обов'язкове і здійснюється за бажанням батьків». У статті розкривається механізм закриття українських шкіл на прикладі Одеси, де батьки не бажають віддавати своїх дітей в українські школи, «мотивуючи це неможливістю після закінчення школи дальшого навчання», що є результатом «шовіністичної політики» влади. Автор, не боячись, називає речі своїми іменами та звертає увагу не лише на дії високого керівництва, а на щоденні буденні сутички в автобусах, установах, бібліотеках, навчальних закладах «певної шовіністично настроєної частини населення» великих міст (Одеси, Києва тощо) з українцями, метою цих сутичок є «кепкування, висміювання української мови та української національності». «Все це свідчить, – підсумовує публіцист, – що на Україні за часів культу особи Сталіна розвинулися дискримінаційні тенденції щодо української мови та української національності», які й нині підсилюються різноманітними законами, розпорядженнями та указами. Варто зауважити, що С. Караванський не просто критикує, а навпаки, пропонує свої 10 шляхів для виправлення помилок у мовній політиці, а також закликає до відкритої дискусії широку громадськість.

Найпопулярнішим, найуспішнішим серед читачів і найгострішим звинувачувальним самвидавним документом, що органічно поєднує в собі як проблеми громадянських свобод, так і захисту української культури середини 1960-х років був анонімний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» (1964 р.), в написанні якого, як з'ясувалося на початку 1990-х років, брали участь Є. Сверстюк (автор), І. Світличний (редактор) та В. Чорновіл.

Власне, потреба у приховуванні авторського стилю виникла через острах політичних переслідувань, через різкі та однозначні висловлювання в памфлеті, про що йшлося вище, і саме тому було застосовано такий механізм співавторства, як «автор – редактор», яке так і не «розкусили» органи КДБ [53, с. 184]. Можна погодитися з багатьма дисидентами – авторами самвидаву, що цей памфлет за силою звучання, публіцистичною спрямованістю та літературними якостями є найкращим твором такого роду в середині 1960-х років.

Стаття була відгуком на безпрецедентну подію – підпал і пожежу в Київській публічній науковій бібліотеці Академії наук СРСР 24 травня 1964 р., внаслідок якої було знищено величезну кількість архівних документів саме з історії України та її культурної спадщини:

> стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архів Б. Грінченка, архів «Киевской старины», архів Центральної ради; згоріли також спеціальні фонди україніки, які до 1932 року збиралися за вказівкою М. Скрипника, згоріла картотека – 600 тисяч томів [204, с. 911].

Про невипадковість пожежі, як припускають автори твору, свідчить характер ведення судового процесу над підпалювачем, працівником цієї ж бібліотеки Віктором Погружальським, де акцент ставився на «тонко організованій натурі» Погружальського, а ні слова не говорилося про те, що «палії обкидали книжки магнійовими стрічками та фосфорними шашками»; про те, що «в бібліотеці не існувало ніякого протипожежного захисту»; про те, що «цінні архівні матеріали зберігалися не в сейфах, а навалом» тощо.

Таким чином, колективний автор піддає сумніву офіційну версію виникнення пожежі і відверто наполягає на тому, що така пожежа – закономірний результат наступу великодержавного російського шовінізму, чергова акція в низці принижень українського народу. «Як може згоріти в середині XX ст. найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столичного міста?..» Більше того, зауважують автори, численний натовп людей, «зібраний голосом мовчазної тривоги до місця страхітливого злочину», був свідком того, як мляво посувалися протипожежні роботи – пожежу було ліквідовано лише на третій день, коли вже вигорів дощенту весь український відділ.

Риторично звучить найважливіше питання твору: якщо палієві було байдуже, що палити, то чому він палив саме український відділ, а не відділ марксизму-ленінізму, де він працював довший час. Автори твору сумно констатують, що ця пожежа є елементом приховування масового вивезення та знищення унікальних книг з українських бібліотек, що триває вже протягом багатьох років.

Висновки, що їх робить Є. Сверстюк, сумні й сміливі, як на середину 1960-х років:

> Виморивши голодом мільйони українців у 1933 р., закатувавши кращих представників нашої інтелігенції, душачи найменшу спробу мислити, із нас зробили покірних рабів... Нам уже не раз плювали в обличчя. В цьому ж році плюнули особливо нахабно. Спалили найбільшу українську бібліотеку. Зірвали місток між нашим минулим і сучасним [204, с. 911].

Ця антиукраїнська пожежа, про яку майже не писала офіційна преса, як передбачали автори памфлету, позначиться на майбутньому України й української науки та культури, оскільки тепер «тисячам і мільйонам людей, поколінням молоді відрізані шляхи до багатьох духовних джерел, до книжок і документів...»

Анонімність цього документа дозволяла авторам безпосередньо звертатися до свого самвидавного читача зі спонуканням чинити свідомий опір шовінізму: «Українці! Чи знаєте, що вам спалено? Вам спалено частину розуму і душі... Вони спалили храм, де відроджується душа. Шовінізм вас душить, а ви кланяєтесь його інтернаціональному мундирові. Він глузує з вас, а ви клянетеся в любові до «великого російського народу».

Можливо, цей твір у травні 1964 р., як і багато інших самвидавних документів, став багато в чому останнім поштовхом до активізації українського національного Руху Опору і залучення до нього ширшого кола людей:

> Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його Духу. Звичайно, коли в народі є дух боротьби, – недвозначно підсумовують автори. – Але коли немає того Духу – він стає мертвим. Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу – його життя залежить від нашої готовності постояти за себе [204, с. 911].

2.3.2. Боротьба за громадянські свободи й права в українському самвидаві (1963–1965 рр.)

Другою важливою складовою українського самвидаву 1963 – вересня 1965 років є статті й документи, в яких яскраво виражено історичні, правозахисні, суспільно-політичні проблеми української нації та стан громадянських свобод в УРСР у зазначений період. Наголосимо, що самвидавні документи цього періоду мають багато спільного між собою у відстоюванні життєво необхідних прав та свобод та інформуванні населення й офіційної влади про їхнє порушення. Своєрідною характеристикою радикалізації підцензурної публіцистики на суспільно-політичні теми в середині 1960-х років порівняно з попереднім періодом можна вважати три статті Є. Кузнєцової (Савчук) «Уроки історії», «Націоналіст?», «Мої роздуми», що підписувалася псевдонімом «Цвіркунчик».

У статті «Уроки історії» [171, с. 444–446] (червень 1964 р.) простежено долю України під Польщею і Росією, що є основною темою для дослідження витоків українських проблем для даного автора у вищезазначених творах. Є. Кузнєцова зазначає, що Польська держава не прагнула знищити українське козацтво, культуру і мову, а навіть навпаки – «польський король і Річ Посполита добре розуміли значення козацтва», на відміну від російського царизму: «Катерина спала і мріяла, як би їй знищити козаччину» [171, с. 444]. Очевидно, що авторка з більшою приязню ставиться до західного сусіда України, аніж до Російської імперії.

Міграційна політика в СРСР, коли «українців висилають з України в межі Росії, а на Україну за останні роки переїхало на постійне проживання 10 мільйонів росіян, які знищують найдорожчий скарб української історії – його рідну мову», є наслідком-розплатою українців за трьохсотлітню боротьбу українського народу за своє існування. Є. Кузнєцова вказує на сумні наслідки такої політики й панування Росії на українських землях після «Переяславської ради», яке призвело до втрати населенням національної свідомості, до асиміляції та загалом до нищення України й українців.

Є у статті й надміру емоційні випади, що підкріплюються історичними фактами і не властиві для самвидаву середини 1960-х рр.: «Муки і смерть Т. Г. Шевченка, а також мільйонів кращих людей

України лежать кривавою плямою на державі російській», «...звірячі злочинства протягом трьох віків з боку Російської держави до народу України», «Схаменіться! З нами разом загинете і ви! Не одні ви живете на світі! Є ще інші народи, які стоять на сторожі справедливості» [171, с. 446] тощо. Можливо, саме така «мітингова» патетика й відвертала читачів від даного тексту й автора, про що можна говорити, виходячи з досить невеликого (кількісно й географічно) поширення статей Є. Кузнєцової.

Головною метою полемічної статті Є. Кузнєцової під промовистою назвою «Націоналіст?» [171, с. 439–444] (червень 1964 р.) є показ абсурдності повсюдних звинувачень українців як націоналістів. Спостерігаючи щоденні побутові взаємини національно свідомих українців з шовіністично налаштованими елементами, «доводиться замислюватись над тим, чому це кожний виступ або вимога (на захист української мови і культури. – *О. О.*), навіть найсправедливіша, проголошується отим «націоналізмом», «самостійним шовінізмом», бандерівщиною, петлюрівщиною і т.п.» [171, с. 439].

Щоб розібратись у «бандитизмі, в якому незаслужено обвинувачують українців», авторка звертається до історії України XX ст. у розділах «Бандит» Петлюра і петлюрівщина» та «Бандит» Бандера. Бандерівщина». Цікавим є те, що авторка поряд з емоційними розмірковуваннями на подану тему, що взагалі властиво її індивідуальному стилю, цитує недоступні широкому загалу витяги з «Отчета Полтавского Губчека за 1921–1922 гг.», «як вони добивали український народ, називаючи всіх під одну рубрику «бандити» – «тільки скажені звірюки могли таке вчиняти і витворяти». Гостро порушується тема голоду 1933 р., яка взагалі була табуйованою в офіційній пресі та мало згадуваною у самвидаві. Це, на думку авторки, було «навмисним нищенням українців»: «матері божеволіли, дивлячись на те, як умирали голодною смертю діти. А союзний центр не звертав уваги на те, що цілими селами вимирали люди...»

Чи не вперше в середині 1960-х рр. Є. Кузнєцова наводить приголомшливі статистичні дані, які сьогодні загальновідомі: «тільки від голоду в 1933 році померло в Україні більше як 9 мільйонів чоловік», «знищувалось все свідоме й освічене населення України». Пояснення такого стану речей виглядають часом наївними,

що не вписується в загальний рівень полеміки й мислення самвидавних документів цього періоду: «...український уряд не бажав вирішувати цієї страшної проблеми українського народу, оскільки в своєму складі мав понад 50% росіян» [171, с. 443]. Сьогодні, зважаючи на нові розсекречені матеріали щодо цієї жахливої сторінки в історії українського народу, можна було б посперечатися із висновками Є. Кузнєцової щодо справжніх причин голодомору в Україні, але варто визнати, що такої сміливості та водночас однозначної позиції український самвидав ще не бачив.

Однак найбільш пристрасним і емоційним твором Є. Кузнєцової, на нашу думку, можна вважати твір «Мої роздуми» [171, с. 446–448], де подаються конкретні вказівки, як вести «боротьбу за існування свого народу, своєї культури», зокрема й використовуючи самвидав: «якщо знаходяться під несправедливою забороною твори видатних діячів і все це приховується від народу, ти ж розповсюджуй серед народу їх думки, їх твори, щоб вони стали відомі всім» [171, с. 447]. Саме гласністю, інформованістю населення посередництвом самвидаву можна побороти тоталітарний режим: «А коли відоме тримають в секреті, то це викликає загальний сміх, і ворог обеззброєним стає».

Гострота висловлювань і достатньо радикальна позиція проти росіян, недостатня відомість і популярність автора серед читачів (оскільки під псевдонімом «Цвіркунчик» ховалася всього-навсього лаборантка хімічного факультету Київського державного університету Є. Кузнєцова-Савчук), наївність висновків і недостатня історична переконливість, а також невиправдане замовчування проблем українців у складі Польської держави зумовило, на нашу думку, невелику поширеність праць Є. Кузнєцової серед українських читачів Центральної та Східньої України середини 1960-х років.

Однак варто вказати на важливість і цінність думок Є. Кузнєцової для розвитку українського самвидаву в середині 1960-х рр. Головне, що розглянуті статті показують переорієнтацію українського визвольного руху та самвидавної літератури в середині 1960-х рр., про що слушно зазначає І. Лисяк-Рудницький [108, с. 456–469], на одну з найголовніших проблем сучасності: перегляд стану українсько-російських відносин, починаючи від Переяславської ради 1654 р., – з метою віднайдення пояснення колоніаль-

ного становища України у складі Радянського Союзу, що згодом, в другій половині 1960-х років, стане провідною самвидавною темою у працях Михайла Брайчевського, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка та інших самвидавних авторів.

Одним із центральних документів публіцистичного самвидаву середини 1960-х років на політичну тематику була стаття Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху» (1965 р.), яка, поширюючись у самвидаві, мала одночасно кілька паралельних назв: «Про сучасне і майбутнє України» і «Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу». Ця стаття була найрадикальнішою за змістом на той час і, як згадує М. Горинь, мала стати програмною для політичного шістдесятництва [38, с. 47]. У цьому документі, вважає Г. Касьянов [83, с. 91], явно відчуваються ремінісценції з критики радянського ладу публіцистами ОУН часів Другої світової війни, але все ж на якісно новому рівні: «Радянська держава стала гальмом для дальшого розвитку економіки і духовних цінностей народів СРСР», «Програма КПРС... є політично найбільш концентрованим виразом ортодоксальної демагогії» тощо. У статті підкреслюється, що нинішній визвольний рух в Україні є безпосереднім продовженням попереднього, тобто ОУН та УПА.

У самвидавному творі достатньо гостро піддано критиці сучасне становище СРСР у різних сферах життя суспільства, зокрема наголошувалося на існуванні «наймогутніших чиновників», «профашистського режиму», ішлося про «ліквідацію демократичних свобод», «падіння продуктивності праці», «догматизацію мислення», «про знищення правлячою кастою своїх противників фізично, економічно і морально», «про беззахисність особистості», «про національний гніт». Вказувалося на існування на національних територіях СРСР національно-визвольних рухів і на необхідність зміни форм і методів боротьби за визволення України:

> Свої завдання сили визвольного руху можуть з успіхом виконати лише демократично-революційним шляхом, методом боротьби, який включає в себе такі засоби: ідейна, легальна і нелегальна, масова й індивідуальна агітація та пропаганда...[83, с. 91].

Масовому визвольному рухові має передувати тривалий період культурно-просвітницької роботи: створення політичної літератури, політичної публіцистики, бойової поезії, пісні, засобів мистецького впливу, співробітництво з визвольними рухами народів СРСР, виховання політично свідомих кадрів для революційної роботи. Унаслідок розвитку визвольного руху повинна постати нова демократична Україна, яка позбудеться вікових колоніальних повинностей перед великодержавно-шовіністичною Росією. Мають відбутися злам старої і побудова нової державної машини, зруйнування правлячої касти, українізація суспільного, наукового і політичного життя.

Слід зауважити, що основні положення статті збігаються з програмними засадами Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненка та С. Віруна, з матеріалами якої Є. Пронюк навряд чи був ознайомлений. Повторення засадничих положень можна пояснити й тим, що ці ідеї «витали в повітрі» і відображали настрої багатьох радикально налаштованих шістдесятників.

Окрім поодиноких самвидавних спроб захисту національної культури, в середині 1960-х років продовжували виникати підпільні організації, які почали проголошувати як культурницькі вимоги, так і політичні гасла. Так у 1964 р. на Миколаївщині виникла організація «Боротьба за суспільну справедливість», у Луганську започатковується організація «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей».

Найбільшою і найкраще теоретично й практично підготовленою підпільною організацією 1960-х рр. стала УНФ («Український національний фронт»), яку створили на Західній Україні в 1964 р. Д. Квецко, З. Красівський, М. Дяк, М. Мелень. Характерно, що діяльність організації почалася з видання власного самвидавного журналу «Воля і Батьківщина», який друкувався протягом 1964-1966 рр. у помешканні З. Красівського та саморобному бункері в Карпатах (вийшло 16 чисел). Члени УНФ головно діяли серед селянства, поширюючи видання ОУН та УПА, а також надсилали до різних редакцій офіційних видань і до XXIII з'їзду КПРС свій меморандум, в якому вимагали захистити українську мову, повернути з концтаборів репресованих українців.

Творці організації в ряді самвидавних статей «Програмові вимоги УНФ», «Наші завдання», «Тактика УНФ» доводили, що до

економічної експлуатації й політичного гноблення народів СРСР долучається ще й позбавлення їх власної національної культури [229]. Важливим інструментом поневолення залишається й ідеологічний апарат влади всіх рівнів. Тоталітарний режим в Україні має бути змінений «народним соціалізмом», побудованим на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості й свободи [229]. У політичній площині УНФ вимагав: «Відокремлення України від Росії. Створення української самостійної держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами». Після відокремлення передбачалися заміна державно-колоніальної адміністрації новою національною владою в особі справжніх народних представників, вільно обраних самим народом, розпуск партійних і пропагандистських організацій.

Подальші пункти й вимоги речників УНФ дуже конкретні. Ці публіцистичні документи подають ґрунтовні розробки культурно-національних проблем республіки зі старанно розробленими у них соціально-економічними питаннями: повної газифікації міст і сіл, вільного вибору місця проживання та професії, свободи професійних об'єднань робітників, вирішення житлової проблеми, вищої освіти тощо. Земля залишалася б у власності національно-державній, з ліквідацією колгоспної системи [144].

2.3.3. «Усний» самвидав як одна з форм поширення позаофіційної інформації (1963–1965 рр.)

У середині 1960-х років поряд із уже звичним «паперовим» самвидавом набув популярності самвидав «усний» у формі виступів, доповідей, промов тощо, які пізніше, завдяки старанням небайдужих слухачів, з'являлися на папері у вигляді рукописів, фотовідбитків або в магнітофонному записі (так званий «магнітіздат»). Важко переоцінити значення публічних виступів та промов літераторів у 1960-х роках: «Нове було не так саме слово – нове було сміливо і твердо сказане слово!» [184, с. 547].

По-перше, ці публічні виступи не були випадковими і лунали тоді, коли вже доконче було потрібно й можна було сподіватися на суспільний резонанс. Такими були виступ І. Дзюби у Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симо-

ненка 16 січня 1965 р., виступ І. Світличного на вечорі пам'яті В. Симоненка в Київському медінституті у грудні 1963 р., який пізніше поширювався як передмова до самвидавівської збірки поезій В. Симоненка; вступне слово І. Дзюби у київському Клубі інституту нафти і газу на вечорі в першу річницю смерті В. Симоненка 12 грудня 1964 р., виступ до 25-х роковин розстрілів у Бабиному Яру 29 вересня 1966 р., виступ І. Дзюби в кінотеатрі «Україна» 5 вересня 1965 р. з приводу політичних арештів, демонстративний публічний виступ Є. Сверстюка «Симоненко – ідея» в Київському медінституті в січні 1964 р. невдовзі по смерті поета, надгробна промова Андрія Малишка на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 р., промови на забороненому вечорі Лесі Українки в Парку культури 17 серпня 1963 р., виступ Олеся Гончара на своєму ювілейному вечорі, виступи в грудні 1970 р. під час похорону Алли Горської О. Сергієнка «Слово від друзів», Є. Сверстюка «На могилу Алли Горської», І. Геля, що увійшов у самвидав під назвою «Виступ на похороні Алли Горської», тощо. Проте не всі ці виступи пізніше набули масового поширення в самвидаві, а лише ті знайшли свого вдячного читача, які були суспільно важливі та задокументовані слухачами.

По-друге, ці виступи не мали скандального характеру, оскільки лунали у «своєму знайомому» середовищі або були «напівофіційними» – відбувалися за згоди владних структур.

По-третє, вони були зваженими, обдуманими, зокрема з боку легальності. В них не допускалося необачних фраз, висловлювань, за які можна було б ухопитись і використати з метою дискредитації. Промова діяла не гострою фразою, а самою предметністю теми й фактами, проти яких годі було щось заперечувати. Будь-яка спроба спростування в пресі чи адміністративні утиски були б тільки корисними розкритикованому, – наголошує Є. Сверстюк [184, с. 555].

Головне, що об'єднує всі самвидавні виступи 1960-х років, – це ідея національного самозахисту, обґрунтована й оперта на принципах прав людини. За умов брутального партійного тиску, ігнорації та зневаги українського народу такий правозахист сприймався громадськістю як національний подвиг. У цьому справді було «подвижництво, оскільки мотиви були чистими й шляхетними» [184, с. 555].

Приміром, надгробна промова на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 року, виголошена досить обережним у ці часи Андрієм Малишком, набула суспільного резонансу тому, що в ній чітко простежувалася громадянська позиція поета, яка полягала в протистоянні брутальному партійному тиску на українську літературу, та й на самих письменників. І недаремно у самвидаві активно поширювався не офіційний фрагмент промови А. Малишка з «Літературної України» від 12 січня 1965 року, де були вилучені критичні слова щодо офіційної політики, а повний текст, який містив такі гострі слова:

> ...хай не ждуть сноби, що наше слово і наша рідна Україна зникне, бо Україна безсмертна, як безсмертний і ти в ній. [...] Над твоєю труною у цей холодний зимовий день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокий народ, як ти заповів у своєму вірші «Любіть Україну». І хай дурість кретинів і невігласів, прелатів і єзуїтів, яка вкоротила твоє життя після написання цього вірша, зів'яне над могилою великого українського поета [204, с. 913].

Близькими й важливими молодому поколінню шістдесятників були слова критики теорії злиття націй СРСР в одну – російську – й намагання затерти минуле України, а також його відверта конфронтація з офіційною владою за нагінку на молодих поетів: Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського та інших:

> Хай же смерть українського поета шикує нас в одні ряди, щоб ми не були безбатченками і людьми, непом'ящими родства, щоб із наших сердець і наших думань виростали Шевченки і Франки, щоб ми не збивали квітки на молодих гілках нашої української поезії, яку ти так по-батьківському вітав.

Оцінці творчості та життя В. Симоненка, який посідає одне з найважливіших місць у пантеоні шістдесятників, присвячено два самвидавних документи – виступ Є. Сверстюка в Київському мединституті в січні 1964 р. під промовистою назвою «Симоненко – ідея» [184, с. 443-448] та виступ І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження В. Симоненка в Республіканському будинку літераторів 16 січня 1965 року [171, с. 456], що їх можна

вважати програмовими документами всієї позацензурної літературної критики та публіцистики середини 1960-х років.

Ці актуальні для шістдесятників виступи І. Дзюби та Є. Сверстюка багато в чому перегукуються між собою в оцінці творчості та суспільного значення поезії В. Симоненка. Власне, їх важко назвати повноцінними літературно-критичними дослідженнями творчості поета, оскільки тексти насичені публіцистичною тональністю, що превалює над літературознавчою критикою, підкорюючи собі всі елементи аналізу. Виступи мали безпосередній контакт з аудиторією: критика лунала просто в лице, без жодного оглядання і була своєрідним екзистенційним вибором авторів, і тому вони позначені надзвичайною емоційністю, закличністю, в них відчутний особливий наголос на ідейності творів поета, на філософії «прямостояння», що є стрижневою думкою промов. Тому однією з найвлучніших жанрових характеристик цих виступів, на нашу думку, є міркування М. Коцюбинської, яка назвала один з текстів «лірико-публіцистичним портретом Симоненка» [184, с. 7].

Виступ Є. Сверстюка в Київському мединституті в січні 1964 р., за спогадами автора, був одним із демонстративних публічних виступів невдовзі по смерті поета і вперше опублікований в Мюнхені без авторського підпису в книжці В. Симоненка «Берег чекань» (Видавництво «Сучасність», 1973). Критик у короткому виступі намагається «окреслити» головні теми, ключові проблеми розвитку поета й характерні риси та «родзинки» його творчості.

Є. Сверстюк порушує одну з найхарактерніших українських проблем – проблему провінційності. В. Симоненко, поставши з провінції, все своє коротке життя боровся з провінційністю, де «люди мертвіють духовно, тупіють і опускаються мовчки». Критик сміливо підмічає, що атмосфера провінційності є загальною хворобою нашого суспільства, вона панує скрізь, де є пасивність, фальш і пристосуванство, – в селах та містечках, в столичних редакціях та у вищих навчальних закладах. Однією з ознак провінційності Є. Сверстюк визначає те, «що у нашій літературі є достатньо "хвацьких хлопців" які віршують, наслідуючи Єсеніна, свою любов до стріхи, навіть до волів». В. Симоненка не можуть задовольнити ці «затишні, самовдоволені спогади замшілого обивателя», він зміг позбутися цього нищівного впливу.

Найголовніша сила творчості В. Симоненка в його простоті, доступності, яку однак ніхто не переплутає з примітивністю «хвацьких хлопців». У цій «безоглядній і гострій простоті» відчувається людина високої інтелектуальної культури – масштабний розум, який уміє відсівати дрібниці й оголювати суть. Є. Сверстюк наголошує на глибокій змістовності його поезії, головним осердям якої є оголена правда і непідкупна честь. Вірш В. Симоненка з часом удосконалюється й ускладнюється, оскільки його думка шукає своєї форми й простору.

Наперекір офіціозу критик наголошує, що В. Симоненко є представником цілком конкретної національної ідеї, якою насичені всі його твори – «глибоко змістовні, пройняті гострою свіжістю степового вітру, заглиблені в незаймані напластування нашого життя». Чи не вперше в українській літературній критиці Є. Сверстюк добирає до творів з національною та громадянською проблематикою епітет «симоненківські», вказуючи тим самим головну складову успіху творчості поета. Критик цілком слушно зауважує, що це був лише «початок сходження на верховину», в якому він вже відчув радість боротьби з дрімотною байдужістю та мертвими стандартами.

> Головним уроком В. Симоненка, – стверджує Є. Сверстюк, – є його власне життя, в якому він навчився вичленовувати з пороху буденності великі проблеми – проблему збереження людської індивідуальності («Я») і нової думки («Суд») у світі категоричних стандартів, уміння лишитися собою і торувати власну дорогу серед камінних потвор [184, с. 446].

Надзвичайною гостротою в самвидаві середини 1960-х років вирізняється виступ І. Дзюби на офіційному вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка в Республіканському будинку літераторів 16 січня 1965 року [171, с. 456], що можна вважати теж одним із програмових текстів усієї позацензурної літературної критики та публіцистики 1960-х років. Цей виступ, що на перший погляд присвячений лише літературному огляду збірки «Земне тяжіння» та деяким самвидавним поезіям поета, котрі через редакторські ножиці не увійшли до збірки, є найкращим зразком всепроникнення гострих публіцистичних ноток у літературну критику. Такий синкретизм, як зазначалося

вище, притаманний чи не всім самвидавним статтям більшою чи меншою мірою і є ознакою «підневільної» літератури, місія якої не так «інформувати-розважати» читача, а передусім будити його та піднімати на боротьбу з тоталітарним ладом СРСР. Так, зокрема, в доповіді про життя і творчість В. Симоненка І. Дзюба порушує гострі етичні, естетичні, моральні та суспільно-національні проблеми, цілком слушно зауважуючи, що ця поетична збірка дає неабиякий матеріал для широкої розмови про проблематику нашого суспільного життя і нашої літератури [171, с. 456].

Варто наголосити, що деякі висвітлені ідеї та проблеми творчості В. Симоненка суголосні з думками Є. Сверстюка, висловленими за рік до промови І. Дзюби. Це не випадково, оскільки критик був знайомий з міркуваннями Є. Сверстюка й у своїй промові дещо розширює проблематику та чіткіше акцентує увагу на ідеях-уроках В. Симоненка.

Сам розвиток творчості В. Симоненка, як і розвиток самвидаву, свідчить про трансформацію мислення поета, який не може стояти осторонь:

> В. Симоненко починав з плитких сентенцій, а прийшов до філософсько-політичного думання, до творення ідей, до поезії як арени самостійного мислення; від газетярського моралізування він ішов до високої публіцистичності, до політичної лірики Шевченківського зразка.

І. Дзюба поряд з критичною оцінкою сучасних письменників з «ледачими душами та совістю», яким заважають «страх, ледачкуватість та відсутність самокритики, величезна і тупа сила інертності, збайдужіння й громадянська деморалізація», дуже вдало виокремлює переваги поезії В. Симоненка над його сучасниками – його три провідні ідеї-уроки. По-перше, це висока публіцистичність, що досягає рівня політичної лірики кращих зразків української літератури; по-друге, це зв'язок національної ідеї в творчості В. Симоненка з усіма загальнолюдськими цінностями, з поняттям людської гідності, честі і совісті, з поняттям особистої та соціальної етики й справедливості; і по-третє, найважливішим уроком є урок громадянської етики й мужності, «висота громадянської поведінки», утвердження високої громадянської активності до піднесення національно-політичного життя».

І. Дзюба небезпідставно вважає, що саме зараз, в 1960-х роках, є та епоха,

> коли вирішальні битви відбуваються на площині соціальної моралі, громадянської поведінки, коли навіть елементарна людська гідність, опираючись брутальному тискові, може стати... революційною силою [171, с. 459].

У своєму виступі І. Дзюба наголошує на публіцистичній тональності та суспільній значимості доробку В. Симоненка, «провокуючи» слухачів, а потім і читачів самвидавної версії виступу на самостійні рефлексії: «І сьогодні, – запально підсумовує І. Дзюба, – а може сьогодні, як ніколи, – можна і треба боротися!» [171, с. 459]. Цей заклик прозвучав відкрито і пішов у маси, привернувши до Руху Опору багатьох нових прихильників. Ось як згадує ті події 2 лютого 1965 року в листі до З. Ґеник-Березовської І. Світличний: «...у нас тут надзвичайний вечір пам'яті Симоненка. Коронним номером вечора був перериваний після кожної фрази овоціями виступ Дзюби» [96, с. 263]. Загалом, виступи Є. Сверстюка та І. Дзюби набули великої популярності серед широких верств населення, їх цитували як в Україні, так і за кордоном, звідки вони доносилися по всьому світу з ефіру радіо «Свобода» завдяки ведучій Надії Світличній.

Таким чином, усні виступи І. Дзюби, Є. Сверстюка, А. Малишка, О. Гончара та інших є саме тим прикладом «симоненківської» громадянської мужності та надзвичайно важливі для розвитку паперового самвидаву середини 1960-х років та літературознавчої думки в цілому, тому що в них накреслено власну життєву програму опозиційно налаштованої інтелігенції, відкрито подано публічну оцінку сталінізму та його поплічників у сучасному суспільстві та проголошено заклик до боротьби з цим явищем під гаслами української національної ідеї.

2.4. Самвидав 1965–1972 років як провідна форма існування альтернативної культури та літератури

2.4.1. «Перша хвиля арештів» 1965 р. – імпульс до відкритого протистояння й політизації самвидаву

У другій половині 1960-х років самвидав досягнув піку свого поширення та популярності. Масштаби й географія розповсюдження самвидаву вражали не лише авторів і читачів самвидаву, а й працівників КДБ. У 1965 р., за дорученням органів КДБ, самвидав, який розповсюджувався в Україні, проаналізували наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Науковці у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміна «самвидав», звівши його до спрощеного поняття «антирадянська література», а також зробили чи не першу в історії літератури класифікацію самвидаву, що відштовхувалася в основному від місця підготовки та публікації праць [45].

Зважаючи на ріст популярності самвидаву, працівниками КДБ було розроблено спеціальні заходи, спрямовані на виявлення та знищення осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження. Зокрема, в 1965 р. такі самвидавні осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі [241]. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувалися для їх тиражування [242].

В Україні з 1968 р. по червень 1971 р. «за антирадянську агітацію, поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний устрій було профілактовано понад 6 тисяч громадян» [243]. Як свідчать документи КДБ, переважна їх більшість тією чи іншою мірою пов'язана з самвидавом.

Третій етап існування самвидаву розпочинається, на нашу думку, з другої половини вересня 1965 року й триватиме по січень 1972 р., тобто від арештів авторів і найактивніших поширювачів самвидаву 1965 року й до арештів української інтелігенції 1972 р., так званого «генерального погрому».

Більш-менш легальна самвидавна діяльність шістдесятників тривала до середини 1965 року, тобто до наступної політичної реакції після брежнєвського перевороту 1964 року, коли було усунено Микиту Хрущова. Після згортання «відлиги» частина молодих

українських інтелектуалів-шістдесятників стала співпрацювати з комуністичним режимом, а частина стала на шлях протистояння владі. В українському культурно-просвітницькому русі все більше проявляються політичні риси – український самвидав набуває опозиційного характеру, широко розповсюджуються емігрантські видання. Гострота висловлювання, однозначність і принциповість авторів, неприйняття нейтральності в самвидавних документах наприкінці 1964 р. – на початку 1965 р. свідчать про готовність як авторів, так і читачів самвидаву до переходу до етапу різкого протистояння офіційній літературі.

Щоб припинити ці «небезпечні» тенденції, спочатку багатьох із молодих опозиціонерів викликали в КДБ для так званої «профілактичної роботи», про масштаби якої зазначалося вище. Але це не дало явного результату. Тоді було вирішено завдати «превентивного удару» по самвидаву як суспільному явищу взагалі, доки воно не набуло небезпечного розмаху. Органи держбезпеки УРСР, за вказівкою радянського уряду, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. поспіхом провели низку арештів, що увійшли в історію під назвою «Перша хвиля арештів».

Хвиля арештів ознаменувала початок репресій проти нового українського відродження. З навчальних закладів було виключено сотні студентів, десятки вузівських викладачів позбавлено роботи. Усього було заарештовано понад 25 представників української інтелігенції. Усім заарештованим було пред'явлено ст. 62 ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). У січні 1966 р. почалися судові процеси. Усього було засуджено 19 осіб, при цьому 15 із них на закритих судових засіданнях; а С. Караванський в Одесі був ув'язнений взагалі без суду.

Оскільки більшість основних діячів Руху Опору й авторів самвидаву залишилися на волі, то репресивна кампанія, усупереч сподіванням влади, не налякала інтелігенцію, а, навпаки, стала імпульсом для розвитку національно-визвольного та правозахисного рухів в Україні, викликавши поширення і створення величезної кількості самвидавної публіцистики у вигляді правозахисних документів, зокрема колективних листів-звернень на захист заарештованих, листів-протестів, видання самвидавних книг І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та В. Чорновола «Лихо з розуму» тощо.

Зрозуміло, що жодної публічної інформації про арешти не могло прослизнути в офіційній пресі. Для з'ясування народження третього етапу розвитку самвидаву – найгострішого періоду безкомпромісної боротьби авторів-читачів самвидаву з цензурою та тоталітарною машиною – заслуговує на увагу публічний виступ І. Дзюби, В. Стуса, В. Чорновола та багатьох інших шістдесятників проти арештів української інтелігенції в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. В історію ця подія увійшла як «Акція протесту на прем'єрі фільму "Тіні забутих предків" С. Параджанова проти незаконних політичних арештів».

Ця акція, що відразу ж стала широко відомою посередництвом самвидаву, і «мітинг гласності» в Москві 5 грудня 1965 р., де було заявлено протест проти арешту А. Синявського та Ю. Даніеля, стали першими публічними правозахисними заходами в СРСР у роки правління Л. Брежнєва. Реакція влади була негайною: були звільнені з роботи І. Дзюба, В. Чорновіл, виключені з КПРС Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, з аспірантури – В. Стус.

Арешти української інтелігенції у вересні 1965 р. змінили як самих авторів, так і обличчя самвидаву. Частковий розгром інфраструктури самвидаву в 1965–1966 рр. і перебіг судових процесів спонукали до зміни тактики боротьби.

По-перше, змінилася методологія ведення дискусії у самвидавних працях – безпечним вважалося виступати все ж таки з марксистсько-ленінських позицій (наприклад, І. Дзюба), що, власне, відповідало і світоглядові авторів і переважної більшості читачів.

По-друге, самвидав перестав бути анонімним або, як пізніше говорив відомий дисидент, член-засновник Української Гельсінської групи генерал Петро Григоренко: «У підпіллі можна зустріти лише щурів... А ми – не щури». Кінець 1965 – початок 1972 років – це період поширення переважно публіцистичних статей та праць з авторськими підписами, а також документів, автори яких не приховували своєї причетності до них. Це період відвертого спротиву системі, коли автори, ставлячи власний підпис під самвидавним документом, вже знали, на яку небезпеку наражають себе і свою родину, але все ж прагнули не ховатися за псевдонімами та анонімністю.

По-третє, найраціональнішою формою поширення нелегальних документів вважалася «офіціалізація» самвидавних творів через оформлення їх у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень тощо до офіційних інстанцій (переважно найвищого рівня – уряд, прокуратура і т. п.), розуміючи те, що влада діє всупереч власним законам і не збирається зважати навіть на Конституції СРСР і УРСР.

Тематично самвидав майже не змінився порівняно з попереднім періодом, оскільки головними проблемами українців у складі СРСР залишалися «вічні» питання мови, культури, освіти, правозахисту, свобод громадян тощо. Можливо, дещо змінилася лише кількісна картина написаних самвидавних документів на зазначені теми. Протест проти свавільної й агресивної політики КДБ стосовно читачів і авторів самвидаву виливався в сотні самвидавних документів, пов'язаних із правозахисною діяльністю української інтелігенції по обороні своїх друзів-однодумців і відстоюванню елементарних прав та свобод (див. додаток 2). У самвидавних документах 1965–1972 рр. «з марксистсько-ленінської платформи робилася спроба проаналізувати гострі проблеми нашого суспільного життя, – зазначає В. Чорновіл [221, с. 107] у першому випуску підпільного позацензурного журналу «Український вісник», що став першою «антологією» самвидаву на початку 1970 р. «Ця платформа "Самвидаву" з перевагою публіцистики і документа – зараз пануюча, хоч, як і раніше, в "Самвидаві" з'являються і недруковані художні твори, і анонімні статті, написані не з марксистських позицій» [221, с. 107].

Немає можливості брати до розгляду в даному дослідженні всі віднайдені документи самвидаву, тематика яких надзвичайно подібна – захист національної культури, мови та елементарних прав і свобод громадян.

Для прикладу проблематики та стилістики даної тематичної групи самвидаву 1965–1972 рр. пропонуємо взяти до розгляду кілька знакових документів самвидаву, що набули величезної популярності як в Україні, так і за кордоном, де були перекладені англійською, російською, французькою, італійською, німецькою, китайською, в'єтнамською мовами і, таким чином, порушили проблеми українського народу на міжнародному рівні.

2.4.2. Національне питання та національна політика СРСР як центральні теми публіцистичного самвидаву другої половини 1960-х років

Однією з центральних тем публіцистичного самвидаву другої половини 1960-х років була тема національної політики, тема національного питання, які аналізувалися публіцистами у двох взаємопов'язаних аспектах: суто політичному і культурницькому. Відомо, що в російських самвидавних матеріалах переважно оминається національне питання, на яке головний наголос ставиться в українських документах самвидаву.

За визнанням багатьох шістдесятників та дослідників, «Лист протесту Івана Дзюби до ЦК КПУ проти політичних арештів 1965 року і проти національної політики партії», що обернувся на самвидавний трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [184, с. 548] поруч із працею «Лихо з розуму» В. Чорновола стали центральними творами самвидавної публіцистики середини 1960-х рр.

Вагомість праці Івана Дзюби зумовлена тим, що у ній публіцист не обмежувався лише декларативною критикою тоталітарної системи, а подав поглиблений аналіз її хиб, зумів висловити критичні погляди більшості інтелігенції й тим самим об'єднати політичну опозицію у відстоюванні своїх поглядів. Популярності сприяв і пристрасний, сміливий стиль викладу думок, що не міг не зачіпати за живе українського читача, а також «всюдисущне прагнення відстояти спаплюжену справедливість».

Автор у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» взявся до висвітлення найактуальнішої та найболючішої [49, с. 5] проблеми 1960-х рр. – захисту української культури й української мови, а також загалом питання національної політики в СРСР і особливо в УРСР. Так з'явився об'ємний машинопис під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що був доданий до листа-протесту і висланий до керівництва УРСР, а в російському перекладі – до керівництва СРСР (оскільки «всім було зрозуміло, що там, у Москві, все вирішується»). Така форма поширення самвидаву вважалася найраціональнішою, оскільки таким чином відбувалася своєрідна «офіціалізація» самвидавних документів, що особливо було актуально після судових процесів 1965–1966 років. Другим адресатом І. Дзюба вбачав російське та русифікаторське населен-

ня, що не задумується або навіть вороже ставиться до національних проблем. Також автор звертається і до тих громадян, яким боліла доля України. Це був так званий «третій адресат».

Оця потрійна адресованість праці відбилася не лише на її стилістиці, а й призвела до деяких внутрішніх суперечностей і в тональності, і в характері аргументації [49, с. 19].

Таким чином, чи не вперше за останні десятиліття І. Дзюбі вдалося досягнути справжньої публічної дискусії довкола «Інтернаціоналізму чи русифікації?» не тільки в колі прибічників-однодумців, а й серед російського та русифікаторського населення і частини вищої партійної бюрократії, особливо з оточення П. Шелеста, що тільки згодом назвали цю працю «демагогічною за формою і провокаційною за змістом» [83, с. 30]. А спершу цей трактат за наказом Шелеста навіть було розмножено й розповсюджено серед партійних апаратників найвищого рівня [83, с. 96]. Твір І. Дзюби був щирою спробою здійснити своєрідну ідейну ревізію марксизму-ленінізму. У книзі, окрім цитування Леніна, Маркса, Енгельса, аналізуються рішення КПРС, КПУ, урядові документи, дані відкритої статистики тощо. «Іван Дзюба ... знайшов такі цитати з Маркса, а потім із Леніна, які звучали викривально, і повів їх зовсім не в той бік...» [184, с. 26]. О. Зарецький називає таку стратегію ведення полеміки «захисною» чи «опортуністичною» [66, с. 120].

Дослідження І. Дзюби побудоване на серії антитез, одною з головних є протиставлення прогресивної ленінської національної політики великодержавницькій сталінській і хрущовській, що не суперечило офіційній ідеології. Публіцист доводив услід за іншими самвидавними документами, наперекір офіціозу, що українська нація опинилася у стані кризи.

Висвітлюючи сучасну йому національну політику в СРСР і УРСР, І. Дзюба наголошує, що реальна національна політика не відповідає настановам Леніна, Маркса й Енгельса, а є аналогічною до національної політики Російської імперії, що спричинила кризу української нації, прискорену асиміляцію та русифікацію неросійських народів. Чітко заявляє, що асиміляція на базі однієї національної російської культури тотожна колоніалізмові [49, с. 57]. Власне, і сама назва книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» свідчить, що йдеться про політику подвійних стандартів, про брехню влади.

Можна погодитися з Г. Касьяновим, що, відкривши для багатьох шістдесятників тему українізації 1920-х років, І. Дзюба показав на прикладі, що можна вирішувати болючі національні проблеми, не вступаючи в конфлікт із системою [83, с. 98]. Шістдесятники побачили, що існував історичний прецедент, коли українська культура, мова, ментальність могли існувати і розвиватися рівноправно з російською та під егідою радянської влади. Знання про існування такого прецеденту в недавньому минулому давало силу аргументам при формулюванні вимог щодо розвитку української культури, розширювало коло співчуваючих, що мало величезне значення для розвитку Руху Опору. Ці ідеї були виголошені системно, логічно та послідовно, що надавало їм особливої сили в суспільстві, особливого публіцистичного звучання. Актуальною ця праця залишається і в наші часи, чому є свідченням багаторазове перевидання «Інтернаціоналізму чи русифікації?» І. Дзюби в незалежній Україні.

Якщо врахувати, що І. Дзюба матеріалізував у своїй праці не тільки власні дослідження, а й постійний обмін думками з широким колом шістдесятників, стане очевидним, що його книга була своєрідним маніфестом тієї частини інтелігенції, яка прагнула вирішення національних проблем України саме в рамках радянської системи. Можна стверджувати, що «Інтернаціоналізм чи русифікація?» перетворився з публіцистичного документа на інструмент заперечення реального марксизму-ленінізму в Радянському Союзі й УРСР, і в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. ця праця стала програмовим документом українського національно-визвольного руху.

Це дослідження змогло об'єднати завдяки своїй «універсальності» [83, с. 99], гостро поставленим національним проблемам і завдяки критиці російського шовінізму, радикально налаштованих шістдесятників і поміркована частину інтелігенції, яким імпонували лояльність автора до системи, стиль і зміст аргументації.

Незважаючи на досить великий обсяг «Інтернаціоналізму чи русифікації?» (близько 200 машинописних сторінок!), цей твір дуже швидко поширювався у самвидаві і набув найбільшого розголосу протягом 1960-х рр. в Україні, в СРСР та за кордоном, де, починаючи з 1968 р., виходив окремими виданнями україн-

ською (1968 р.), англійською (1968 р.), а згодом французькою, в'єтнамською, італійською (у видавництві Італійської компартії!), китайською, російською мовами, а також поширювався у вільному світі шляхом ведення передач радіостанціями «Свобода», «Голос Америки» та іншими.

Важливо відзначити, що з приводу масового поширення праці літературного критика і публіциста І. Дзюби відділом КДБ була видана навіть спеціальна таємна довідка «Про факти нелегального розповсюдження "Інтернаціоналізму чи русифікації?" Дзюби І. М.» [171, с. 550], де зазначалося, що з кінця 1965 р. праця І. Дзюби набула широкого нелегального поширення (більше 70 випадків у 23 областях України), розповсюджуючися так званим «самвидавом»: розмножувалася на друкарській машинці, шляхом перефотографування і магнітофонного запису.

Таким чином, І. Дзюба став найпопулярнішою постаттю серед критично настроєної інтелігенції і для багатьох, особливо серед молоді, став символом протистояння радянській системі. За спогадами Л. Плюща [158, с. 185], у середовищі київської інтелігенції навіть існував справжній «культ Дзюби», який проявився у переході багатьох російськомовних громадян у щоденному спілкуванні виключно на українську мову після прочитання його праці. Це багато в чому підкреслює важливість для українського суспільства «Інтернаціоналізму чи русифікації?». На Заході ця книга стала, за словами Дж. Армстронга, свідченням існування в Україні «надзвичайно досвідченої й ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів» [83, с. 100].

* * *

В українському самвидаві цього періоду з'явилися і деякі інші статті, що зачіпали національну політику й інші ключові проблеми українців в СРСР. Але варто визнати, що за рівнем дискусії й опрацюванням матеріалу вони були дещо слабшими (і, відповідно, менш популярними) за згадувану працю І. Дзюби.

Так, в анонімній статті «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства» (автором якої був М. Масютко), яка багато в чому нагадує публіцистику ОУН, зокрема Л. Полтаву [161, с. 251–315], ідеться про помилковість Марксових економічних, політичних та національних теорій, а також про хибність теорій класової боротьби та побудови комунізму:

> Замість суспільної власності на виробництво Марксова теорія на практиці привела до державної власності на виробництво, замість усунення експлуатації робітника підприємцем Марксова теорія привела до державно-партійної експлуатації всіх класів, нічим не обмеженої і ніким не контрольованої. Суспільна (фактично державна) власність на землю (колгоспи і радгоспи) привела до встановлення над селянином державного кріпацтва [83, с. 92].

У статті М. Масютка «Сучасний імперіалізм» [171, с. 448–456], що манерою ведення дискусії теж нагадує публіцистику ОУН і не є характерною для загального настрою самвидаву, достатньо радикально трактувалася суть національної та міжнародної політики СРСР як «червоного імперіалізму» поруч із «білим» – царсько-російським та «коричневим» – фашистським.

На наступних сторінках у досить легкому стилі (очевидно, статтю було написано для широкого кола читачів), використовуючи реальні життєві факти, автор порушує нагальні суспільні проблеми свого часу: національні, економічні, морально-етичні тощо. Вирішити ці проблеми може допомогти ворог «червоного імперіалізму» США, який не є загарбницькою державою, оскільки «за все своє історичне життя не завоював метра землі», про що ще в XIX ст. сказав Т. Шевченко: «Коли діждемся Вашінгтона З новим і праведним законом?». Відомо, що деякі аспекти статті, зокрема місце і роль України та інших народів у сучасному світі обговорювалися й аналізувалися учасниками Руху Опору [171, с. 162], які вважали її не науковим твором, а перш за все публіцистичним.

Такою ж гостротою позначилися статті, присвячені становищу України у складі СРСР та її взаєминам з Росією, хоча в політичному плані вони виглядали дещо поміркованішими. Зокрема, у статті «Дванадцять запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство» [83, с. 93] йшлося про безправність українського уряду перед московським центром, про те, що росіяни відчувають себе в Україні більшими господарями, ніж самі українці, про перекачування кадрів з України в Росію, про замовчування найбільшої трагедії українського народу XX ст. – голодомору 1933 р.; ішлося й про те, що кожен, хто захищає право на існування української мови, ризикує бути затаврованим як «націоналіст».

У праці «П'ятдесят років радянської влади на Україні» Кузьма Дасів подає реальну картину української історії за роки радянської влади в Україні. Ця влада принесла Україні голод, терор і русифікацію, – стверджує автор. – Російський шовінізм – ворог українського народу, він потопив у крові дві спроби боротьби за українську державність в 1920-х і 1940–50-х роках [9].

Подібні ідеї висловлювалися у «Відкритому листі депутатам Рад УРСР» Антона Коваля (автор В. Лісовий, редактори Є. Пронюк та Ю. Бадзьо), що міг цілком стати опозиційною програмою економічних, політичних і культурних реформ в Україні. У творі йшлося про перетворення рад в органи справжньої влади й самоврядування, проведення радикальної економічної реформи, підвищення зарплати всім працюючим, обмеження привілеїв партноменклатури, запровадження багатопартійності, утворення власного Міністерства оборони, звільнення селян від земельної залежності, право їхнього вільного виходу з артілі (з орендою землі), ліквідацію цензури, інституту прописки, звільнення політв'язнів, розпуск КДБ і т. ін. У галузі культури В. Лісовий практично перегукується з вимогами Українського національного фронту, особливу увагу надаючи вихованню національної свідомості українців. Цей лист – один із небагатьох прикладів конструктивної політичної програми в рамках радянського законодавства, загалом не характерний для загальної спрямованості українського самвидаву другої половини 1960-х років. Його зміст, постановка проблем та відповідність формальним вимогам права свідчили про наявність у Русі Опору інтелектуальних сил, здатних на створення досить серйозної альтернативної політичної програми в дусі «демократичного соціалізму» [83, с. 111].

Розглянуті праці політичного самвидаву, окрім трактату І. Дзюби, все ж були літературно слабкі та поверхові в аналізах і пропозиціях щодо зміни тоталітарного устрою й мислення. Вони так і не набули громадського розголосу через певну радикалізацію, залишившись мало відомими суспільству, але сам факт протистояння тоталітаризмові, виборювання громадянських свобод заслуговує на увагу.

Отже, як бачимо, чогось якісно нового порівняно зі своїми попередниками в критиці державної ідеології автори цитованих статей не дали. Однак їх зміст слід оцінювати контекстуально.

Для самих шістдесятників цей комплекс ідей був надзвичайно важливим кроком уперед у їхньому ідейному поступі, оскільки йшлося не про «справжній марксизм», як альтернативу його «сфальшованому радянсько-сталінському варіантові», а про несприйняття його як світогляду взагалі, про різко негативне ставлення до радянської системи в цілому. Ці статті свідчать про існування в середовищі інакодумців уже в середині 1960-х років досить послідовних противників режиму, які справді представляли «антирадянську течію, досить незвичну на тлі загальних промарксистсько-прорадянських настроїв шістдесятництва» [83, с. 92].

2.4.3. Перші «антології» дисидентського руху

Перші українські самвидавні збірники документів «Правосуддя чи рецидиви терору?» (січень–березень 1966 р.) та «Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"), квітень 1967 р.», упорядковані В. Чорноволом у Львові, поруч із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і памфлетом «З приводу процесу над Погружальським» стали одними з найрезонансніших у суспільстві та набули розголосу в світі.

Збірник «Правосуддя чи рецидиви терору?» був укладений протягом перших місяців 1966 р. і офіційно надісланий до ЦК КПУ, прокуратури та КДБ УРСР у травні того ж року – як тільки закінчилися суди над групою української інтелігенції, заарештованою в серпні-вересні 1965 р. Тоді ж збірник був пущений в обіг через самвидав [249, с. 71]. За кілька місяців російський переклад (його допомагали робити науковці Інституту мовознавства АН УРСР з ініціативи Зіновії Франко) був надісланий у ЦК КПРС і переданий московським дисидентам.

Збірник складається зі вступного звернення до тодішнього Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, супровідного листа до Прокурора УРСР та голови КДБ УРСР, самого авторського тексту із семи розділів та понад двадцяти додатків документальних матеріалів, що складали дві третини тексту (загалом розмір книги, що побутував у самвидаві, – від 200 до 300 машинописних сторінок).

В. Чорновіл детально аналізує закриті суди як елементи радянської законності та приходить до висновку, що тоталітарна

радянська система за суттю не змінилася, вона продовжує бути антилюдяною й антидемократичною, що конституційні права людини, народу, республіки – фікція. Наведемо декілька прикладів викривальної іронії журналіста щодо беззаконня радянської системи:

> У львівського художника ... вилучили смертельно небезпечні для радянського ладу книжки: збірку віршів Богдана Лепкого, читанку для першого класу старого видання та якусь пошарпану «Географію» (російською мовою) [249, с. 95–96];
>
> Через те, що суд ішов за закритими дверима й навіть вирок проголошували таємно, Масютка можна було засудити навіть за організацію землетрусу в Ташкенті [249, с. 140]...

О. Пахльовська так пояснює іронізування шістдесятників щодо недоліків режиму:

> У творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії. Ця людина усвідомлювала, іронізувала, критикувала. Ця людина проклинала і любила. Ця людина вміла вірити, але відмовлялася сприймати на віру. Ця людина, врешті, жила і не боялася. У суспільстві, що задихалося, як в обіймах полоза, у пароксизмах фальшу, природність цієї іронії, цієї критики, цієї любові була найвищою мужністю [154, с. 68].

Для режиму «група», «колектив» були самоціллю, а особистість – лише функціональним знаряддям для його формування. Шістдесятники радикально змінюють це співвідношення: самоціллю є особистість, а «колектив» є лише засобом для функціонування індивіда. В. Чорновіл у правозахисному дослідженні «Правосуддя чи рецидиви терору?» послідовно доводить, що «колектив» не має права бути репресивним механізмом. Він повинен, навпаки, виявляти захисні функції стосовно індивіда, гарантувати йому необхідні свободи (звідси фактично всі основні вимоги демократичних перетворень і правового суспільства, які самвидавні публіцисти виразно, послідовно формулювали в листах протесту та інших творах).

Невдовзі після написання копія збірника потрапила за кордон, її було надруковано під редакційною назвою «Я нічого у вас не

прошу» в ч. 45 часопису «Новий шлях» за 11 листопада 1967 р., а наступного року передруковано окремою книжкою в Торонто (Канада), але без додатків і вступного листа до П. Шелеста. До того ж за кордон потрапила недосконала копія збірника, текст надісланий на початку травня 1966 року до КДБ та прокуратури. У текст, посланий через кілька тижнів П. Шелестові, автор уніс чимало доповнень. Ще повнішим був текст, надісланий наприкінці 1966 року до Верховного суду УРСР (туди ввійшли, наприклад, передані М. Масютком з ув'язнення документи його «справи»).

Дехто з читачів звинувачував В. Чорновола у використанні звичайних на той час фраз-кліше з офіційної ленінської ідеологічної літератури, на що критик відповідав так:

> Сьогоднішнім революціонерам фрази, яких може замлоїти від покликань на «соціалістичну законність» чи «ленінські принципи», що зрідка зустрічаються в тексті, хотілося б нагадати, коли писалася книга, і запропонувати пошукати тоді аналогії таких прямих, неанонімних звернень до влади й народу, писаних не в тюремній камері, де людина почуває себе завше розкованішою, а в редакційному кабінеті однієї з республіканських газет «Друг читача» [249, с. 71].

У наступному збірнику «Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців")» [204, с. 927] В. Чорновіл продовжує інформувати громадськість про незаконні переслідування інакодумців і вимагає гласності у вирішенні долі засуджених і в обговоренні болючих суспільних проблем «у дискусійних клубах»: «Наведені там факти не можуть не стривожити кожного, хто не втратив елементарного розуміння людяності» [204, с. 927].

Зібравши достовірні біографічні дані про двадцять жертв «першого покосу» 1965 р. (Михайло і Богдан Горині, Панас Заливаха, Михайло Масютко, Святослав Караванський, Михайло Осадчий та інші), зокрема про їхнє перебування в таборах, про їхню творчість (листи, звернення, літературні та художні твори), В. Чорновіл підготував збірку, яка стала наочним підтвердженням вражаючого беззаконня, безглуздих дій влади в переслідуванні інакомислячих. Таким чином, у цій праці маємо першу спробу систематизації дисидентської самвидавної літератури, де було

вміщено добірку поезій М. Осадчого «Поезії із знищеної книжки» (власне, це була збірка «Місячне поле», яка була випущена видавництвом «Каменяр» у Львові в 1965 р., але через арешт автора тираж її було знищено); переклади С. Караванського англійських поетів Байрона, Кіплінґа, Шекспіра та інші літературні твори.

Крім того, літературний критик і публіцист включив до збірника списки в'язнів Дубравлагу (Мордовські табори) – учасників боротьби за незалежність України 1942–1954 років, а також українців, засуджених за релігійні переконання.

Вдумливий читач міг помітити, що перед ним постають не якісь абстрактні «буржуазні націоналісти» та «антирадянщики», а конкретні живі люди, талановиті й обдаровані, власне – це найкращі представники нації, вся провина яких полягала в тому, що вони

> не бажали миритися з беззаконням, вимушеною еміграцією українців до Сибіру, економічною недорозвиненістю, нерівноправним становищем власного народу, занепадом рідної мови і культури тощо [204, с. 927].

Суть дослідження В. Чорновола «Лихо з розуму» полягала у відтворенні того, за що в 1965–1966 рр. в радянській Україні арештовують художника, психолога, музейного працівника, учителя. Аргументація й цитати, численні факти й мотивації, перелік робіт і «складів» злочину – усе це надзвичайно вражало як пересічного українського, так і ліберального західного читача, адже нічого подібного він не міг собі раніше й уявити.

> Важливим також є те, – зауважує Лесь Танюк, – що кожна юридична новела була персональна, що Чорновіл уніс арештованих у світовій реєстр жертв репресій; переконаний, це врятувало життя не одному з героїв його твору... [249, с. 46–47].

> ...Якби можна було скласти середню типову біографію засуджених у 1966 році за «антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію», – наголошує публіцист [204, с. 927], – вона могла б бути такою: засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз..., де був активним учасником на-

укових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури.

Як і у випадку з поширенням збірника документів «Правосуддя чи рецидиви терору?», трактату І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновіл бажав широкого розголосу своєї праці «Лихо з розуму», яку було розіслано державним діячам і депутатам П. Шелесту, В. Нікітченку, О. Гончару і В. Касіяну у формі відкритого листа.

Публіцистична праця В. Чорновола мала величезне значення не тільки в Україні, де вперше за багато років уголос прозвучала правда, а й на Заході, де не тільки українці-емігранти зрозуміли, що Україна є і що вона бореться, змусивши їх стати на захист політв'язнів [249, с. 866–872]. Власне, правозахисні дослідження Чорновола були першими закордонними публікаціями матеріалів українського Руху Опору 1960-х років, які, до того ж, автор підписав власним ім'ям.

Матеріали В. Чорновола дуже швидко з самвидаву перетворилися на тамвидав. Реакція української діаспори на книгу «Лихо з розуму» згодом передавалась авторові такими словами: «Це було як грім з ясного неба. Хоч ішлося про арешти й тюрми, ми все ж раділи: є молода Україна! Вона живе й бореться!» [249, с. 73]. Уже в листопаді 1967 р. їх почали передавати радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Рим», Сі-Бі-Сі (Канада) [47], вони передруковувалися журналами «Визвольний шлях» (Лондон), «Сучасність» (Мюнхен), газетами «Вільне слово», «Гомін України», «Канадійський фермер». Інформаційна служба «Смолоскип» (США) надала ці матеріали для передруку таким газетам, як «Washington Post», «Sunday Bulletin», «New York Daily News» (США) та «Gazett» і «Telegram» (Канада) [249, с. 818–865]. Українською мовою книжка вперше вийшла 1967 р., а у 1968 р. вийшло англійське видання, 1974 р. – французьке, і таким чином зробила відомими багатьох українських інакодумців.

О. Зінкевич, один з перших популяризаторів «Лиха з розуму» та багатьох інших українських самвидавних матеріалів за кордо-

ном, виступаючи на Чорноволівських читаннях 25 березня 2003 року, сказав:

> ...поява книжки В'ячеслава Чорновола англійською мовою... стала переломною подією в ставленні... Західного світу до українського питання. Якщо для багатьох тамтешніх пресових органів справа самостійності України після Другої світової війни трактувалася тільки як внутрішня російська, то після появи книжки В'ячеслава Чорновола це питання вирвалося з внутрішніх російських рамок і стало окремою проблемою, яка вимагала іншого підходу до неї, окремого її вивчення й трактування [249, с. 866].

Поява матеріалів В. Чорновола в західній пресі була досить неприємним сюрпризом для радянських офіційних осіб. По-перше, вони з'явилися напередодні і на початку 1968 р., який був проголошений ООН міжнародним роком прав людини на честь 20-ліття ухвалення Декларації прав людини. По-друге, в цей час значно активізувалися політичні кола української діаспори, особливо в Канаді. У березні 1968 р., під час проведення в Монреалі Міжнародної Асамблеї ООН з прав людини, на її адресу надійшла петиція про порушення прав людини в УРСР, яка налічувала 1,5 тисячі підписів [83, с. 105]. Тепер не можна було все списати на «вигадки націоналістів», бо матеріали В. Чорновола були добре документовані і надійшли з України. Велике враження справляло й те, що їх автором був колишній комсомольський активіст.

Юліан Колтун, досліджуючи генезу назви книжки Чорновола на сторінках американської «Свободи», говорив:

> Нині Чорновіл б'є комуністів їхніми власними аргументами. Демаскує комунізм і доказує урядовим чиновникам, що вони відхилилися від конституції, яка «гарантує» розвиток культури поодиноких народів [249, с. 47].

Не обминули увагою книгу «Лихо з розуму» й «рецензенти-фахівці з КДБ», давши таку «високу» оцінку праці:

> Таким чином, ця книжка є антирадянським, антикомуністичним пасквілем на нашу дійсність. Розповсюдження цього пасквіля може завдати серйозної шкоди справі комуністичного виховання трудящих. Книжка спрямована на підрив ідейних, політичних, економічних підвалин нашої держави... вона націлена на підрив

міжнародного престижу Радянського Союзу як держави рівноправних суверенних республік [83, с. 106].

За книгу «Лихо з розуму» В. Чорновола було ув'язнено 3 серпня 1967 р., а 1968 р. удостоєно Міжнародної журналістської премії (Великобританія). У 1996 р. за цю та інші правозахисні праці, раніше інкриміновані як антирадянські, він удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка в галузі публіцистики.

Відкрите зіткнення із системою стимулювало подальший розвиток нонконформістської думки, політизацію Руху Опору, його радикалізацію.

2.4.4. Радикальна течія політичної публіцистики українського самвидаву

До радикальної течії політичної публіцистики українського самвидаву другої половини 1960-х – початку 1970-х років можна зарахувати есеї В. Мороза. Саме він найсміливіше змалював каральну систему КДБ та загалом усієї радянської системи. Вже тоді «ще нікому не відомий викладач історії» [24, с. 19] В. Мороз голосно говорив про значення відродження 1960-х рр. та ролі шістдесятників у історії України. Але одночасно з «просвітництвом» він зважився на дальший, «жертовний» крок порівняно з іншими авторами самвидаву, зважився на новий етап у розвитку думки й дії національного відродження постхрущовської України. В. Мороз голосно заявив, що часи самозбереження за всяку ціну минули, прийшов час жертви, без якої процес відродження зупиниться, зійшовши знову до упокорення, яким визначилися роки сталінщини, хоч тоді не бракувало патріотів, що хотіли «рятувати, що ще можна» [129, с. 12].

В. Мороз перший у 1967 р. описав систему КДБ, її механізми нагнітання жаху в «Репортажі із заповідника імені Берії», що засвідчило – у самвидавній публіцистиці з'явилася нова яскрава постать з власними стилістикою та почерком. Навіть назва «Репортаж із заповідника імені Берії» відразу привернула до себе увагу як і «фахівців у формі», так і широкого кола читачів.

Автор докладно описує внутрішні правила «зони», харчування, методи покарання й «перевиховання» і т.п., а називає табір «заповідником» тому, що

> тут – єдине місце, де кагебісти можуть абсолютно не дотримуватись ніяких законів і норм. Тут – місце, де продовжують кувати жах. Головне зусилля спрямоване на те, щоб убити людське в людині – тільки тоді вона стає тістом, з якого можна ліпити що завгодно [24, с. 61].

Формально цей твір призначався для того, щоб надіслати його з табору через посередництво В. Чорновола до вищих інстанцій (депутатам Верховної Ради України Д. Коротченку, А. Зленку та іншим) як лист-протест-скаргу в'язня сумління. А фактично – це була спроба дати глибокий соціально-психологічний аналіз радянської системи і природи радянського деспотизму, де чітко проглядалися загальнолюдські мотиви критики системи, побудованої на принципах тоталітарної ідеології.

У творі автор з'ясовує суть поневолення людини в умовах комуністичної диктатури, розкриває філософію цієї системи, зокрема її головного інструмента – КДБ, й чітко визначає її ворожість українському народові.

Однією з головних тем статті є тема знецінення життя людини, руйнування людської індивідуальності на догоду побудові імперії «гвинтиків», виникнення феномену «порожньої людини»:

> Гвинтик – вимріяний ідеал кожного «тоталізатора». Слухняний табун гвинтиків можна наректи парламентом, вченою радою – і з ними не буде ніякого клопоту, ніяких несподіванок. Гвинтик, якого наречуть професором чи академіком, ніколи не скаже нічого нового, а коли вже здивує, то не новим словом, а блискавичною зміною своїх концепцій протягом доби [24, с. 45].

У статті не було закликів до «конструктивного діалогу» в рамках тоталітарної системи зі звичними розлогими цитуваннями класиків марксизму-ленінізму, як це свідомо робили І. Дзюба та В. Чорновіл, «граючи з КДБ у таку собі лінгвістичну гру».

Автор гостро критикує глибинну суть радянської системи, побудованої на принципах тоталітарної ідеології:

> Можна робити висновок: люди, осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» – це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських

> стандартів, що їх дбайливо охороняють кадебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли голос проти ганебного засилля КДБ, проти порушень конституції. Це ті, що не хочуть засвоювати рабську мудрість з подвійним дном, яка велить слова конституції «право на вихід України з Союзу РСР» читати «мовчи, поки живий [24, с. 30].

Особливе місце присвячується значенню і ролі сили духу в Русі Опору владі. В. Мороз небезпідставно стверджує, що коли прийшло нове покоління шістдесятників, яке позбулося або й не знало жаху перед системою, то виявилося, що нічого в ідейному плані влада не може протиставити «одержимим», а тільки грубу силу.

У «Репортажі із заповідника імені Берії» В. Мороз виробив власний особливий стиль публіцистики творів, що проявлятиметься у наступних його працях – високий накал емоційності, переконаність у беззастережній правоті з вдалим поєднанням історико-філософських узагальнень. А. Русначенко називає такий безапеляційно-філософський стиль «донцовським» [172, с. 234]. Хоча варто зауважити, що подібна схожість есеїв В. Мороза духові та ідеям книжок Д. Донцова, зокрема праці «Два патріотизми», є випадкова, оскільки на час написання всіх своїх статей (1967–1970 роки) публіцист не читав творів ідеолога українського націоналізму [127, с. 18].

Протягом січня – квітня 1970 р., у період короткого перебування на волі, В. Мороз пише серію есеїв і запускає їх у самвидав: «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан», у яких продовжує нищівну критику тоталітарної системи.

Ці есеї вже виходили за узвичаєні тоді правила гри: автор не веде діалогу з офіційною владою, він заперечує «загальноприйняті» погляди і поняття. Рівень відвертості публіциста був незвично високим, і хоч він уникав антикомуністичної термінології, проте націоналістичні позиції проявилися яскраво, аж до відстоювання терміну «націоналізм», що на той час було чи не революційною подією.

> Це відразу звузило коло читачів самвидаву і поставило його есеї в категорію «тамвидаву», оскільки у читача було вироблене чуття меж дозволеного. Одна річ самому читати з задоволенням, інша річ – давати комусь, а потім – звіт на слідстві, яке насувалось

> однозначно. Окупація Праги означала кінець епохи пошуків діалогу і кінець гри – зміна тональності самвидаву [184, с. 549].

Полемічний есей «Серед снігів», написаний з приводу заяви І. Дзюби на президії правління СПУ (щодо розповсюдження його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»), продовжує і розвиває ідеї «Репортажу...». Один із найжахливіших наслідків панування сталінізму – виникнення подвійної реальності: гасел і конкретного життя. Результат – омертвіння моральне, повна девальвація слова, девальвація всіх понять, тотальна байдужість, зневіра і нігілізм щодо духовного світу. Для того, щоб подолати все це, повернути реальність духовному світові – потрібна одержимість, носіями якої стали шістдесятники – «Симоненкове покоління».

> Одержимість, – писав В. Мороз, – це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість – це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди – але вони ніколи не перетворяться у сплав, не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби – але їх просто не помітять, доки не візьметься за них *одержима* людина і не розтопить їх у горнилі своєї одержимості [24, с. 74].

Уся стаття побудована на протиставленні одержимості, донкіхотства і раціоналістичності поведінки, психології «премудрого поросяти». В. Мороз вважав, що саме одержимість, ідеалізм були тією силою, що надихнула шістдесятників і зламала «Еру Великого страху», породжену сталінізмом, відновила людську гідність. Одержимість не обов'язково має бути імпульсивною, гарячковою. І саме одержимі, донкіхоти штовхають людство вперед, у їхній нераціональності присутня логіка, не зрозуміла більшості, бо це – логіка завтрашнього дня.

Чи не найголовніша місія таких «донкіхотів» – бути взірцем для інших, запалювати людей, додавати їм віри. Саме з цих позицій В. Мороз дуже гостро критикував П. Тичину, Г. Епіка, О. Вишню, Д. Павличка, І. Драча [54] й І. Дзюбу [51] за їхні статті в «Літературній Україні», які, на думку публіциста, вбили «легенду про шістдесятників».

Особливо нещадно критикує В. Мороз І. Дзюбу, оскільки той завдяки своєму «донкіхотству» – самвидавним статтям – став «символом», «богом», тією духовною реальністю, яка давала орієнтир іншим у спотвореному тоталітаризмом світі ідей: «Світ вивчає теперішню Україну "через Дзюбу" [24, с. 86].

Автор вважає, що літературний критик не мав права знімати з себе цей тягар відповідальності, тому що саме він «запалив» багатьох українців, давши їм «віру й заряд одержимості»: «Сенс таких постатей, як Дзюба – в апостольському горінні» [24, с. 81].

Порівнюючи «ідеалістів» і «реалістів», В. Мороз робив висновок:

> Українське відродження потребує *людей нової якості, аристократів духу.* Ми звикли по-плебейському реготати над словом «шляхта» і забули, що від нього походить також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас *націю плебеїв.* А *будівничі,* елітарні якості може мати тільки аристократ [24, с. 89].

Апологія одержимості, культ «логічного ірраціоналізму» чи «ірраціональної логіки», прагнення до героїзації шістдесятників виглядали емоційно привабливими, навіть революційними, однак задалекими від реальної оцінки можливостей Руху Опору і конкретної ситуації на початку 1970 року.

В. Мороз не відкидав можливості застосування й іншої тактики, навіть вважав її корисною, однак відмовляв у праві на її вибір людям, які стали символом, зокрема І. Дзюбі, недвозначно давав зрозуміти її моральну неповноцінність. Критикуючи «налоскотаний фанатизм» сталінізму, він сам упадав у фанатизм, абсолютизуючи деякі істини, моралізуючи й удаючись іноді до менторського тону, зосереджуючи увагу на негативній критиці одного елемента цілісного явища на догоду абсолютизації іншого.

Вельми цікавим місцем статті є критика ідеологічної упередженості щодо поняття «націоналізм». В. Мороз слідом за І. Дзюбою теж пішов шляхом «цитатної аргументації», з якої випливало, що радянський офіціоз цілком толерантно ставиться до націоналізму, як елемента національно-визвольного руху в усьому світі (наприклад, в Індонезії та Індії), тільки в Радянському Союзі це поняття для «внутрішнього вжитку» перетворено на жупел.

> І вже зовсім загадковим ребусом, – зауважував В. Мороз, – є так званий «український буржуазний націоналізм», від якого Дзюба теж відрікається... Т. зв. «український буржуазний націоналізм» – це табличка, яку чіпляли кожному, кого треба було знищити, так само, як фашисти чіпляли на спину євреям жовту латку [24, с. 94].

Усі ці ідеї, які багато в чому перегукуються ідейно та стилістично з працями Д. Донцова, вносили елемент новизни в Рух Опору другої половини 1960-х років і в будь-якому випадку були вельми корисними для його самооцінки, урізноманітнювали його спектр, хоча й не набули великої популярності серед шістдесятників, які визнавали й явні «мінуси» такої безкомпромісно-небезпечної позиції: фанатизм, авторитарність. Варто наголосити, що дуже важливою особливістю атмосфери в середовищі шістдесятників був справжній демократизм і взаємоповага, без жодних намовлянь і жорстких зобов'язань. Тому занадто різкий осуд покаяльної заяви І. Дзюби з боку В. Мороза в есе «Серед снігів» – був негативно сприйнятий у колі шістдесятників, зокрема Є. Сверстюком, В. Чорноволом, В. Стусом та І. Світличним, хоч автор статті, за визнанням багатьох, мав рацію: «Просто він знехтував делікатну етику, на якій тримався світ шістдесятників» [184, с. 551].

Проблемам національної ідентичності, збереження національного «я» присвячено два інших есея В. Мороза: «Мойсей і Датан» і «Хроніка опору».

Публіцистичний памфлет «Мойсей і Датан» [204, с. 980] – це відповідь на статтю білоруської поетеси Є. Лось «Безсила лють осліплює. Відповідь радіобрехунам із Мюнхена» в «Литературной газете» (№ 36, 1969 р.). Власне, ця стаття є протестом проти апології національної вторинності, підсвідомого культивування комплексу національної неповноцінності білорусів перед «старшим братом» – росіянами. В. Мороз із цього приводу досить влучно зауважував, що почуття національної вторинності не може бути основою дружби між народами. На відміну від інших «інтернаціоналістів», що ховають відсутність національної гідності під хоча б «ріденькою димовою завісою», Є. Лось відверто проголошує, що, хоч вона любить Білорусію, нею все ж керує «не національний патріотизм», бо «Білорусія для неї – «вторая

Москва». Полемізуючи з Є. Лось, автор стверджує, що творити загальнолюдські цінності можна лише, будучи глибоко національним, і що у духовно повноцінної людини поняття «нація», «Вітчизна» повинні бути цінністю над усіма цінностями.

Наголосимо, що якісно нової проблематики й ідейного змісту дана стаття в самвидав не принесла, багато тез есею – це повторення багатьох інших самвидавних статей щодо концепції «злиття націй», «інтернаціоналізму», «благотворного впливу великого російського народу» тощо.

У статті «Хроніка опору» [24, с. 99–131] на прикладі маленького карпатського села Космач ідеться про важливість збереження культурної спадщини нації, розвиваються сюжети про психологічний зміст національної самоідентичності, його прояви в культурі. Тут знаходимо суто екзистенційні мотиви. Інстинкт самозбереження нації, що проявляється у діях окремих індивідів, це, на думку В. Мороза, – «головна підвалина Опору. Того Опору, яким тримається і нація, і духовність взагалі» [24, с. 111].

Боротьба за культурні, духовні цінності нації – це опір її знищенню, асиміляції, опір внутрішній, природний, це «опір нівелюючій, дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну і культурну своєрідність і робить її людиною-одиницею, двигуном у півкінської сили». Це поєднання проблеми збереження людської особистості, неповторності з національним почуттям, належністю до певної культури, поєднання загальнолюдського з національним – найсильніша сторона есею.

Найслабкіше її місце – звинувачення «колекціонера-браконьєра» С. Параджанова в розкраданні культурних цінностей гуцулів. Ці звинувачення звучать іноді просто некоректно, образливі епітети на його адресу і досить нудне моралізаторство на адресу української інтелігенції теж сприяли несприйняттю цього твору серед шістдесятництва.

Варто визнати: філософсько-публіцистичні статті В. Мороза сприймалися серед інакодумців неоднозначно: з одного боку, читачі віддавали належне публіцистичному талантові автора, психологізмові його висновків, з іншого – відштовхували його максималізм, надмірна фанатичність, суб'єктивність оцінок і менторство. Як зауважує Я. Білінський, есеї В. Мороза все ж

мали більше політико-психологічне тло і широкий резонанс у суспільстві [263, с. 30-39], особливо в діаспорному, де розпочалася ціла правозахисна кампанія на визволення з табору В. Мороза – «людини, яка стала символом для цілого українського й інших народів світу, які борються за свободу й своє визволення з поневолення» [24, с. 9]. Для закордонного читача есеї «жорстокого реаліста-аналітика» [24, с. 12], історика-публіциста «належать до вершин українського полемічного письменства і дорівнюють трактатам Івана Вишенського» [24, с. 12], і є свідченням того, що на зміну І. Дзюбі в Україні з'явився новий «символ», новий «могутній прапор» – В. Мороз. Так чи інакше, публіцистика В. Мороза стала вельми помітним явищем в українському самвидаві другої половини 1960-х, яке викликало багато дискусій у середовищі шістдесятників.

2.4.5. Інформаційно-протестний самвидав

Крім уже згадуваних, так би мовити, фундаментальних «листів» І. Дзюби та В. Чорновола, найпоширенішим жанром політичної публіцистики самвидаву другої половини 1960-х років стали звернення, клопотання, заяви, листи, листи-протести проти репресій, проти закритих судових засідань, порушення Конституції і «соціалістичної законності» та інших протизаконних дій влади до партійних, юридичних інстанцій, державних установ, Спілки письменників, Спілки художників тощо, в яких порушувалися нагальні проблеми українського суспільства. На кінець 1967 р. написання подібних листів стає традиційною формою реакції на свавілля влади. Ці самвидавні документи мали багатофункціональний характер і протягом 1970-х років залишалися однією з найбільш поширених і актуальних форм опору поточним репресіям. Хоча, варто визнати, такий вид інтелектуальної діяльності не завжди давав безпосередні наслідки, а частіше, навпаки, призводив до нових репресій. Починалася свого роду «ланцюгова реакція»: відповіддю на кожний арешт ставали листи з протестом проти нього, на кожний суд – оприлюднення його матеріалів; влада відповідала арештами авторів та «публікаторів» – і все починалося по новому колу.

Однак «підписні кампанії» дарували українському суспільству почуття солідарності й надії, пов'язані з посиленням спротиву. Складалася ситуація, коли для значної частини суспільно свідомих людей підпис хоча б під одним таким листом виглядав як моральний і громадянський обов'язок. Окрім цього, протестний самвидав став засобом інформування Заходу про події в Україні, які замовчувалися радянським офіціозом. Так, на поширення «Листа 139 громадян з України проти закритих політичних судів, квітень, 1968 р.», що згадується в літературі також як «Київський лист», відгукнулися навіть міжнародні експерти, вказавши, що важливість листа полягає не лише в тому, що українці роблять свій внесок у спільну справу з московськими радикалами, – зазначає 25 січня 1969 р. англійське видання «Економіст» [247, с. 166], – але також у тому, що підписи охоплюють людей, які належать до всіх груп інтелігенції, а саме: 14 письменників, включаючи вже знаного на Заході І. Дзюбу, кінорежисера С. Параджанова, 20 фізиків і математиків (усі зі вченими ступенями), а також 27 підписів людей різних спеціальностей. Зауважимо, що для українського та західного читача надзвичайну роль відігравала саме чисельність, представницькість і різношерстність підписантів, що свідчило про авторитетність та вагомість висловлених протестів проти ситуації в Україні, де порушення демократії поєднується зі зловживанням у національному питанні, а ознаки сталінізму виступають ще ясніше й брутальніше, ніж у Москві.

На прикладі «Київського листа» спробуємо проаналізувати механізм написання тексту й збирання «впливових» підписів під зверненням. Подібну методику, зазвичай, було використано і при написанні інших документів протесту. На відміну від Москви,

> де арешти й переслідування інтелігенції хвилювали широкі кола інтелігенції та обговорювалися в кожному інтелігентному домі, то в Києві майже ніхто, за межами вузького кола гуманітарної еліти, навіть не знав про сам факт арештів [18] –

і це притому, що в Україні переслідування були найбільш жорстокі й на перший погляд невмотивовані; на відміну від Москви, тут хапали не за конкретні виступи, а, так би мовити, превентивно: небезпечного вбачали в кожному, хто виділявся, занадто сильно цікавлячися питаннями культури та мови.

Наприкінці осені чи на початку зими 1967 р. (десь у листопаді-грудні) у Києві зібралася група людей, яка вирішила підготувати лист протесту проти політичних переслідувань – перш за все для того, щоб привернути увагу країни та світу до репресій в Україні. Це були І. Світличний та І. Дзюба, подружжя фізиків Ю. Цехмістренко та І. Заславська, кібернетик В. Боднарчук. Обговорення самого тексту листа зайняло кілька вечорів. У листі засуджувалися політичні репресії в Україні 1965–1967 років, з особливим наголосом на процес В. Чорновола у листопаді 1967 р. у Львові. Вони розглядалися у зв'язку з загальносоюзними репресіями й потугами до відродження сталінізму, а також говорилося про солідарність із московськими правозахисниками.

> Десь на початку 1968 року почався збір підписів, – згадує один з активних учасників цієї «підписної кампанії» М. Білецький [18]. – Головними організаторами збору підписів були названі п'ятеро людей: Юрій та Ірина (Цехмістренки. – *О. О.*) – головним чином серед фізиків, взагалі вчених природничого напрямку та «технарів», Віктор (Боднарчук. – *О. О.*) – серед математиків, два Івани (Світличний та Дзюба. – *О. О.*) – серед письменників та художників. Звичайно, такого формального поділу не було; пригадую, як одного разу Цехмістренки й Боднарчук збирали підписи в Будинку письменників після вечора, присвяченого річниці Коліївщини. Але, як правило, кожен збирав підписи у близькому для себе колі. ... Пам'ятаю, як старанно вони шукали кандидатури майбутніх «підписантів», з яким тріумфом повідомлювалося про кожний новий підпис, особливо людини, що за своїм статусом мала офіційний авторитет, – відомого вченого, письменника, діяча культури. Практично всі підписи вчених (а також і деякі інші) зібрали безпосередньо Юрій, Ірина та Віктор, спілкуючись з кожним «підписантом». Наскільки я знаю, Світличний та Дзюба організували збір підписів іншим способом: так, здається, підписні листи лежали просто у Спілці письменників, підписування проходило після різних зборів, в тому числі, якщо не помиляюся, на будівництві Чорнобильської АЕС. Збір підписів тривав приблизно до березня 1968 року.

За числом підписів цей лист посідає перше місце в СРСР серед всіх листів протесту 1965–1968-х років [18], що підтверджується й дослідженням Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР».

Найуспішнішою самвидавною протестною кампанією кінця 1960-х років можна вважати «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська», який підписало вже біля 300 громадян [126, с. 5]. Це був документ на захист роману О. Гончара «Собор» і проти переслідування його прихильників, яке розпочала дніпропетровська й підхопила всеукраїнська преса проти твору протягом 1968–1970-х рр.: «Ця кампанія є настільки безпардонною і безпринципною, що перед нею бліднуть найдикіші витівки відомих усьому світові китайських хунвейбінів» [126, с. 9].

Адресатами листа були Голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький, секретар ЦК КПУ Ф. Овчаренко та секретар СПУ Д. Павличко, а співавторами стали поет І. Сокульський, В. Заремба та М. Скорик. Близько 30 копій листа було офіційно розіслано в обласні, республіканські партійно-радянські установи для ознайомлення зі станом справ у творчих колективах на низах [202, с. 79].

> «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» народжувався на другому поверсі кіностудії імені О. Довженка в електроцеху, де я (Михайло Скорик. – *О. О.*) чергував на зйомках кіносюжетів у нічну пору... Знаючи добре роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», я багато вводив її головних постулатів: ленінська національна політика ігнорується нинішнім кремлівським режимом. Я ввів до цього документа всі відомі випадки переслідувань дніпропетровської творчої молоді, що пише українською мовою, акцентуючи, що російськомовних не чіпають [202, с. 169].

Публіцистичний твір написано гостро, однозначно, навіть часом занадто різко, що визнавали й самі автори: «Вибачайте, коли Ваша ласка, що ми в такій зарізкій формі написали Вам, бо писати про такі речі без обурення – значить нічого не написати» [126, с. 19]. Автори твору розкривали жахливий тиск сучасної російської шовіністичної бюрократії на українську мову, культуру, на українську людину взагалі.

Вони назвали понад тридцять конкретних прикладів нищення пам'яток української культури та українофобства. Фактично зміст цього листа – це перелік численних випадків порушень закону, а також реєстр фактів українофобії і серія характеристик борців із «буржуазним націоналізмом» у Дніпропетровську.

Автори статті наголошують, що роман «Собор» спрямований на захист національних духовних цінностей, проти русифікації українців та варварського нищення довкілля українського народу, а методика його обговорення від доярок до академіків нагадує сталінську формулу «самі не читали, але обговорили й одностайно засудили». У листі відзначено, що за підтримку роману громадяни були звинувачені в «українському буржуазному націоналізмі» та виключені з партії, з комсомолу, звільнені з роботи.

> Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх і всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії – відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних, відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах. Вважаємо, що такі кампанії в кінцевому своєму рахунку досягають одного – сіють ворожнечу між двома великими братніми народами [126, с. 18–19].

Підсумовуючи, наголосимо, що як форма громадського протесту листи-звернення, листи-протести тощо, так звані «малі жанри» самвидавної публіцистики мали більш моральне значення: це була форма «політичного автотренінгу» [83, с. 112], засіб саморефлексії й обміну інформацією, своєрідним механізмом зв'язку між дисидентами. Однак ці документи були дуже неефективними як вид боротьби за свої права, оскільки про їхній зміст дізнавалося дуже обмежене коло людей, і то переважно «співчуваючих». До того ж вони забирали занадто багато інтелектуальної та емоційної енергії, наражали багатьох підписантів на політичні репресії, у багатьох випадках ставали інтелектуально-духовним марнотратством, перетворюючися на політичну звичку, яка гальмувала розвиток інших форм публіцистичного самвидаву.

2.4.6. «Фаховий» літературно-критичний та науковий самвидав

Паралельно з публіцистичним самвидавом у третій період існування самвидаву (1965–1972 рр.) розвивався, так би мовити, «фаховий», головним чином літературний самвидав (поряд із історичним, економічним, юридичним, філософським тощо).

Однак систематичний грубий партійний тиск і курс на профанацію української культури, на відверту русифікацію та розвиток подій середини 1960-х років (арешти 1965 р., переслідування, звільнення з роботи опозиційно налаштованих, посилення цензури тощо) щораз далі відносили від проблем літературних, про що свідчать як спогади самих шістдесятників [184, с. 548], так і загострення національно-культурної проблематики та переорієнтація жанрової системи самвидаву в бік публіцистики й правозахисту. Якщо взяти до уваги кількісне співвідношення самвидавної публіцистики й критики, то воно виглядає приблизно так: одна стаття літературної критики кількісно співвідноситься з десятьма статтями з публіцистики.

Головною проблемою науковців у їхній професійній діяльності, як і раніше, залишалося свавілля цензури, яке в цей час набуло небувалих масштабів. Наприклад, надзвичайно творчий та продуктивний літературний критик І. Світличний зміг опублікувати в 1964 р. лише дві короткі статті, а в 1965 р. – три; так само І. Дзюба в 1964 р. і в 1965 р. опублікував в українських виданнях УРСР лише по дві короткі статті. Далі ще гірше – зовсім перестали друкувати молодих літературознавців. Те саме можна сказати й про інших молодих критиків.

Хоча, на перший погляд, система цензури сама по собі не справляла враження всеосяжної і розгалуженої. За роки після «відлиги» вона майже не зазнала змін. Якщо в 1965 р. у центральному апараті Головліту УРСР працювало цензорами 45 осіб і в 17 обласних управліннях цензури – 78, то в 1971 р. – відповідно 45 і 85 осіб [83, с. 112–113]. Головним завданням органів цензури була охорона державних таємниць, проте цілком зрозуміло, що на них було покладено й функцію ідеологічного нагляду. І саме цій функції приділялася все більша увага. Наприклад, у 1967 р. по Україні було зареєстровано 20 втручань цензорів «політико-ідеологічного характеру», їх суть пояснив голова Головліту УРСР

М. Позняков на одній із нарад цензорів: «Суть наших зауважень не в тому, що ми зустрічалися з відвертою антирадянщиною. Просто в окремих творах викривлювалась наша дійсність» [83, с. 112–113].

У 1970 р. подібних втручань було вже 43, вони стосувалися порушень у висвітленні особи В. Леніна, а також пов'язаних з «націоналізмом», містикою, «викривленням радянської дійсності», цитуванням заборонених до згадки діячів (В. Винниченка, Б. Грінченка та ін.).

У цей час в українських літературних колах чимраз частіше було чути слова: «Критики є. Критики немає!» [70, с. 139]. Це питання навіть було порушене на обговоренні секції критики СПУ 5 лютого 1965 року, про що писала газета «Літературна Україна»:

> Останнім часом надто мало критиків, особливо провідних, які можуть порадувати читачів своїми статтями в журналах та газетах. Не чути принципового й кваліфікованого слова критиків при обговоренні нових творів, які з'явилися за останній рік... Гірше те, що й теоретичний рівень багатьох критичних писань такий низький, що його не можна навіть назвати посереднім [153].

Цензурному контролю підлягали всі книжки, журнали, брошури, автореферати, збірки статей і тез, плакати, листівки, навіть наклейки на коробках із сірниками. Обов'язковому контролю підлягали також усі республіканські, обласні й більшість міських газет, вибірковому – районні й багатотиражні. Цензорський пункт працював навіть на Головному поштамті в Києві. Усупереч елементарним конституційним нормам він займався переглядом поштових надходжень із-за кордону й вилученням «націоналістичної антирадянської літератури». Зрозуміло, цей «осередок культури» тісно співпрацював з КДБ.

Утім, система ідеологічної цензури цим не обмежувалась. У більшості наукових установ існували так звані «спецфонди», які контролювали їхню друковану продукцію. Якщо в установах науково-технічного профілю існування подібних підрозділів ще можна було пояснити необхідністю збереження таємниць, то доцільність їхньої діяльності в інститутах гуманітарного профілю була більш ніж сумнівною. Фактично цензорські функції ви-

конували також відповідні органи ЦК, обкомів і райкомів КПУ, редактори видавництв і газет, радіо і телебачення, партійні комітети творчих спілок, художні та наукові ради установ культури, бібліотек, інститутів, музеїв тощо.

У результаті склалася колосальна система тотального ідеологічного нагляду, з цілим набором структур, де органи цензури виступали лише верхівкою айсберга. Система послідовно перекривала всі канали легальної реалізації їхніх творчих задумів, вимагала переходу на офіціозні ідеологізовані естетичні рейки. Перейти на них – означало знищити власне творче «я», подвійна ж гра тут не вдавалася (про це свідчить, зокрема, творча доля тих шістдесятників, які пішли на такий компроміс, – І. Драча, Д. Павличка, В. Коротича та ін.). Залишитися на своїх творчих, естетичних, суто людських позиціях – означало приректи себе на своєрідне духовне схимництво (Л. Костенко) або стати суто самвидавним чи тамвидавним автором (Ігор Калинець, В. Стус, М. Руденко, М. Холодний та ін.).

У таких жорстких творчих умовах спроба літературних критиків замкнутися в собі, писати в шухляду або на замовлення офіційних видань про будь-яку літературу світу, окрім української, рятуючи себе від творчого занепаду та матеріального банкрутства, була чи не єдиним порятунком, але частина шістдесятників це сприймала як «втечу в малу гру з заплющеними очима» [184, с. 548].

Звідси перехід багатьох науковців, літераторів, зокрема й І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, М. Коцюбинської та інших від літератури та літературної критики до активного національного самозахисту та основні причини появи «публіцистичного» літературознавства у самвидаві. Це був природний процес політизації літературних критиків, який диктувався лише природним правом людини мати власну думку, власну позицію.

Варто наголосити, що вихід з культурницьких проблем на політичні в багатьох літераторів відбувався саме через етичну площину, через почуття власної гідності (за В. Стусом – «прямостояння») та проявлення виразної громадянської позиції. «У нашому фундаменті тимчасового пляцдарму, – наголошує Є. Сверстюк, – найпевнішим був етичний ідеалізм, дивом зцементований з родинної традиції, літератури і філософії» [184, с. 554].

Однак, зважаючи на незначну кількість самвидавної літературної критики, не можна говорити про повноцінність та самостійність неформального літературознавства як окремого позаофіційного літературного процесу. Цікавим видається простежити й шлях просочування «фахової» літературної критики в самвидав: у більшості випадків автори цілком офіційних наукових праць навіть не знали, що їхні тексти поширюються в самвидаві, а відтак закривають їм дорогу до будь-яких публікацій у пресі. Так, наприклад, поширювались уривки праць І. Дзюби «Кілька зіставлень, читаючи Кобилянську», «Шевченко і Хомяков», «Перед широким світом»; М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»; праці Є. Сверстюка «Гострої розпуки гострий біль», «На дев'яте березня»; стаття Р. Корогодського «Біль» про фільм Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою» тощо. Тому ці статті позначені «печаттю часу», оскільки писалися в різний час, для різних видань з різним ступенем свободи, наприклад для російських, польських, чеських тощо; за різних (зокрема й цензурних) умов, вони часом дуже відмінні між собою і підходами, і стилістикою.

Ще однією вагомою причиною відмови в друці цілком «нейтральних» праць молодих літературних критиків була їхня участь у громадських акціях протестів у вигляді підписантів й авторів самвидавної публіцистики, що нерідко позбавляло їх можливості працювати за фахом, а відтак змушувало шукати читача в самвидаві. Важливо підкреслити, що якщо в кінці 1950-х років після розвінчання культу особи Сталіна можна було, посилаючися задля «прикриття» на класиків марксизму-ленінізму, відстоювати національні й суто наукові інтереси, не входячи у суперечку з формальними канонами офіційної ідеології, то в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. такі дії вже вважалися «антирадянською пропагандою» [72, с. 22].

Інша категорія статей – це літературно-критичні праці, які призначалися саме для самвидавного читача й писалися без оглядання на цензуру. Зокрема це стосується праць Є. Сверстюка.

Для аналізу даної тематичної групи самвидаву 1965–1972 рр. виокремимо декілька знакових творів провідних самвидавних критиків, чиї праці набули популярності як в Україні, так і за кордоном.

Одним із найталановитіших молодих літературознавців 1960-х років був І. Дзюба – «один з піонерів чесної думки, яка виділялась як диверсійний симптом на діалектично гнучкій канві соцреалізму» [184, с. 573]. За висловом Є. Сверстюка, він перший вніс в українську літературну критику неспокій і показав, що, крім звичної захвалювальної, розносної та доносної, може бути ще й розважлива критика [184, с. 543]. І. Дзюба був якісно новим типом літературного критика в умовах напівсвободи, напівправди.

> Критик вільно користувався поняттями на всьому обширі світової літератури і цим розбивав межі провінційної закутості. Він був чутливий до таланту і новизни не тільки у своєму середовищі, але й у всьому культурному просторі [184, с. 573].

І. Дзюба мав нахил до аналізу в ключі порівняльно-історичного методу й психологізму, виходив на широке поле пошуків, зіставлень, протиставлень, даючи багато матеріалу для роздумів і осмислення. Критик послідовно простежував порушену проблему в різнобічному висвітленні, притому даючи читачеві нагоду відчути призабуте поняття ерудиції.

Таким він постає у своїх тогочасних офіційних працях, які, однак, не дають можливості критикові проявити свій талант на повну силу. Ця ситуація викликала недвозначну репліку-метафору В. Стуса «крейсер в калюжі», що є надзвичайно влучною характеристикою всієї радянської літератури під наглядом КПРС [181, с. 119]. Дещо вільнішим він почувається в публіцистичному самвидаві, про що мова велася вище, та в літературному самвидаві, де поширювалося лише декілька його статей (уривків) на різні теми.

Зокрема, в самвидаві поширювалася стаття І. Дзюби «Перед широким світом» [253, с. 149–159] (О. І. Білецький про місце української літератури серед літератур світу), власне невеликий фрагмент (10 сторінок) великої за обсягом праці (близько 300 сторінок машинопису), написаної 1966 р. у зв'язку із закінченням видання «Зібрання праць О. І. Білецького у п'яти томах видавництвом АН УРСР "Наукова думка"» [48, с. 519]. Спершу це мала бути стаття, яку замовив критику журнал «Новый мир», але поки стат-

тя писалася, редакцію Твардовського розігнали. Автор і досі вважає, що оригінальну статтю під назвою «Лицар літературної науки (до 90-річчя від дня народження О. І. Білецького)» на пошанування творчості всесвітньо визнаного вченого-літературознавця вперше надруковано лише в 2001 році [48, с. 520], оскільки він не мав причетності до поширення її уривків у самвидаві. Та кілька сторінок цієї праці, які стосувалися «політичної теми» місця української літератури серед літератур світу, набули поширення серед читачів як в Україні, так і за кордоном.

І. Дзюба слідом за вчителем порушує одну з тих тем порівняльного літературознавства, яка була майже недосліджена, табуйована й упосліджена останні десятиліття в радянській науці, – питання про місце української літератури взагалі та окремих її явищ серед літератур світу. На жаль, після досліджень у 1920-х роках М. Зерова, А. Музички, В. Резанова, А. Ніковського та ін. інтерес до наукової розробки цих питань занепав через ряд «нелітературних» причин. Автор наголошує, що протягом багатьох років радянські науковці не могли знайти місце українській літературі в обширах світової художньої думки, в панорамі духовного життя людства, в контексті загальнолюдських ідейних та естетичних шукань, а лише тлумачили її як старомодну, селянську, провінційну тощо. Оця «наша рафінована підсліпуватість і приглухуватість» турбувала небагатьох науковців, оскільки для цього треба було мати неабияку мужність та сміливість. Одним із перших, хто намагався відверто виправляти цю похибку, був О. І. Білецький, який відіграв неабияку роль в шістдесятницькому ренесансі та підтримці молодих критиків. Його статті «Українська література серед інших літератур світу», «Шевченко і слов'янство», «Шевченко і західноєвропейські літератури», «Світове значення творчості Шевченка», «Франко й індійська література», «Світове значення Івана Франка» та інші проривали блокаду української культури та виводили її на світову висоту.

І. Дзюба аргументовано вказує на переваги та ключові моменти досліджень О. І. Білецького порівняно з низкою інших офіційних праць на задану тему: на необхідності розрізнення понять «світова слава» і «світове значення» літератури, «сучасності» чи «несучасності» письменника, здатності акцентувати увагу не на подібному і спільному в письменниках та літерату-

рах, а навпаки – на відмінному, самобутньому, індивідуальному, прагнути вловити неминуще в перебутньому, всезагальне в локальному тощо.

Критик наголошує, що ці

> широкі й сміливі, щедрі, полемічні «намітки» О. І. Білецького – це ціла програма роботи для українських літературознавців, для нових дослідницьких сил; це життєдайне джерело наснаги й неупередженості, це той шлях, по якому має йти та розвиватися сучасна українська літературна критика. Лише при об'єктивному, всебічному й пильному «звірянні» різних національних літератур, зокрема російської та української, – зауважує І. Дзюба, – ми можемо бачити те, чого раніше не помічали, можемо виразніше осягнути здобутки та втрати нашої літератури, що сприятиме «розвиткові її самої, поглибленню її дихання, все більшій її універсалізації» [253, с. 156].

Таким чином, на прикладі зазначених статей О. І. Білецького І. Дзюба намагається виробити певні правила, своєрідний «кодекс» професійного незаангажованого дослідника, що є актуальним і донині:

> оцінювати явища української літератури, виходячи з загальної ситуації в світовій культурі, враховуючи всі її ... зв'язки і відштовхування, стимули і виклики, прийняття й неприйняття, відповіді і нездатність відповісти – всю мислиму багатогранність позитивних і негативних реакцій, всю складність взаємодії законів частини і цілого, мікрокосму і макрокосму... [253, с. 157–158].

Такий широкий підхід і всебічність, сміливість та вдумливість оцінок дадуть змогу молодим науковцям виявляти явища загальнозначущі, загальноважливі для української літератури та всієї світової культури.

* * *

Критичне осмислення творчого доробку новітньої української літератури 1960-х років молодими літературними критиками розвивалося в річищі типової для своєї епохи соціальної критики з її критеріями правдивості, історизму й психологічної переконливості, світоглядної перспективи й громадянського сумління, було

протестом проти ідеологічного офіціозу, нав'язування ідеї згори, чорно-білого поділу героїв на «позитивних» і «негативних» [246, с. 30].

Літературна критика самвидаву теж відгукнулася на розвиток сучасної української літератури, підтримуючи й уводячи в літературу нових перспективних письменників та поетів, зокрема В. Симоненка, Б. Нечерду, Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча, В. Коротича, І. Жиленко, Ігоря Калинця, В. Голобородька, Л. Скирду, І. Нижника та багатьох інших. Найбільше для цього зробили саме літературні критики нової генерації І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Л. Кореневич, В. Чорновіл, О. Ставицький ще в офіційній період творчості на початку 1960-х рр.

Серед ряду специфічних проблем доби 1960-х рр. (демографічних, екологічних, моральних, проблем машинізації, індустріалізації, автоматизації та «відчуження» людини в сучасній цивілізації) І. Дзюба одним із перших по-новому розглядає одну з вічних проблем людства – тему жінки, кохання й еротизму в поезіях молодих літераторів у самвидавній статті «"Секс", "секс"... і трохи "антисексу"» (Жіночий ідеал у поезії), яку було вперше надруковано у тамвидавному збірнику «Широке море України. Документи самвидаву з України» [253, с. 133].

Зрозуміло, що ці недавно визнані в радянському суспільстві загальнолюдські теми в умовах десталінізації набувають дещо відмінного характеру і забарвлення, про що зауважує сам автор: «Ще кілька років тому неможливою з причин нелітературних була б поява, наприклад, відомих балад про романтику конячого парування та різні орангутанівські пікантнощі», проте зараз кон'юнктура інтимних вартостей змінилася, принаймні в поезії – відбувається процес заміни зрутинілого кохання динамічним «партнерством», а старосвітської плохути еросу – модерним нахрапою «сексом» [253, с. 134–135]. Така недосконала модернізація однієї з найлюдськіших рис людини є «точним діагнозом актуального стану суспільства» [253, с. 136].

Поряд із темою жінки І. Дзюба намагається охарактеризувати сучасну йому літературну ситуацію. Чітко, цілісно та влучно схарактеризував основні риси творчості наймайстерніших «з-поміж своїх різносильних і різноликих ровесників» поетів-

шістдесятників – І. Драча та М. Вінграновського. Так, за визначенням критика, М. Вінграновський вирізняється «своєю органічністю та спонтанністю, пластичністю, глибоким і дивно перемінливим диханням почуття, фантазією невсипущою й вишуканою, цнотливою інтимністю і якимось природженим артистизмом». А ось яка надзвичайно змістовна й лаконічна характеристика творчості І. Драча зразка 1960-х років, яка є «напругою волі й темпераменту, розмахом думки, непогамовністю шукацтва, підкресленістю ерудиції, багатством мотивів, велевзірністю замірів та спробунків у опануванні зовсім нового для української літератури матеріалу» [253, с. 145]. Поруч із визнаними майстрами І. Дзюба чітко підмічає конкуренцію та творчий неспокій молодих поетів, які, оговтавшись від «гіпнотичного впливу Драча і Вінграновського», почали шукати і знаходити свої власні шляхи та виразно промовляти своє творчо незалежне, а часто й полемічне слово.

Результатом такого творчого протистояння між «кумирами» й новачками та реакцією на нові запити життя стало зосередження на модернізації однієї з «вічних» тем – теми кохання. Для критика найголовнішим з-поміж інших аспектів дослідження є моральний, етичний, «людський» бік висвітлення теми кохання в поезії І. Драча та А. Вознесенського – поетів, «чиє психологічне ставлення до світу інтенсивно "фемінізуюче"». Для цих поетів, констатує І. Дзюба, тема жінки постає в двох планах: об'єктивному (відтворення реального життя та становища жінки в суспільстві) та суб'єктивному (в переживанні власних інтимних почувань, у пошуку власного духовного ідеалу).

І. Дзюба намагається діагностувати нові віяння літературної «моди» у творчості вищеназваних поетів, висловлюючися часом достатньо різко та принципово. Для нього не існує авторитетів, він не звертає уваги на вже визнаних майстрів поетичного слова, а лише безсторонньо простежує розвиток любовної тематики від поезії до поезії окремо в кожного автора. Так, поезія А. Вознесенського, якому, за І. Дзюбою, притаманні романтика суперіндустріального антуражу й піжонкувато-інтелектуалістичний жаргон, взагалі «мало об'єктивуюча й широтою засягу не відзначається». Тема ж жінки в його творчості дедалі більше постає як «заперечення механічності, предметності й викінченості буття,

автоматизму й бездуховності, плотської чи машинної самодостатності та самовдоволеності світу».

Дещо прихильніше І. Дзюба ставиться до реалізації жіночої теми у творчості І. Драча (збірка «Балади буднів»), якого він бачить передусім «як поета любовної пристрасті».

> За енергією шукань, розгоном випереджування і садизмом самозміни, що часом межує із самозрадою,... за клекотом темпераменту і гордовитою звагою мужського забагу, за лютою пластикою пристрасті він не має собі рівних в українській поезії [253, с. 142], –

наголошує І. Дзюба. Однак, останні роки поет втрачає «ентузіастичний духовний максималізм та високий ідеальний приціл» інтимної лірики, що зумовлено цілком природним переростанням певної наївності на юнацьку риторику своїх перших творів. І тут І. Дзюба як критик, що бачить поетичні слабинки у відомого поета, який «вхопився» трохи гарячково за спасенний «секс», нещадний: він не хоче вірити, що «Драчева установка на інтелектуально-сексуальний демонізм» є справжньою Драчевою установкою, що відгонить «сексуальною хлестаковщиною».

Критик з болем визнає, що всі ті риси творчості шістдесятників, завдяки яким вони, наче метеори, увірвалися в літературу, – потреба говорити про докорінні проблеми буття, свого й народного; відхід від рутинного світопочування й пошук нового, глибшого й дієвішого самоусвідомлення у світі; вироблення нових форм поетичного вираження та модерної поетичної мови, вигрунтуване на засвоєнні самобутніх незужитих пластів національної культури – сьогодні переживають трансформацію, яка разом з цим відбиває глибинну творчу кризу самих поетів, а разом із тим і моральну кризу суспільства.

Поруч із явними здобутками, влучністю оцінок та характеристик творчості І. Драча та А. Вознесенського, нарис «“Секс”, “секс”... і трохи “антисексу”» уривається на півслові, що зумовлене самвидавним «життям» праці, а відтак проаналізована частина статті позначена неповнотою дослідження матеріалу, що загалом не властиво творчій манері І. Дзюби. На жаль, окрім детального розгляду творчості І. Драча, якого, за словами Осипа Зінкевича [70], саме критик на початку 1960-х років увів у літературу, та А. Вознесенського, зовсім не досліджено любовну поезію інших

авторів, що неодмінно мало б бути, з огляду на підзаголовок статті «Жіночий ідеал у поезії». Очевидно, що цей самвидавний варіант статті, що часом нагадує лише нотатки з приводу порушених питань, є підготовчим етапом до ширшого дослідження, яке так і не з'явилося в другій половині 1960-х років в офіційній пресі. Імовірно, видавцям у діаспорі була доступна неповна версія статті але зважаючи на суспільний інтерес до неї (як і до поезії шістдесятників загалом) у самвидаві-тамвидаві, її було вирішено офіційно оприлюднити.

* * *

У середині 1960-х років молоді літературні критики, зокрема І. Дзюба, все частіше і частіше застосовують порівняльний метод у дослідженні літературного життя України. Цей метод стає особливо важливим тому, що суто українські літературні проблеми й творчі пошуки подаються в порівнянні з аналогічними зразками в іноземних літературах (наприклад стаття І. Дзюби «Кілька зіставлень, читаючи Кобилянську»), а відтак стають переконливіші та зрозуміліші для самих шістдесятників. Історико-літературні паралелі та порівняння, на думку І. Дзюби [48, с. 7], повинні були також допомогти об'ємніше побачити постать великого поета Тараса Шевченка та повніше оцінити мотиви і форми його творчості.

Блискучим зразком застосування порівняльного методу в середині 1960-х років, на думку багатьох шістдесятників [184, с. 574], була стаття І. Дзюби «Шевченко і Петефі», яка прорвалася крізь цензурні ножиці й була опублікована в 1965 р. у «Шевченківському збірнику» філософського факультету Університету ім. П. Шафарика (Братислава, Чехословаччина) з приводу 150-річчя з дня народження поета, а потім передрукована в тамвидаві – в діаспорному журналі «Сучасність».

Однак інша велика стаття з порівняльного літературознавства І. Дзюби «Шевченко і Хомяков» [204, с. 977], написана ще 1964 р. (близько 230 машинописних сторінок), фрагмент якої на 9 сторінок набув поширення через самвидав з 1968 р., не набула такої популярності, оскільки не «викресала спалаху» [184, с. 574], тобто була позбавлена яскравого публіцистичного підтексту.

Справді, у статті І. Дзюби головний акцент робиться на суто науковому дослідженні впливу ідей слов'янофільства на творчість

Т. Шевченка та суспільно-політичні погляди «найвидатнішого російського слов'янофіла» середини XIX ст. О. Хомякова.

Порівнюючи суспільно-політичні погляди Т. Шевченка й О. Хомякова, І. Дзюба стверджує, що поет на голову вивищується над багатьма своїми сучасниками та своєю добою. Він скрізь, де б не був – у далекому засланні, в самоті, у відрубаності від громадянської думки, від світу й життя, беріг і утверджував свою громадську високість, гуманізм, святу тверезість і мужню самостійність українського громадянина і поета. Натомість думки слов'янофіла Хомякова, попри зриму опозиційність, багато в чому перегукуються з офіційними царськими маніфестами, набираючи часом брутального агресивного, імперіалістичного характеру. Це стосується, в першу чергу, загарбницької зовнішньої політики Російської імперії, яку О. Хомяков відверто підтримує, називаючи її «месіанством православної Росії».

Таким чином, головним протиріччям у поглядах Т. Шевченка й О. Хомякова є їхнє ставлення до російського царизму та загарбницьких війн як на Заході, так і на Сході. Підтримка російського колоніалізму О. Хомяковим свідчить про його неоімперські та реакційні погляди, натомість Т. Шевченко, «як мало хто в тодішній Російській імперії, стоїть на рівні найпередовіших мислителів і політиків Європи», підтримуючи революційні події в Європі 1847-49 рр.

Зрозуміло, що сам критик, наводячи такі достеменно протилежні позиції двох діячів XIX ст. щодо «колоніального наступу царизму, його душогубних "братерських обіймів" та народоїдства», намагається сколихнути громадськість на осмислення сучасного слов'янофільства та стосунків української культури з російською. Тема колоніалізму, порушена І. Дзюбою, відразу потрапляє під пильне око цензорів і лишається, як і сто років тому, «за сімома печатями», оскільки автор, подаючи погляд Т. Шевченка на це явище як протиприродне, протинародне й навіть злодійське, загострює розуміння російсько-українських стосунків.

Головну відповідь російському колоніалізмові Т. Шевченко дає у своєму «безсмертно-високому і вічно актуальному» «Кавказі» та ряді політичних поезій, які, за визначенням І. Дзюби, є голосом людської совісті в умовах тодішнього політичного життя. Критик наділяє поета рисами борця, який має політичну про-

зірливість, здоровий народний глузд та громадянську мужність виступити «всупереч усій тяжкогласній веремії різнобарвних патріотів».

Власне, оцінка критиком політичної творчості Т. Шевченка виходила далеко за межі офіційної літературознавчої науки і стала основною причиною поширення статті в самвидаві. «Всі мрії, всі помисли Шевченкові були про загибель, про смерть російського царизму та його імперії», і ця суто національна українська потреба, наголошує критик, виростає у «вселюдську» потребу і збігається з напрямом всеєвропейського поступу.

Цікавими для сучасників видаються факти поширення багатьох заборонених чи недрукованих поезій у списках, зокрема і вірш О. Хомякова «Кающаяся Россия», що є попередниками сучасного самвидаву.

Цей самвидавний фрагмент статті І. Дзюби, на нашу думку, також є «чорновим варіантом» ґрунтовного дослідження, а тому більше нагадує реферативне повідомлення чи виступ з приводу означених тем, оскільки його обтяжують надмірні цитування, розлогі коментарі та посилання на К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна. До речі, цитування класиків марксизму-ленінізму є не лише даниною часові, а більше є «помічним» матеріалом для критика, що стало своєрідною ознакою авторського стилю І. Дзюби в багатьох інших творах. Ці цитати, проти яких важко виступати або заперечувати їх, значно підсилюють негативну позицію автора про месіанство Росії та її роль поневолювача слов'янських народів під гаслами «освобождения» чи «воссоединения».

* * *

Про зв'язок творчості О. Кобилянської з європейською культурою йдеться в іншій статті «фахового» самвидаву І. Дзюби «Кілька зіставлень, читаючи Кобилянську», написаній автором ще в 1963 р. і поширеній у другій половині 1960-х рр. (за кордоном з 1967 р.) [204, с. 960], а надрукованій уперше в 1969 р. у п'ятому номері журналу «Сучасність». Власне, час написання статті з порівняльного літературознавства багато що пояснює з огляду на обережність у висловлюваннях і відсутність занадто гострих оцінок і висновків. Однак чому ж ця стаття не була надрукована ще тоді, коли Івана Дзюбу друкували багато й часто в офіційних виданнях? Проблема знову полягає у «політичній темі» –

відстоюванні європейськості української літератури, зокрема, розглядаючи творчість О. Кобилянської.

Критик небезпідставно вважає, що О. Кобилянська була на рівні світової думки й літератури і «билася» над тими ж самими проблемами, що й уся передова світова література, розв'язуючи їх по-своєму і додаючи ще власні питання, породжені суто українською дійсністю та своїм суб'єктивним світосприйняттям. І. Дзюба, оминаючи звичні теми та проблеми творчості письменниці, що масово вивчаються радянськими літературознавцями, звертає увагу читача на проблеми недосліджені та дискусійно-небезпечні: про місце жінки в сучасному світі, про стосунки особистості й загалу, про занепад української аристократії як класу, про її роль у державному будівництві, про «ідеалізм» і патріотизм, про шляхи подолання національної кризи.

Ці надзавдання критик намагається розв'язати, виходячи, передусім, з просвітницьких ідей (а звідти й надмірне цитування). Йому болить, що на нашу літературу й досі дивляться як на «хуторянську», що «ми до неї настільки невдячні, що навіть не помічаємо її рівня та її сумірності з розвитком світової думки».

Протягом усього твору І. Дзюба вступає в термінологічну війну (ідеалізм – матеріалізм) з офіційною наукою і свідомо віддає перевагу ідеалізмові як способові служіння вищим потребам життя, протиставляючи його «грубій практичності матеріалізму». Поряд із цитуванням класиків марксизму-ленінізму, європейських та російських письменників В. Гюго, Ф. Достоєвського, І. Буніна, Р. Роллана критик принагідно вводить до тексту міркування заборонених українських мислителів, зокрема В. Липинського, що надає дослідженню надзвичайної гостроти та об'єктивності, зважаючи на час написання (1963 р.).

Критик звертає увагу читача на те, що в «європейців» (Р. Роллан, Ж. Санд, О. де Бальзак) і в «провінціялки» (О. Кобилянської) майже тотожні погляди на проблеми жіночого становища в суспільстві, стосунки особистості й загалу, становища національної аристократії, що робить честь українській письменниці та загалом нашій літературі. Це той самий авангардизм, який сучасні літературні критики часом нездатні побачити й оцінити.

На думку І. Дзюби, О. Кобилянська, пишучи про роль жінки, розвиває «філософію самостійної активної чинності жінки в

усіх сферах життя» – особливо ж у сфері політично-громадській, і цим самим письменниця підноситься на голову вище за апологетів жіночої емансипації.

Особливу увагу критик акцентує на питаннях про людську особистість, зокрема інтелігенції та аристократії, та її обов'язки щодо свого народу, про її стосунки із суспільством та її ставлення супроти нього, що звучало загострено політично в 1960-х рр. Ідея служіння народові у творчості письменниці має не моралізаторсько-естетичне забарвлення, як у Дж. Раскіна чи Л. Толстого, а наснажена соціально, політично й національно, наголошує І. Дзюба.

Головна засада творчості О. Кобилянської надзвичайно імпонує авторові-шістдесятникові: «...розвивати, виробляти, різьбити себе, щоб мати потугу впливати на інших, на народ, щоб мати, що віддавати іншим», перегукуючись із думками провідних європейських письменників. Так образ улюбленого героя Ф. Достоєвського Альоші Карамазова нагадує критикові героя повісті О. Кобилянської «Через кладку» Нестора Обринського – «одного з найчудовіших персонажів Кобилянської і всієї української літератури взагалі». Це порівняння дає змогу авторові поставити Нестора Обринського в повну історично-літературну перспективу на тлі розвитку визвольної думки, його образ став на той час новим явищем в українській прозі та свіжим продуктом українського соціально-політичного побуту.

Критик наголошує, що найвагомішою частиною суспільства є та малочисельна частина аристократії, яка зберегла свою опозиційність щодо полонізації чи русифікації. Ґрунтовно дослідивши європейську літературу кінця XIX – початку XX століть, він виявив, що український народ у своїй боротьбі проти денаціоналізації та космополітизму не є одинокий на карті Європи, оскільки мало не всі європейські народи мали подібні проблеми і намагалися їх вирішувати. «Ми є народ, що себе ще не віднайшов», – сумно констатує критик слідом за О. Кобилянською та європейцями.

У майстра влучної цитати І. Дзюби французи заговорили про одвічні українські проблеми, що ринули вже вкотре в 1960-і рр.: «Ми знаємо, що у Франції є тисячі людей, що поділяють наші погляди, ми знаємо, що говоримо від їхнього імені, а ми не можемо добитися того, щоб нас почули», – говорить молодий «ідеаліст» Олів'є в «Жан Крістофі» Р. Роллана.

Таким чином, критик у своєму дослідженні намагається пробудити інтерес до порівняльного літературознавства з політичним підтекстом, оскільки впевнений, що це допомогло б показати українську літературу в панорамі розвитку світових літератур і розкрити її позитивний внесок у загальну скарбницю культури.

* * *

Особливе значення в літературно-критичному доробку позацензурних літературознавців і критиків має осмислення в новому суспільному контексті, в новій ідейній атмосфері шістдесятницького Ренесансу творчості українських письменників-класиків, зокрема Т. Шевченка, В. Самійленка, Б. Грінченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого. Хоча цих праць і небагато, але вони знаменні в плані народження нових підходів, руйнування звичних табу, накреслення нових напрямків мислення. Хочеться відразу підкреслити: ці праці, що складають «найширшу скалу одвертости», вже набагато сміливіші та конкретніші, і вплив соцреалістичної догматики та ідеології в них майже відсутній.

Одним із перших, хто, починаючи від шістдесятих років, намагався прорватися крізь ідеологічну полуду до справжнього Т. Шевченка, був молодий літературний критик В. Чорновіл, автор статті «Очима видатного публіциста (Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка)» [246, с. 100–121], що має й іншу самвидавну назву «Слово про Кобзаря» [253, с. 103]. Стаття порушує цілий ряд актуальних проблем, що турбували молодих дослідників в 1960-х рр. [194]: наслідки для розвитку української літератури й науки ідеологічного літературознавства 1930–1950-х років, виведення науки з «вульгарно-соціологічного» стану, питання реабілітації заборонених письменників і видання їхніх книг тощо. Критика перш за все цікавлять громадянські, суспільні мотиви, вабить зосередження на ідейності та проблемності творів Т. Шевченка в дослідженнях Б. Грінченка. В. Чорновіл задля об'єктивності подає різні думки з приводу зазначених питань творчості Т. Шевченка, але очевидно, що авторові найбільше імпонує точка зору самого Б. Грінченка, імпонує та тональність і заторкнуті «нерви» творчості, на яких дослідник зупиняється. Вдумливий читач може безпомилково зрозуміти, що за відстоюванням правди стосовно літературно-критичної творчості Б. Грінченка стоїть і боротьба за справжнього Т. Шевченка; за намаганням популяризації

актуальних призабутих досліджень Б. Грінченка виступає першочергове завдання – припинення «змалення» і «притягання» до себе, до свого рівня Т. Шевченка, скинення з нього всіляких ярликів, спроба об'єктивного й неупередженого дослідження.

Літературно-критична стаття В. Чорновола «Очима видатного публіциста (Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка)», що поєднує критико-публіцистичний та естетичний аналізи [246, с. 33], переслідує декілька завдань: по-перше, популяризацію творчої спадщини «напівреабілітованого» Б. Грінченка; по-друге, визволення Т. Шевченка з ідеологічного мороку; по-третє, і на нашу думку, найголовніше – висловлення вустами Б. Грінченка нагальної потреби докорінної зміни влади, зміни самого суспільства, зміни ситуації у культурному та політичному житті України і СРСР загалом, що, за словами В. Чорновола, є ключовим для самого Т. Шевченка, який визначив цю проблему як «магістральну дорогу розвитку української літератури та суспільно-політичної думки» [246, с. 120].

Однак, попри актуальність та новаторство праці, ми не можемо не помітити деяких слабких сторін статті. Така всеохопність, всезагальність порушених тем і проблем прирікає літературно-критичну статтю на ряд недоліків, що применшують її наукову цінність. Це і надмірне цитування Б. Грінченка, що межує з переказом чи рефератом, і заангажованість у поданні думок, які поділяє сам автор, заполітизованість і надмірна публіцистичність викладу думок, повторюваність висновків і відсутність логічної внутрішньої стрункості роботи тощо. Але все ж варто визнати, що в 1960-і роки це була чи не єдина ґрунтовна спроба подати «більш-менш цілісний аналіз публіцистики Б. Грінченка» [180, с. 14], розбиваючи міфи «вульгарно-соціологічної критики», ярлики «буржуазний ліберал», «зоологічний націоналіст», «обмежений просвітянин», «ідеолог куркульства» тощо. Як слушно зазначає Р. Корогодський, літературно-критичні «тези В. Чорновола є зразком критичного мистецтва й естетичного аналізу художнього твору» [246, с. 221], що цілком притаманні річищу науково-популярного літературознавства 1960-х років.

* * *

Однією з центральних постатей літературного фахового самвидаву другої половини 1960-х рр. став Є. Сверстюк завдяки своєму літературознавчому таланту та принциповій громадянській позиції. Його літературно-філософські есеї «На свято жінки», «Остання сльоза», «Собор у риштованні» та інші, на перший погляд, далекі від нагальних проблем шістдесятників, мали величезне значення для духовного визрівання інакомислення, багато в чому формували його морально-етичне кредо. Есеям Є. Сверстюка властиві екзистенціальні мотиви й потяг до «психологічної Європи», прагнення осягнути національні духовні цінності в системі координат загальнолюдських цінностей, що було дуже близьким значній частині національної творчої інтелігенції.

У самвидавній Шевченкіані, поруч із працями І. Дзюби «Шевченко і Хомяков» та В. Чорновола «Очима видатного публіциста (Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка)» [246, с. 100–121], особливе місце займає «кримінальний» есей Є. Сверстюка «Остання сльоза» [184, с. 288–296] (1971 р.), що спершу був виголошений як лекція в Інституті хімії АН УРСР, а потім набув популярності у письмовій формі в самвидаві.

Треба сказати, що цей відверто написаний есей справді був ворожим щодо радянського шевченкознавства, бо тут порушено всі ті теми та проблеми, які заведено було оминати або фальшувати в офіційній науці: духовні джерела творчості Т. Шевченка, релігійність і набожність поета, духовне рабство українського народу, всесилля цензури, голодомор 1933 року, моральне розтління українця в Російській (а пізніше в Радянській) імперії, наслідки Переяславської ради 1654 р. та «возз'єднання» України з Росією тощо. Особливо варто підкреслити, що читачі есею неозброєним оком могли побачити, що за ширмою словосполучення «Російська імперія» легко впізнавався Радянський Союз зі своїми проблемами і небезпеками. Автор відриває поезію Т. Шевченка від соціального ґрунту і висвітлює її як ірраціональну за своєю сутністю: «Його поезія завжди на глибині та на висоті обходила хисткі вали часу, закреслювала їх або не брала до уваги і жадного разу до них не достосувалась». Завдяки ірраціональному підходові до поезії Т. Шевченка Є. Сверстюк може пояснити і відчути всю велич Шевченкового генія, чого не було у числен-

них працях радянських шевченкознавців. Есей «Остання сльоза», межуючи із публіцистикою, окрім літературного, набував ширшого, суспільно-політичного звучання, що, як правило, є притаманним усьому науковому та літературно-критичному самвидаву другої половини 1960-х років, про що 12 квітня 1972 р. зазначав у рецензії, замовленій КДБ, канд. філ. наук В. Бородін [184, с. 761].

Автор в умовах «ідеологічного літературознавства» у своїй оцінці творчості Т. Шевченка все більше прагне об'єктивності та тим самим наближається до думок діаспорних критиків у вільному світі. Так, подібну думку про «духовну кріпаччину поета в царстві червоної пітьми Леніна, в світоглядній в'язниці, яку вибудували, мов ідеологічну каторгу, Сталін і його переємці», висловлює надзвичайно гостро український поет із діаспори В. Барка у книзі з промовистою назвою «Правда Кобзаря» [15, с. 3–26]. Але порівняно з діаспорною критикою викривальний есей Є. Сверстюка звучить м'якше, доброзичливіше, і завдяки цьому переконливість висновків зростає. Есей, безперечно, певною мірою руйнував ідеологічну схему офіційного шевченкознавства, що одразу відчули й прихильники цього твору в самвидаві, і «шевченкознавці» в цивільному, як згодом напише автор [189, с. 11].

Критик винайшов влучну формулу вічної актуальності творчості Т. Шевченка на всі часи, для всіх поколінь українців: це явище (Шевченко) зростає разом з нами і в міру того, як зростаємо ми самі.

Таким чином, Сверстюкова концепція залишається актуальною й донині, і можна погодитися з Л. Тарнашинською, що літературознавець відкриває нову сторінку у Шевченкіані – не в радянській, вульгарно-соціологічній, ортодоксальній, а в тій, що претендує на перегляд Шевченка і закладає добрий підмурівок у необхідну нам будівлю пізнання [178, с. 27].

Розглянувши три самвидавні статті І. Дзюби (1964 року написання), В. Чорновола (1965 р. н.) та Є. Сверстюка (1971 р. н.), що стосуються творчості Т. Шевченка й писалися в різних обставинах і за різних умов, упадає в око єдність порушеної проблематики та суголосність літературознавчих і громадянських позицій. На прикладі аналізу праць про творчість найбільшого національного поета можна стверджувати, що самвидавна літе-

ратурна критика була органічним продовженням нових віянь у літературознавчій науці України, започаткованих шістдесятниками в першій половині 1960-х років.

* * *

Постать І. Котляревського, як і постать Т. Шевченка, в радянській літературознавчій науці посідає виняткове значення. Про творчість письменника написано не один десяток наукових статей, в яких поета возвеличено до рангу батька, основоположника, зачинателя нової української літератури. Але поруч із цим деякі аспекти життя і творчості поета залишалися табуйовані. Відчувалася потреба висловитися про І. Котляревського на повен голос, не оминаючи небезпечних тем. Зручна нагода сказати «ту правду, яку всі знають, тільки не кажуть» [184, с. 753], випала у 1969 р., коли широко святкувалося двохсотліття з дня народження поета, під час якого шістдесятники мали намір прорвати інформаційну блокаду.

На прохання Оксани Мешко Є. Сверстюк мав написати «щось на зразок сценарію до літературного шкільного вечора» ще навесні 1969 р. Майже півроку критик вишукував інформацію про І. Котляревського з офіційних джерел, які, однак, не задовольняли його науковим рівнем. Але восени 1969 р. Є. Сверстюк написав на одному подиху літературний есей «Іван Котляревський сміється», «наче сон про минуле».

Про офіційний друк мови не могло й бути. Тим часом невеликий за обсягом есей (близько 30 сторінок) «як по маслу» пішов у самвидав. «Я був здивований, – напише згодом автор, – що за нього всі так схопились. Іван Світличний, Алла Горська беззастережно прийняли. А Дмитро Костьович Зеров сказав, що це краще за «Собор у риштованні». Незабаром радіо «Свобода» почало передавати есей частинами, поширюючи й декламуючи його за океаном і на коротких хвилях в СРСР. Два роки есей «Іван Котляревський сміється» поширювався у самвидаві порівняно спокійно, друкарки передруковували статтю Є. Сверстюка без остраху, не запідозрюючи жодної крамоли [184, с. 770].

Важливо підкреслити, що Є. Сверстюк, передбачаючи неможливість офіційної публікації свого есею, акцентує увагу в самому творі «Іван Котляревський сміється» на можливості існування літературного твору в умовах жорсткої цензури. Для прикладу

він називає ходіння у списках (тодішньому варіанті самвидаву) суспільно-важливих текстів української літератури, зокрема «Історії Русів» та «Енеїди».

Варто визнати, що есей Є. Сверстюка в основі своїй був нещадним до офіційного літературознавства [79], яке називається «затхлим повітрям під низькою стелею». Автор виступає з різкою критикою «єлейного стилю» і звертає увагу на замовчування правдивої біографії І. Котляревського, історичних реалій життя поета й українського народу. Насправді, есей «Іван Котляревський сміється» був своєрідною апеляцією до свідомості та підсвідомості читача, адже, як напише згодом сам автор: «У нашій підсвідомості закладено набагато більше, ніж ми розуміємо і можемо висловити».

Відповідно до природи жанру статті (есей) поле дослідження Є. Сверстюка набагато ширше від суто тематичного матеріалу – творів Івана Котляревського.

> У названому есеї, – зауважує І. Кошелівець, – не тільки, а може, й не стільки Котляревський з «Енеїдою» й «Наталкою Полтавкою», як Україна початку минулого століття, т. зв. миколаївської доби, побачена через творчість поета очима нашого сучасника [184, с. 13].

У статті можна побачити якісно нового, не знаного раніше І. Котляревського.

Однією з центральних тем твору, якої торкається дослідник, є тема сміху, яка не випадково винесена до назви твору «Іван Котляревський сміється» (з вірша Миколи Вороного): «Понад похмурістю історичного моменту, понад мінливістю обставин і подій Котляревський сягнув живого струменя, у якому пульсувало духове життя народу, – і весело засміявся» [184, с. 275]. Звернення до сміху в тяжку годину національного життя як XVIII ст., так і XX ст. є багатоступеневою формою і національного, і культурного, і літературного самоствердження та життєствердження [960, с. 61–62]. У веселій стихії нашого національного самовисміювання, переплетеного із самозвеличуванням, проглядається стійке відстоювання національної гідності, культурної незалежності й гордості. «Скажіть, а чого він сміється? – запитав мене (Є. Свер-

стюка. – *О. О.*) слідчий, підполковник Чорний. – То його жанр: він мусить сміятися» [184, с. 771].

Критик простежує генезу національного приниження на прикладі природи сміху: від епігонів І. Котляревського до «інтелектуальної ентропії гумору» Остапа Вишні, до сучасного феномену Тарапуньки, який змушений гнучко й «общепонятно» розважати куцого і впертого Штепселя. Натомість «Енеїда» визначила одну з найхарактерніших артерій нашої літератури – «двозначний гумор, що дедалі підноситься до сатиричного осмислення та духовного покорення грубих нездоланних сил, що стоять над українським народом і проти нього» [184, с. 276]. Насправді, за веселим сміхом «Енеїди» сховані надзвичайно важливі суспільно-національні проблеми, на чому наголошує Є. Сверстюк: «І гумор, і сатира Котляревського проходять на тій тонкій грані, за якою причаїлось легке юродство і важка соціальна алегорія» [184, с. 270].

Історію України Є. Сверстюк трактує відверто інакше за офіційну науку [80]: дається цілісна концепція занепаду й загибелі гетьманської держави та експансії царизму, зокрема культурної та ідеологічної, цілісне трактування історичної ситуації другої половини XVIII – початку XIX ст. Головним чином це стосується українсько-російських стосунків як антагонізму, як боротьби за культурне самовизначення і державну незалежність. Дошукуючись основ українського сепаратизму І. Котляревського, Є. Сверстюк наголошує на офіційній ідеології Російської імперії, яка й до сьогодні не змінилася: невизнання українського народу за окрему націю, невизнання української мови за самостійну й рівноправну мову, незважаючи на конституційне право України на відокремлення від СРСР.

Варто зазначити, що Є. Сверстюк як першовідкривач розглядає й актуалізує такі неоднозначні теми, які взагалі не були представлені в офіційній гуманітарній науці, на чому наголошує О. Зарецький [66, с. 100–113], – теми моральності та духовності в історичному аспекті, а також замовчувані історичні факти масового вбивства українців після Полтавської битви, участі Суворова у придушенні повстання Пугачова, орієнтації українських автономістів початку XIX ст. на Францію, трактування М. Гоголя як християнського містика української традиції.

Окремо автор не раз зупиняється на поняттях-символах «Україна», «дух», «душа» як певна цілісність, що наближує есей «Іван

Котляревський сміється» до жанру релігійної проповіді, близького критикові протягом усієї його творчості [238].

Феномен Котляревського аналізується Є. Сверстюком у широкому історичному контексті, на тлі занепаду українськості в широкому розумінні та московської експансії, але суб'єктивно поява Котляревського трактується метафорично: «Котляревський був першим полоненим української народної культури». Напевно, найнебезпечнішим у всьому творі, з погляду режиму, було акцентування уваги на одвічних національних «болячках» українців, які зачіпають за живе кожного. Є. Сверстюк, як напише згодом М. Коцюбинська [184, с. 8], точно «намацує» больові точки в розвитку нашої культури, національному характері, що їх наші недруги, навпаки, культивують усупереч усьому живому й динамічному. Ці «больові точки» – відступництво «задля лакомства нещасного», опущеність до «желания к чинам, а особенно к жалованию», подвійна свідомість і мораль представників української нації – легко проєктуються на сучасність, що саме й підкреслюють рецензенти з КДБ [184, с. 753].

Окремо варто поміркувати читачам про життєвий вибір самого І. Котляревського в умовах цілковитої русифікації, на чому наголошує автор есею: «...як він став і зумів устояти проти офіційної течії, зігнорувавши «прогресивне» коло історії, і зважився писати українською мовою, для українського народу, про український неофіційно живий народ!» [184, с. 260]. Зауважимо, що подібного національного пробудження зазнали в 1960-х рр. XX ст. й зрусифіковані А. Горська, Р. Корогодський, Л. Семикіна, Л. Плющ, П. Григоренко та інші шістдесятники, а скільки нових метаморфоз чекало українське суспільство після прочитання проникливого есею Є. Сверстюка.

Автор стверджує, що лише купка небайдужих людей, за яких мовчки вболіває вся Україна, здатна піднятися над щоденними проблемами індивідуального виживання і перейнятися болем усієї нації. У такій ситуації кожний свідомий виступ на полі битви може стати вирішальним.

Значущими є міркування Є. Сверстюка над питанням виняткового впливу І. Котляревського на українську суспільність протягом ось уже майже двох століть. Цей вплив ґрунтується на утвердженні високого почуття людської та національної гідності,

на розворушеній народній стихії, на усвідомленні національної безперервності духу, що й стало осердям нової української літератури. Крім того,

> щоб бути зачинателем нової української літератури – мало самого таланту: треба мати український хребет..., який крізь усі лихоліття й катастрофи знову й знову випрямляється і утверджує вільне людське право – бути собою [184, с. 274].

Але найбільшим досягненням трьох творів І. Котляревського, «які варті тридцятьох», на вбогій ниві національної культури є «кинуте у землю здорове зерно відродження української культури».

Безумовно, І. Котляревський у Є. Сверстюка змінюється, залежно від бачення й сприйняття в різні епохи, але він незмінно живий, і сміється він не в минулому, а в теперішньому. Зосередження ж уваги Є. Сверстюка на національних бідах часом нагадує самобичування, що не може залишити байдужим будь-якого читача.

> Його любов до України, – пише М. Коцюбинська, – далека від сентиментального замилування, від малоросійської всеїдности, це Франкова «нелюбов» «з надмірної любові». Саме на ґрунті «надлюбові» до України виросла одна з найсерйозніших Сверстюкових праць, якій немає рівних в українському публіцистичному літературознавстві, – «Іван Котляревський сміється» [184, с. 8].

Індивідуальний стиль «морального максималіста» Є. Сверстюка, який проявляється й в інших самвидавних статтях автора («На свято жінки», «Собор у риштованні», «Остання сльоза», «Гострої розпуки гострий біль», «На дев'яте березня» та ін.), надзвичайно своєрідний. Самвидавні статті критика пройняті тим же незалежним, самодостатнім і необмеженим стихійним духом, з якого й повстав сам геній І. Котляревського. Це «поєднання високого романтичного лету, розумного критицизму, учительної тенденції» [184, с. 8], що зумовлює принаду й силу Сверстюкового слова. Критик творить своєрідний стоп, що не дає іронії та критицизму виродитися в холодне безвірництво, а його просвітництву – перетворитися в набридливу декларативність і моралізаторство.

***

Викликом «державному взаконеному браконьєрству й моральній прострації» [184, с. 248] став роман О. Гончара «Собор», який сколихнув суспільство другої половини 1960-х років і на який відгукнулась як ідеологічна, так і самвидавна літературна критика та публіцистика. Про актуальність і злободенність твору свідчить надзвичайний інтерес до роману в Україні та у світі, де лише за кордоном протягом 1968 р. вийшло сім видань цього твору (окремі видання роману О. Гончара «Собор» вийшли у видавництві художньої літератури «Дніпро», Київ, 1968; у видавництві «Радянський письменник», Київ, 1968; у журналі «Вітчизна», Київ, 1968, №1, без продовження; у видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Балтимор-Торонто, 1968; у видавництві «Нові Дні», Торонто, 1968; у видавництві «Наша Батьківщина», Нью-Йорк, 1968 та у Видавництві «Нью-Йорк – С. Баунд Брук», Нью-Йорк, 1968), що, за словами М. Антоновича, є небувалим фактом в історії української літератури [187, с. 9].

Відразу навколо роману «Собор» розгорнулася жвава дискусія як в Україні, так і за кордоном, де твір знаходив своїх прихильників і противників. Власне, роман О. Гончара «Собор» уже самою назвою промовляв на захист традиції та протистояв офіційній ідеології, яка приймала такі поняття лише в негативно-викривальному контексті. Офіційна критика не могла не зреагувати на цю «літературну спробу реставрації справедливості, гласності, громадської думки» [184, с. 84], що було викликом усій соціалістичній літературі та соцреалізму загалом.

Одночасно з негативними набагато слабше в українському літературознавстві лунали позитивні голоси за захист «Собору», які відзначали достоїнства роману – естетичну тонкість, прекрасний стиль, блискуче зображення самого собору крізь призму різних людей, їх настроїв, природних явищ та зовнішніх подій, майстерне змалювання деяких персонажів (зокрема Єльки), а з позалітературних критеріїв вказувалося на щирий гуманізм автора, його любов до рідних традицій та їх докорінне розуміння, а також на любов до свого народу, зокрема його низів, і культурних здобутків і надбань, на громадську мужність і достойність.

Завдяки лише факту публічної підтримки роману стало зрозуміло, що протягом недовгого проміжку хрущовської «відлиги»

в Україні з'явилася потужна сила протистояння, яка виявилася не стільки в самому романі, як у боротьбі довкола нього [184, с. 248], що вже було чимось новим у часи «Празької весни» 1968 р. Є. Сверстюк не міг не включитися в цю боротьбу: «Я відчув, що це велика битва, у якій треба виступати одверто на захист цінностей» [184, с. 763]. Так з'явилася «магістральна праця» [98, с. 37] Є. Сверстюка-публіциста – літературно-філософський есей «Собор у риштованні», який було подано до редакції журналу «Вітчизна» 1968 р. на знак формальної легальності, хоч, за спогадами самого автора [184, с. 549], без надії на публікацію, оскільки всі розуміли, що там у м'якій манері заперечуються ідеологія та основні постулати, на яких тримається «совєтський спосіб мислення». Це був демонстративний виклик офіційному літературознавству: «Хай звикають у редакціях до чесности» [184, с. 763]. Відповідно до «законів жанру», твір «пішов» у самвидав і відразу набув великої популярності та поширення, завдячуючи спокійному тонові та відсутності прямого політичного виклику, що не відлякувало читачів та друкарок. Есей, незважаючи на великий обсяг (83 сторінки машинопису!), набув великого розголосу як в Україні, розповсюджений через самвидав, так і у вільному світі завдяки Надії Світличній, яка передала машинопис за кордон. Там його десятки разів передавала радіостанція «Свобода», друкували в газетах та журналах різними мовами. Першодруком на Заході була книжка «Є. Сверстюк. Собор у риштуванні», випущена видавництвом «Смолоскип» у 1970 р. [187], що й стала основою кримінального звинувачення авторові. До речі, за спогадами Г. П. Кочура, ще в 1960-х роках рукопис «Собор у риштуванні» було перекладено на російську мову відомим перекладачем Россельсом, але до друку так і не дійшло [184, с. 764], що свідчить про актуальність і мистецьку вартісність есею Є. Сверстюка по всьому Радянському Союзу.

Власне, есей «Собор у риштованні» Є. Сверстюка, як і роман «Собор» О. Гончара, призначений був передусім «для українського думаючого читача, який здібний осмислити як стан української літератури в УРСР, так і суспільно-громадські процеси» [37, с. 2]. Твір поновлював призабуте відчуття своєї причетності до великої духовної спадщини, «вироблення власної індивідуальності як частки власного народу», як надійної опори для культури та духовного життя [98, с. 37].

Назву есею «Собор у риштованні» можна було трактувати й по-іншому. З одного боку, це те риштування, яким обріс роман «Собор» протягом 1968 р., це та «густа павутина хитросплетінь неспілої та несмілої думки» [184, с. 248] довкола роману. З другого боку, саме слово «риштування» у назві твору бентежило слідство, яке вбачало в цьому крамолу – «образ собору як символ всієї культури, духовності опинився в риштованні» [184, с. 764]. Сам автор так пояснює цей образ:

> Певною мірою риштування є символом зусиль нинішнього світу врятувати духову спадщину. Але, з другого боку, також імітацією діяльности продажних і духово вигаслих людей, байдужих на полі культури й релігії. Характерно, що учасники боротьби не завжди до кінця розуміли цінності, за які борються, часто приймали на віру таємний код святині, інтуїтивно покладаючись на мудрість, захована в традиції [184, с. 248].

Безперечно, назва есею «Собор у риштованні» Є. Сверстюка стала крилатою фразою в 1960-х роках на ознаку зневаженої історичної пам'яті, втраченої національної гідності та загального безкультур'я, а водночас і потенційної можливості відродження українського народу.

На думку Є. Сверстюка [184, с. 248], роман «Собор» О. Гончара лише зосереджує увагу на пекучих, актуальних проблемах сучасності, однак не досліджує самих джерел і причин цих проблем, що є вагомим недоліком роману. Тому Є. Сверстюк у своєму есеї «Собор у риштованні» намагається доповнити міркування О. Гончара про причини «державного взаконеного браконьєрства» та падіння цілої системи суспільної моралі, освіти та виховання за останні десятиліття.

Власне, «Собор» О. Гончара став для критика лише приводом до написання гострішого дослідження, в якому не лише констатуються «основні світоглядові та етичні питання, що постають перед людством у сучасному світі» [187, с. 8], а й даються глибинний аналіз цих проблем та шляхи розв'язання їх. Критик намагається таким чином досягнути ще більшого суспільного резонансу проблем і джерел цих проблем, поданих як у романі, так і в есеї. Автор есею пропонує широку ідейну базу для правильного й глибокого розуміння твору та його генези, тому «Собор у риштованні»

набув неабиякого значення не лише для літературознавця, а й для кожного, хто цікавиться основними питаннями українського життя [187, с. 10–11]. Є. Сверстюк досягнув бажаного резонансу, оскільки, за спогадами М. Коцюбинської, стаття «Собор у риштованні» «для мене особисто важила більше, ніж осмислений у ній твір» [98, с. 37].

Таким чином, вийшов твір, який «виломлюється» [180, с. 18] зі звичайної літературної критики. Це історико-філософський есей про сучасну Україну на тлі органічно вбудованих історичних ремінісценцій, що на високій патетичній ноті надають глибини й вагомості авторським висновкам, які приголомшують конденсацією узагальнень.

Автор зосереджує увагу читача на важливих уселюдських питаннях – питаннях добра і зла, духовності та бездуховності, конформізму й нонконформізму, життя або смерті, розвитку або стагнації, перспектив або занепаду, порушує проблеми пам'яті та спадщини, виховання дітей – шляхи й перспективи, відчуження від традицій, «проблеми руйнівної корозії моральних засад людини й суспільства та шляхів оновлення їх» [98, с. 38], а також вказує на ті екологічні, морально-етичні проблеми, які сьогодні хвилюють усе людство без уваги на кордони, сфери впливів, світоглядні чи політичні переконання.

Очевидно, що цей «есеїстичний шедевр» [178, с. 11] Є. Сверстюка посягнув на «святе святих» – підвалини самої комуністичної системи і саме тому видався офіціозові таким небезпечним. Однодумці-шістдесятники надзвичайно високо оцінили мистецьку та інтелектуальну вартість есею Є. Сверстюка, наголошуючи навіть на перевагах його над самим романом «Собор». Один із найближчих друзів, але одночасно надзвичайно вимогливий літературний критик І. Світличний так порівнював роман «Собор» та есей «Собор у риштованні», надаючи перевагу останньому: «...маємо добрий самвидав, бо це щось інше, ніж роман» [184, с. 513]. Власне, за спогадами самого автора, це була лише «міра душі й сумління, позиція, від якої я не можу і не хочу відступати» [184, с. 763].

Варто погодитися з І. Кошелівцем [184, с. 14], який стверджував, що «Собор у риштованні» міг би стати важливою віхою на шляху нашого морального відродження, якби його не ховали від

людей, а дали б змогу авторові та його однодумцям розвивати в людях відчуття своєї причетності до великої спадщини, усвідомити доконечність вироблення власної індивідуальності як частки власного народу. Власне, це саме можна сказати й загалом про всю літературну критику самвидаву.

* * *

За гостротою і сміливістю порушених проблем, за резонансом і поширенням у світі до найпопулярніших самвидавних праць «фахового» наукового самвидаву належить стаття «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського, що, за словами Л. Бойка, поруч із циклом памфлетів М. Хвильового «Україна чи Малоросія?» є найкращим зразком української публіцистики XX століття [49, с. 250]. На важливості цього документа наголошує й І. Гирич, стверджуючи: «...це був одинокий голос, що перечив офіційному, канонізованому вищими партійно-державними інстанціями поглядові на Переяславську раду 1654 р.» [156, с. 419].

У 1960-х рр. стаття збурила національну інтелігенцію саме своєю принциповою громадянською позицією в питанні, яке мало ключове значення для історичної свідомості українців. Не випадково дослідники творчості М. Брайчевського вважають появу його машинопису в самвидаві такою ж переломною подією в українській підрадянській історичній думці, як і працю М. Грушевського «Звичайна схема руської історії...» (1904) на початку XX ст. [74, с. 192–200]. Тому ця стаття, що призначалася для публікації у відкритому друці, сприймається як один із найсильніших творів українського дисидентського національно-визвольного руху в межах колишнього СРСР, як акт великої мужності задля збереження гідності української історичної науки. Про надзвичайне значення і незамінність в суспільно-політичній думці 1960-х років, про сміливу, гостру та мужню публіцистичність цієї праці стверджують також інші дослідники [34], [35], [106], [107].

У своїй статті автор, посилаючись на доступні йому історичні джерела, намагається дати відповідь на такі, з першого погляду, суто наукові запитання: 1. Що становила собою Україна у середині XVII ст., і які обставини викликали війну 1648–1654 рр. 2. Якою була класова позиція Б. Хмельницького та його оточення? 3. Чого шукала в Україні царська влада, і яку мету вона переслідувала,

втручаючись у польсько-український конфлікт? 4. У чому полягав зміст Переяславського акту, і які наслідки він мав для дальшого розвитку України й Росії? 5. Які зміни соціально-економічного порядку відбулися в Україні у складі Росії протягом кінця XVII – XVIII ст. тощо.

Однак поставлені вище запитання виходили за межі суто наукового обговорення і набували ширшого публіцистичного звучання для українства, що пов'язано з ревізією наслідків для України Переяславської ради. Намагаючись бути об'єктивним і доводячи свої позиції виключно науковими методами, автор майже на п'ятдесяти сторінках стверджує про колоніальне становище України у складі Російської держави, що стало не наслідком «возз'єднання двох братніх народів», а результатом «класового зговору з російським царизмом української шляхти та старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу» [156, с. 343].

Логічна наукова аргументація статті «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського з елементами гострої публіцистичності має багато спільного з головним твором самвидаву 1960-х років – «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?» І. Дзюби. Тому, на нашу думку, не є випадковим і те, що ці дві праці найчастіше спільно й поширювалися у самвидаві, про що згадує З. Антонюк [53, с. 252].

Стаття так і не була надрукована офіційними шляхами, оскільки майже відразу після написання влітку 1966 р. несподівано як для автора, так і для співробітників «Українського історичного журналу» вона набула розголосу в самвидаві і швидко поширювалася серед широкої громадськості у рукописах, а згодом була надрукована і за кордоном [21], [231], [253, с. 241–310], [266]. Своєї участі та причетності до поширення статті у самвидаві «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевський не визнавав, навіть стверджував (можливо, на вимогу відповідних структур), що вона була «злодійськи викрадена і протизаконно опублікована за кордоном» [156, с. 418].

2.4.7. «Український вісник» як унікальний самвидавний журнал

Якщо в 1960-х рр. засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х рр. цілком слушно постало на порядку денному питання про публікацію періодичних позацензурних журналів-антологій, в яких будуть вміщені найпоширеніші матеріали самвидаву, що ходили в списках протягом 1960-х років і були присвячені широкому колу актуальних в Україні проблем. Створення періодичного видання було продиктоване також бажанням охопити різні аспекти суспільно-політичного та літературно-мистецького життя, які замовчувались офіційною пресою.

Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника» – унікального позацензурного літературно-публіцистичного і правозахисного журналу в Україні (машинопис з фотоілюстраціями) – ідея, яка об'єднала навколо себе достатньо велике коло українських інакодумців. Хоча варто визнати, що певна частина опозиційно налаштованої інтелігенції, зокрема І. Світличний та Л. Світлична, виступали проти створення повноцінного самвидавного видання, розуміючи, що влада вдасться до широкомасштабних репресій стосовно авторів та упорядників журналу.

> Необхідність такого позацензурного видання на Україні давно назріла, – писав у грудні 1969 р. В. Чорновіл. – Є багато проблем, які викликають загальний інтерес і турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються офіційною пресою. Якщо ж зрідка під тиском обставин преса і згадує ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації... Завданням «Вісника» буде об'єктивна інформація про приховувані процеси і явища в українському громадському житті. «Вісник» тому не міститиме ніяких матеріалів, які написані спеціально для нього і не були в обігу (в самвидаві. – *О. О.*) [247, с. 61].

Наголосимо, що редактори й автори «Українського вісника» прагнули діяти в межах радянського законодавства, заявляючи:

> ...видання в кожному разі не антирадянське і не антикомуністичне. За своїм змістом і завданням воно цілком легальне і конститу-

> ційне. Критику окремих осіб, органів, установ, аж до найвищих включно, за допущені помилки у вирішенні внутрішньополітичних проблем, зокрема порушення демократичних прав особи і нації, «Вісник» не розцінює як антирадянську діяльність, а вважає гарантованими принципами соціалістичної демократії та Конституцією правом і почесним обов'язком кожного громадянина [247, с. 61].

Зазначалося, що «Вісник» не друкуватиме антирадянських й антикомуністичних документів, які, як правило, є анонімними, оскільки вони заперечують демократичним шляхом обрані Ради як форму участі громадян у керівництві державою і відкидають у цілому комуністичну ідеологію як таку.

Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В. Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідуванням «Хроники текущих событий» або інших аналогічних видань російських дисидентів («Синтаксис», «Вече» тощо), а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань [11]. Сама ж назва журналу втілювала ідею спадкоємності, виводячи свій родовід від «Літературно-наукового вісника» [114, с. 424–427], що його редагували М. Грушевський та І. Франко, та, очевидно, «Украинского вестника» [114, с. 698] – першого в Україні літературно-наукового та громадсько-політичного щомісячника, що виходив у Харкові протягом 1816–1819 років за редагування Р. Гонорського, Є. Філомафітського й Г. Квітки-Основ'яненка. Власне, акцентація уваги на просвітницьких ідеях, проблемах суспільно-політичного ладу й структуризація матеріалів «Украинского вестника» – відділи науки, історії, критики, літератури, мистецтва, місцевої хроніки, перекладів, закордонних новин – найбільше нагадують саме «Український вісник» В. Чорновола, який як професійний журналіст був напевне знайомий з цим виданням.

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід визначити й різнобічність, і різноплановість видання: «Вісник» містив без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобід, гарантованих Конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби

дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. «Вісник» давав огляд або повністю наводив публічні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які вже набули поширення у «Самвидаві» [247, с. 61].

Таким чином, на сторінках часопису містилися літературні прозові й поетичні твори, переклади, передрук творів самвидаву, що вийшли за кордоном, полемічні нариси та правозахисні документи (хроніки українського правозахисного руху, інформація про порушення демократичних свобод, гарантованих Конституцією Української РСР, про судові та позасудові репресії на теренах республіки, про різні форми адміністративних переслідувань, про різноманітні акції протесту та про становище українців-політв'язнів у таборах та тюрмах). Важливо зазначити, що видавці журналу жодних матеріалів безпосередньо від авторів не одержували й з ними не узгоджували, заявляючи: «Право на поміщення таких творів дає сам факт поширення їх самвидавом» [247, с. 765].

Кількісне співвідношення літературних та правозахисних і публіцистичних матеріалів у журналі відповідає загальній картині розвитку самвидаву у другій половині 1960-х років.

> Була пропозиція давати більше художніх творів, бо такі твори поширені в самвидаві не менше, ніж публіцистика, – зазначають у четвертому номері журналу редактори. – ...Але велика кількість оперативного матеріалу все примушує відкладати друкування таких творів «на потім» [247, с. 601].

Матеріали художньої літератури й мистецтва – літературні твори, критичні статті, рецензії – в перших трьох випусках журналу в окрему рубрику не виділялися. Згодом, у четвертому числі журналу (січень 1971 р.) було запроваджено літературний відділ та вміщено дві добірки поезій під заголовками «Заборонені вірші Василя Стуса» та «Твори, спотворені при друкові». Така модернізація журналу була спричинена відгуками читачів на попередні випуски «Вісника»: «Висловлене бажання бачити у "Віснику" постійний літературний відділ з огляду на те, яку роль відіграє нефальшива література в українському

громадському житті» [247, с. 765]. Загалом, у журналі поезії відводилося небагато місця: серед публікацій виділяються вірші Ігоря Калинця із збірки «Підсумовуючи мовчання», поезія Г. Чубая «Космач-1970» та поема «Вертеп», добірка віршів І. Сокульського зі збірки «На Голгофу», поезії В. Мороза зі збірки «Прелюд», поетичні твори М. Кульчицького, Б. Стельмаха, Таранушкова, В. Голобородька, В. Стуса, І. Драча, М. Холодного, А. Лупиноса та ін.

Також в «Українському віснику» подавалися малочисельна проза й літературна критика самвидаву, зокрема праці В. Мороза «Перший день», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору»; Є. Серстюка «На свято жінки», «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється»; В. Симоненка «Окрайці думок» (щоденник); М. Холодного «Біо-біографічна довідка, або 300 слів про себе» тощо. Не оминали впорядники журналу у своїх публікаціях і «усний» самвидав – виступи І. Світличного, І. Дзюби, І. Геля, О. Сергієнка, Є. Сверстюка, В. Стуса та ін.

У майбутніх випусках планувалося подавати й більшу самвидавну прозу, зокрема повість «Турчиновський» В. Шевчука, автобіографічну повість М. Осадчого «Більмо», а також познайомити читачів з творчістю київської групи поетів-символістів В. Кордуна, М. Воробйова, В. Рубана тощо, але через репресії 1972 р. цим задумам не вдалося реалізуватися.

Під впливом зовнішніх обставин тематика від номера до номера збагачувалася й розгалужувалася: на перше місце виступають матеріали про проблеми суспільно-політичного життя, художні твори витісняють публіцистика та документалістика – спогади, хроніка репресій та переслідувань тощо. Незважаючи на переважання публіцистики й «злободених матеріалів» з правозахисту, варто визнати, що публікації «Українського вісника» подають загалом достатньо повну картину тогочасного літературно-мистецького життя в Україні в його складності й суперечливості.

«Український вісник» не був органом якоїсь організації чи групи, об'єднаної програмою або організаційною єдністю, і тому допускав друкування самвидавних матеріалів, написаних з різних політичних позицій, про що зазначали з самого початку видавці журналу, декларуючи принцип «безсторонності» у підході до інформаційного матеріалу [247, с. 62].

У підготовці та розповсюдженні № 1–5 «Українського вісника» (протягом 1970–1972 років) під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брала інтелігенція Києва та Львова, зокрема М. Косів [247, с. 27–61], Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк, Л. Плющ та інші. Причому «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо, що було надзвичайно важливим для існування опозиційної преси:

> «Український вісник» зможе функціонувати лише при активній підтримці громадськості, яка не тільки розповсюджуватиме його, а й не лишатиме без розголосу чи належної реакції кожного антидемократичного чи українофобського вчинку, кожного випадку незаконного переслідування людей за переконання [247, с. 62].

У січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» було заарештовано, вже без нього п'яте число журналу підготували та розповсюдили М. Косів та Я. Кендзьор. Однак пізніше з метою конспірації і вони були змушені призупинити видання часопису. Неперіодичність й «ненормальність умови виходу» «Вісника» пояснювалися тим, що у СРСР були частими порушення конституційних гарантій і незаконні переслідування людей з активною громадянською позицією.

Власне, після арештів у січні 1972 р. масове поширення й розповсюдження самвидаву призупиняється, хоча й після репресій були спроби видання «Українського вісника» науковими працівниками Інституту філософії АН України Є. Пронюком, В. Лісовим, студентом філологічного факультету КДУ В. Овсієнком та А. Пашко [46], а пізніше в 1974 р. основні функції з його підготовки перебрали на себе лікар С. Хмара [237], художник-реставратор В. Карабін, науковець О. Шевченко та інженер В. Шевченко.

Незважаючи на організаційні складнощі, видання «Українського вісника» стало в політичному й культурному житті України подією надзвичайної ваги – внаслідок цієї діяльності виник центр Руху Опору, його структурна база, місце обміну думками. До того ж, поява періодичного друкованого органу засвідчила

вихід українського національного руху на новий організаційний рівень [83, с. 119]. До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб: 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю. Андропов інформував [240] ЦК КПРС про те, що «...на базі виготовлення і розповсюдження» самвидавної літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення чогось на зразок опозиції. Зауважимо, що «Український вісник», заснований у 1970 р., став першою ластівкою цього процесу: слідом за ним створюється «літературно-самвидавний» журнал «Скриня» (єдине число вийшло 1971 р.), а згодом, у кінці 1980-х, з'являються альманах «Євшан-зілля» та квартальник «Кафедра».

* * *

У всіх самвидавних текстах 1960-х років присутній виразний елемент опозиційності, що міститься в самому тексті або привнесений самвидавними обставинами поширення документа. Ця опозиційність могла виникнути вже з огляду на ім'я автора, тему твору, згадку певних реалій чи обставин або недозволене цитування тощо. У самвидав, як правило, йшли тексти, які не мали шансів пройти цензуру або були просто заборонені до публікації. Лише зважаючи на ці обставини, самвидавна активність сприймалася як опозиційна якщо не владою, то, принаймні, системою заборон (цензура, КДБ та ін.), нею породжуваною.

Самвидав на початку 1960 рр. починався з поезії і художньої прози. Однак поруч набирали суспільної ваги правозахисні тексти, які стали провісниками майбутньої дисидентської епохи. Тексти з правозахисту значно розширили межі самвидаву для раніше чужих йому газетних жанрів – публіцистики, документалістики, судового нарису. Правозахисна активність породжувала величезну кількість письмових текстів, в основному, присвячених одній-єдиній темі – політичним переслідуванням. Основна маса цих матеріалів – «листів протесту» – при всій важливості їх дослідження, залишилися все ж таки текстами-одноденками, які, ймовірно, не могли б лише з огляду на літературні якості мати достатньо широке розповсюдження.

Інша справа – літературний самвидав та літературна критика самвидаву, які виходили за рамки літератури, стаючи явищем за-

гальнокультурного характеру, зокрема однією з важливих форм функціонування дисидентського руху. Розглянуті вище праці дають вагомі підстави говорити про літературну критику самвидаву як цікаве й багато в чому новаторське літературно-мистецьке явище, своєрідний естетичний та моральний феномен в українському літературному процесі 1960-х рр., який засвідчив появу нових творчих сил, зокрема Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, І. Дзюби, В. Мороза, М. Масютка, В. Стуса та ін., здатних вивести українську літературу на вищі мистецькі й моральні рубежі. Очевидно, що літературна критика другої половини 1960-х років у міру своєї науковості й фаховості, елітарності й інтелектуальності явно поступається розвитку публіцистики, яка стала головною «трибуною» шістдесятників. Однак варто наголосити, що автори самвидаву боролися за високу художню якість і самостійний, не нав'язаний згори розвиток української літературної критики та публіцистики, й уже самим фактом прагнення вести боротьбу проти сірості, посередності й провінційного стану сучасної української літератури ці документи заслуговують на увагу.

Ці найкращі зразки самвидавного літературознавства могли б стати важливою віхою на шляху морального відродження української літературознавчої науки, якби «їх не ховали від людей», а дали б змогу авторам і їх однодумцям розвивати в людях відчуття своєї причетності до великої спадщини, усвідомити доконечність вироблення власної індивідуальності як частки власного народу.

ВИСНОВКИ

У наш час тема неформальної літератури є досить актуальною, адже новітнє відродження, позначене дисидентською та самвидавною діяльністю постсталінського покоління української інтелігенції, стало вагомим чинником у здобутті Україною незалежності. Про феномен шістдесятників нині сказано і написано багато. Серед специфічних рис шістдесятництва насамперед привертає увагу те, що це покоління українських інтелектуалів є водночас феноменом культури, літератури і феноменом політики. Відповідно, синтез культури й політики стає домінантою діяльності цілої плеяди талановитих поетів, письменників, митців, кінодраматургів – нової інтелектуальної еліти підрежимної України.

Упродовж 1960-х рр. радянський тоталітаризм через усі можливі інформаційні впливи (преса, радіо, телебачення) ставив своїм завданням повну «переробку», трансформацію людини відповідно до своїх ідеологічних настанов, прагнув сконструювати новий тип особистості з особливим психічним складом, особливою ментальністю, розумовими та поведінковими характеристиками шляхом стандартизації, уніфікації індивідуальності, її розчинення в масі, зведення всіх індивідів до середньостатистичного знаменника, придушення особистісного начала в людині. На противагу цьому повстав інтелектуальний бунт шістдесятництва, що зумовив радикальний злам у стосунках між українським суспільством та системою, між людиною і владою.

Бунт 1960-х – це перший у Радянському Союзі свідомий бунт Людини проти тоталітаризму. Шістдесятництво у своєму історичному вимірі явило собою чітко вибудувану систему опозиції, послідовно протиставляючи підвалинам режиму конститутивні блоки нової ментальності, а відтак і нового суспільства. Очевидно, що шістдесятництво, попри історичні обмеженості, недостатню культурну й національну виробленість, досить значну неоднорідність, яка з часом зумовила ідейну й моральну поляризацію колишніх соратників і побратимів, залишилося світлою сторінкою в

духовному самовизначенні української нації, важливою, мабуть, не так своїми естетичними чи філософськими, як моральними результатами [195, с. 6].

З цього інтелектуального бунту постали нова історична та нова естетична свідомість української літератури – самвидав, який на довгі роки стає «трибуною» цілого покоління української інтелігенції. Все талановите, що відкидалося офіціозом, обов'язково з'являлося в самвидаві. За цих умов автори самвидавних праць самі визначили головні завдання самвидаву: подання об'єктивної інформації про приховувані процеси й явища в українському громадському, літературному та культурному житті [223, с. 7]. Можна погодитися з Романом Корогодським, що всі автори – від Івана Котляревського до шістдесятників – «кожний на свій страх і ризик... зазнали лиха поневірянь, відчули реальний страх бути знищеним і йшли на постійний ризик екзистенційно-межової ситуації. Такою є правда їхнього буття». Саме тому вони

> намагалися так поліфонічно відтворити життя, виразити його глибинні конфлікти, щоб якнайприродніше донести до читача правду їхніх учинків, правду поведінки саме такої в таких обставинах. Обставини життя були завжди екзистенційними, і досвід творців та їхніх героїв розгортає панораму національних, духовно-культурних змагань і громадянського чину [92, с. 19].

Саме ці три провідні теми – національна, духовно-культурна й громадянська – стають домінуючими в самвидавній творчості шістдесятників, що притаманне більшості підневільних літератур народів світу.

Український самвидав 1960-х рр. пройшов кілька етапів свого розвитку. Спочатку розповсюджувалися переважно художні твори, поезія, проза, мемуаристика, щоденники, літературно-критичні статті, епістолярій В. Симоненка, В. Стуса, М. Холодного, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, М. Воробйова, В. Голобородька, Ігоря Калинця та інших авторів. Якщо ж зважити на умови створення самвидавних праць та умови праці самвидавних авторів, зважити на постійну загрозу репресій, досить свіжу й близьку пам'ять про жорстокий розгром ОУН та УПА і безперервно діючу підсистему ідеологічного погрому інако-

думців, вага українського самвидаву цього часу значно зростає. На еволюцію від традиційного «культурництва» до яскраво вираженого політичного протесту було витрачено декілька років.

Другий етап розвитку самвидаву припадає на 1963–1965 рр. і характеризується непідконтрольним поширенням не лише документів, що з різних причин не були надруковані офіційними виданнями, а перш за все появою документів, які саме були розраховані на читацьку аудиторію самвидаву. Окрім літературного самвидаву початку 1960-х рр., цей період розвитку самвидаву пов'язується із появою перших анонімних політичних праць чи статей, підписаних псевдонімами, а також анонімної політичної публіцистики, що зачіпали гострі соціальні та національні проблеми у відповідь на початки репресій проти інакомислячих (саме ці документи стали головною причиною арештів 1965 р.). Головними рисами самвидаву цього періоду можна вважати наступні: «помічне» оглядання на марксизм; окрім гострої критики та констатації «перегибів» державної політики, пропонувалися цілком конкретні заходи щодо усунення різного роду дискримінацій, що можна вважати за програму дій опозиційно налаштованої частини української інтелігенції; інтелектуальний спротив наступу великодержавного шовінізму; закличність, поєднання культурницької й громадянської проблематики, що розширювало коло прибічників українського національного Руху Опору й активізувало його. Досить слабкий літературно й часом поверховий, бідний на конструктивні ідеї політичний самвидав першої половини 1960-х рр. зрештою став поважним кроком уперед в інтелектуально-політичному оформленні інакодумства й розвитку літературної критики й публіцистики самвидаву. Самвидав другого періоду свого розвитку в 1963–1965 рр. став підготовчим етапом до формування політичної програми Руху Опору. Процес формування цієї програми був перерваний арештами й судами 1965–66 рр., унаслідок чого самвидавні публіцисти, за деяким винятком, на ідейному рівні зупинилися у фазі формулювання «деструктивних постулатів і антитез» [83, с. 95].

Наступним етапом (1965–1972 рр.) стала поява багатьох статей уже з авторськими підписами з перевагою публіцистики і документів, у яких з марксистсько-ленінської позиції робилася спроба проаналізувати гострі питання нашого суспільного життя:

історичні, правозахисні, суспільно-політичні проблеми української нації та стан громадянських свобод в УРСР. Найпоширеніші програмові самвидавні документи середини 1960-х рр. показують переорієнтацію українського визвольного руху та самвидавної літератури в бік відкритого спротиву й свідчать про бажання частини шістдесятників відійти від вузьколітературних питань і спробувати певним чином конкурувати з владою, яка й досі монополізувала всі існуючі засоби масової інформації. Гострота висловлювання, однозначність і принциповість авторів, неприйняття нейтральності в самвидавних документах у другій половині 1960-х рр. свідчать про готовність як авторів, так і читачів самвидаву до переходу на етап різкого протистояння офіційній літературі. У цей час змінилася й методологія ведення дискусії у самвидавних працях – безпечним вважалося виступати все ж таки з марксистсько-ленінських позицій, що відповідало світоглядові авторів і переважної більшості читачів. Самвидав кінця 1965 – початку 1972 рр. перестав бути анонімним – це період відвертого спротиву системі, період поширення переважно публіцистичних статей та праць з авторськими підписами, а також документів, автори яких не приховували своєї причетності до них. Найраціональнішою формою поширення нелегальних документів цього часу вважалася «офіціалізація» самвидавних творів через оформлення їх у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень тощо до офіційних інстанцій (переважно найвищого рівня – уряд, прокуратура і т. п.), розуміючи й ту обставину, що влада діє всупереч власним законам і не збирається зважати навіть на Конституції СРСР та УРСР.

Отже, поступово в другій половині 1960-х рр. відбувалася тематична й жанрова еволюція самвидаву від художніх текстів до документів, які набирали дедалі виразнішого суспільно-політичного й національного забарвлення. Це засвідчують і «перші дослідження й осмислення феномену самвидаву» на початку 1970-х рр., які таємно проводилися в КДБ:

> Аналіз самвидавної літератури, що поширюється в колах інтелігенції та студентської молоді, показує, що самвидав за останні роки якісно змінився. Якщо п'ять років тому спостерігалося ходіння по руках переважно ідейно-порочних художніх тво-

рів, то сьогодні все більшого поширення набувають документи програмно-політичного характеру. За період з 1965 року у самвидаві з'явилося понад чотириста різноманітних досліджень і статей з економічних, політичних і філософських питань, в яких з різних боків критикується історичний досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, піддається ревізії внутрішня і зовнішня політика КПРС, висуваються різноманітні програми опозиційної діяльності [176].

На початку сімдесятих «публіцистика стає смертельно небезпечною» та надзвичайно важливою для розвитку інфраструктури Руху Опору, що розуміла більшість шістдесятників. Звідси перехід багатьох науковців, літераторів, зокрема І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, М. Коцюбинської та інших, від літератури та літературної критики до активного національного самозахисту та основні причини появи «публіцистичного» літературознавства у самвидаві.

Переплетіння літературно-критичних творів з публіцистикою реалізувалося через порушення літературознавцями гострих національних та суспільно-політичних тем та проблем. Вони «автоматично» ставали при цьому публіцистами. Національна самосвідомість, національна гідність, національна честь і безчестя, національний сором і національний обов'язок, національна повнота і повноцінність – це ті поняття, які вони послідовно й голосно вводили у суспільно-інтелектуальний обіг. «Молоді талановиті критики» протестували проти вульгарного соціологізму, шукали й освоювали нові актуальні теми досліджень, загострюючи національну проблематику. У надрах «ідеологічного літературознавства» поволі визрівають зародки нових підходів і віянь, і перший поштовх тут належить окремим критичним виступам шістдесятників, які вносили в критику та літературознавство нові виміри й критерії, відчутно їх демократизуючи.

Вивчення творчої історії літературно-критичного самвидаву, осмислення складних процесів його формування дає змогу ширше поглянути на самвидав як на літературно-мистецьке явище та визначити його художню цінність. Незважаючи на певну невикінченість, декларативність, реферативність, подекуди жанрову розмитість, а точніше – неоформленість, набуток українського самвидаву 1960-х рр. характеризується багатьма оригінальними,

новаторськими проявами з боку форми й образних засобів.

> Хай наші оцінки не будуть стерильно-вірними, хай будуть різні погляди, – писав І. Світличний, – це не страшно, це дуже добре, що наших оцінок вже не вважають, як це було в прісноПам'ятні часи культу особи Сталіна, за істину в останній інстанції. Будуть суперечки, будуть дискусії – і з них народиться істина [196, с. 145].

Плідними, зокрема, видаються пошуки літературознавцями нових форм організації літературно-критичного матеріалу, композиції літературної критики взагалі, освоєння нових жанрів та тем, зосередження на суспільно-політичній проблематиці, що виразно простежуються у всьому творчому доробку авторів самвидаву. У цьому зв'язку варто особливо наголосити, що в літературно-критичному доробку самвидаву 1960-х рр. уже зримо проступають, хай і не завжди послідовно, обриси тієї нової літературної критики, на гостру необхідність появи якої так наполегливо вказували шістдесятники, критикуючи сучасну їм літературознавчу науку.

Ця нова літературна критика, незважаючи на різні індивідуальності авторів – від сатиричного Є. Сверстюка до «радикального» В. Мороза, створена на основі критеріїв правдивості, позначена впливом публіцистики, наближена до політичної проблематики завдяки використанню підтексту, а відтак подає гострий соціальний аналіз дійсності. Літературна критика самвидаву цього періоду морально наснажена, насичена в смисловому й емоційному плані, лаконічна, афористична у формі викладу думки, багатогранна й змістово повноцінна в образно-виражальних засобах.

Закономірність еволюції самвидаву загалом відповідає концепції чеського політолога М. Гроха, який стверджував, що боротьба за відновлення державності проходить три основні етапи:

> Перший – А, культурницький (збирання етнографічної, мовної та фольклорної спадщини), другий – В, просвітницько-романтичний (національна свідомість утверджується серед народу через освітньо-культурні заклади), третій – С, це масовий рух за політичне самовизначення [72, с. 21].

«Самвидавний альтернативний дискурс» [66, с. 100–113] у

1960-х роках набув таких масштабів і довіри суспільства, що владою були запроваджені такі ж «самвидавні механізми» поширення власних ідей, а часом просто наклепів на шістдесятників, що здобули в народі назву «кагебістський самвидав». Сила самвидаву полягала в тому, що він не мав цензури [249, с. 215]. Критерієм вартісності документа служили виключно вподобання читача, який ставав стихійним поширювачем позаофіційної літератури. Складові авторів самвидаву могло позаздрити будь-яке видавництво. Авторами творів українського самвидаву були люди різних національностей (українці, росіяни, вірмени, євреї, татари) та професій – історики, юристи, філософи, філологи, літературні критики, військові, психологи, журналісти, публіцисти, поети, прозаїки, вчителі, лікарі, інженери, художники, перекладачі, службовці, робітники, священики – Ліна Костенко, Григорій Чубай, Микола Холодний, Ірина Стасів-Калинець, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Масютко, Іван Світличний, Святослав Караванський, Іван Гель, Василь Лісовий, Юрій Бадзьо, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Василь Овсієнко, Василь Стус, Зеновій Красівський, Богдан і Михайло Горині, Василь Барладяну, Мирослав Маринович, Євген Пронюк, Микола Береславський, Ігор Калинець, Петро Розумний, Йосип Тереля, Данило Шумук, Семен Глузман, Йосиф Зісельс, Мустафа Джемільов, Анатолій Шевчук, Петро Григоренко, Генріх Алтунян, Алла Горська, Надія Світлична, Левко Лук'яненко, Леонід Плющ, Василь Романюк та багато інших знаних і незнаних борців за свободу слова й творчості в тоталітарному СРСР. Це були люди, які символізували національно-культурне відродження 1960-х, його спадкоємність і життєву силу.

Спеціально для розправи з інакодумцями було ухвалено навіть Закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та запроваджено в карний кодекс України сумнозвісну статтю «Про антирадянську агітацію і пропаганду». До цієї справи було долучено систему рекомендацій та застережень від КДБ і органів прокуратури, які мали провадити профілактичну роботу з інакодумцями. Від кінця 1950-х до початку 1990-х рр. за цими статтями до кримінальної відповідальності в Україні було притягнуто 719 осіб.

Безперечно, з погляду сьогодення, не всі твори самвидаву –

морального результату діяльності шістдесятників – бездоганні з мистецького чи літературного боку. Але в 1960-х рр. «вони були затаєним голосом громадської думки» [179, с. 26], вони явно вирізнялися й одразу ж упізнавались, вони були новим кроком до нової літератури – без цензури, без обмежень, без страху, вони «були чесними творами» [179, с. 26], що й було вираженням моральної сили шістдесятників. У цьому дослідженні, прагнучи наукової об'єктивності, автор не міг було оминути увагою незакінчені чи навіть низьковартісні твори чи твори-одноденки у формі петицій, відкритих листів, прохань, заяв тощо, що є миттєвою реакцією опозиційної громадськості на арешти, утиски та інші нагальні проблеми суспільства, оскільки критерій відбору статей до дослідження є суголосним заяві одного з головних видавців творів самвидаву за кордоном О. Зінкевича: «Ми вирішили, що все, що було передано нам, треба друкувати, незважаючи на художній рівень поданих матеріалів» [140].

Не помічений і не оцінений свого часу, цей творчий набуток сьогодні має увійти в літературний процес у повному обсязі, повинен дійти до широкого читача та дослідника, оскільки є характерним проявом широких творчих шукань у ділянці художнього мислення цілого покоління шістдесятників. Цей творчий набуток не може бути зрізом усієї епохи, образом середовища 1960-х рр., однак неодмінно є важливою складовою української літератури другої половини XX ст. «Самвидав – це лише спорадичні реакції, це – острівці!» [184, с. 554], які проливають світло на деякі заборонені явища та лише доповнюють літературне життя 1960-х рр.

На жаль, не всі «зарубані» або написані «для шухляди» твори стали відомими громадськості посередництвом самвидаву. Тому немає змоги говорити про цілісність оцінки позацензурної творчості та протиставляти її офіційній науці. Це лише окремі спроби, окремі штрихи окреслення нових віянь часу, нових методів досліджень нових авторів. Літературно-критичний самвидав значно підсилився б іншими розвідками шістдесятників, які з різних причин залишилися недрукованими і не поширювалися через самвидав, наприклад, стаття І. Дзюби «Більший за самого себе» (1965 р.), «зарізана» «редактором-дисидентом» В. Коротичем [184, с. 576], статті В. Стуса [205, с. 503–519] «Поезія третьої весни» про збірку М. Рильського «Троянди й виноград», «Опу-

клий вибух таланту» про поему М. Бажана «Політ крізь бурю», «Очима гуманіста» про творчість Генріха Бьолля, «До проблеми творчої індивідуальності письменника», «Еріх Марія Рільке», «Розмаїття тенденцій, або відради і клопоти музи», «Про поезію Віктора Кордуна», а також рецензія на книгу М. Коцюбинської «Література як мистецтво слова» під назвою «Про мистецтво – мистецьки», стаття М. Коцюбинської «Слово образне і "необразне"» [97, с. 333] та багато інших праць, інформації про масове поширення яких у самвидаві не знаходимо.

Виходячи з головного завдання нашої праці – дослідження саме самвидавних літературно-критичних праць, ми не можемо залучати до розгляду ті статті, які не набули масового поширення в самвидаві. Зважаючи на природу самвидаву, ми не можемо говорити про стовідсоткове віднайдення та опрацювання всіх самвидавних літературно-критичних та публіцистичних документів, але наразі зроблено чи не найповнішу спробу подати узагальнений погляд на самвидавну частину літературного процесу 1960-х років.

Однак можна з упевненістю сказати, що самвидав виконав свою історичну місію, ставши одним із важливих факторів формування літературного процесу 1960-х рр. і заклавши основи свободи слова й творчості незалежної України. Самвидавні публіцисти й критики після доби спустошення соціалістичного реалізму повільно, але вперто поверталися до справжнього мистецтва слова, намагаючись вести інтелектуальну дискусію з режимом. Можна констатувати, що самвидав усе ж зумів побороти державну монополію на поширення правдивої інформації і став суттєвим конкурентом офіційним виданням з правдивого осмислення й показу світу. Француз Емануель Райс [247, с. 598] у передмові до паризького видання книги «Нова літературна хвиля на Україні» у 1967 р. висловив надзвичайно просту й влучну думку, що, якби опозиційні українські автори мали можливість розвиватися, не будучи обмеженими політичними втручаннями, Україна могла б пишатися першокласними критиками й публіцистами, яких так не вистачає сьогодні сучасній літературі всього світу.

ДОДАТОК А

Документи самвидаву 1963–1965 рр. на тему: «Захист української культури та мови»

1. Горинь М. Українська освіта в шовіністичному зашморзі. – 1963 р.
2. Лист письменниці Ірині Вільде та її землякам, які не бояться правди (передрук статті Р. Рахманного – відомого громадського діяча діаспори). – 1963 р.
3. Боротьба за рідну мову на Україні. – 1964 р.
4. Товариші батьки школярів! – 1964 р.
5. Клопотання Святослава Караванського прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим від 24 лютого 1964 р.
6. Караванський С. Про одну політичну помилку (відносно «Закону про зв'язок школи з життям», прийнятого в 1959 році). – Серпень 1965 р.
7. Лист Михайла Кутинського з Москви до газети «Літературна Україна». – 1965 р.
8. Листи Василя Лобка до Максима Рильського та його відповіді під загальною назвою «Я поділяю ваше обурення... Документи боротьби за українську мову в Українській РСР». – Березень 1960 – березень 1964 рр.
9. Виступ Василя Лобка на Всеукраїнській республіканській науковій конференції з питань культури української мови 12 лютого 1963 року в Києві. – 1965 р.
10. «Пропозиції Лобка Василя та дев'ятьох інших авторів, адресовані Верховній Раді УРСР, Президії ЦК КП України, Раді Міністрів УРСР». – лютий 1964 р., Київ
11. «Пояснювальна записка» Івана Дзюби до Спілки радянських письменників України про вечір пам'яті Лесі Українки». – Київ, 17 серпня 1963 р.

12. Терен В. Три документи в справі Р. П. Тельнової. – Київ, 1963–64 рр.

13. Янковський Н. В., Павлюченко Н. І. Лист двох українських шахтарів до газети «Правда» під назвою «З питання розвитку української мови». – 1965 р.

14. Скарга 17 українських матерів до Міністерства освіти УРСР про мовну політику Міністерства охорони здоров'я УРСР. – Київ, 1965 р.

15. Надгробна промова А. Малишка на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 року (частину промови, без критики офіційної політики, було надруковано в «Літературній Україні» 12 січня 1965 року),

а також російськомовний документ українського самвидаву:

16. Письмо Ивана Коваленко Идеологическому Отделению Парткомитетов КПСУ Сибирского края и области по поводу празднования юбилея Т. Г. Шевченко в 1961–1963 гг. и сохранения истории культуры Украины и Белоруссии. – Томськ, 24 жовтня 1965 р.

Документи самвидаву 1963–1965 рр. на тему: «Боротьба за громадянські свободи й права в українському самвидаві»

17. Симоненко В. Щоденник (18 вересня 1962 – 20 вересня 1963 рр.).

18. Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в Київському медінституті (передмова до самвидавівської збірки поезій В. Симоненка). – Грудень 1963 р.

19. Виступ Є. Сверстюка «Симоненко – ідея» в Київському медінституті. – Грудень 1963 р.

20. Промови на забороненому вечорі Лесі Українки в Парку культури. – 17 серпня 1963 р.

21. Вступне слово Івана Дзюби на вечорі в першу річницю смерті Василя Симоненка. – Київ, Клуб інституту нафти і газу, 12 грудня 1964 р.

22. Скарга Левка Лук'яненка Генеральному прокуророві СРСР про незаконність суду, що відбувся над ним і шістьома іншими. – Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/о Явас, п/я ЖК 385/7, 1964 р.

23. Уривок зі зборів секції декоративно-монументального мистецтва Спілки художників України у справі про Шевченківський вітраж у Київському університеті імені Т. Г. Шевченка. – Квітень 1964 р.

24. Кузнєцова (Савчук) Є. Уроки історії. – 1964–1965 рр.

25. Кузнєцова (Савчук) Є. Націоналіст? – 1964–1965 рр.

26. Кузнєцова (Савчук) Є. Мої роздуми. – 1964–1965 рр.

27. Виступ Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка в Республіканському будинку літераторів. – 16 січня 1965 р.

28. Відкритий лист М. Негоди до «Літературної України». – Квітень 1965 р.

29. Пронюк Є. Стан і завдання українського визвольного руху. – 1965 р.

30. Промова Андрія Малишка на могилі В. Сосюри. – 11 січня 1965 р.

31. Виступ Олеся Гончара на своєму ювілейному вечорі. – 1965 р.,

а також російськомовні документи українського самвидаву:

32. Документы о событиях в Свято-Успенской Почаевской лавре. – 1963 р.

33. Кузнецов А. Бабий Яр. – 1963–1966 рр.

34. Обращение «группы верующих» во Всемирный совет церквей (г. Одесса) с жалобой на незаконное вмешательство светских властей в дела духовного управления. – 2 лютого 1964 р.

ДОДАТОК Б

Документи самвидаву 1965–1972 рр. на тему: «Захист української культури, мови та громадянських прав та свобод»

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – 1965 р.
2. Відкритий лист депутатам Рад УРСР Антона Коваля (В. Лісовий). – 1969 р.
3. Горська А. «Скарга прокуророві УРСР» про протизаконні засоби ведення слідства працівниками КДБ. – Київ, 16 грудня 1965 р.
4. Чорновіл В. Лист до ЦК ЛКСМУ, протестуючий проти газетної кампанії, спрямованої проти української інтелігенції. – 15 вересня 1965 р.
5. Луцьків В. Заява ЦК КПУ, виявляюча, що всі покази, дані автором Львівському суду в травні 1961 р., є ніщо інше як фабрикація КДБ. – Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/я Явас, п/я ЖХ 385/11, жовтень 1965 р.
6. Чорновіл В. Протокол обшуку, проведеного органами КДБ в його мешканні 20 вересня 1965 р.
7. Чорновіл В. Три заяви до офіційних закладів з проханням повернути йому конфісковану літературу. – Львів, листопад 1965 – квітень 1966 рр.
8. Масютко М. Пояснення Прокуророві УРСР. – Львів, слідчий ізолятор КДБ, жовтень 1965 р.
9. Масютко М. Відповідь матері Василя Симоненка Щербань Ганні Федорівні. – 1965 р.
10. Масютко М. З історії боротьби українського народу за своє визволення в часи громадянської війни. – 1965 р.
11. Масютко М. З матеріалів, спалених у Києві. – 1965 р.
12. Масютко М. Мета статті не та... – 1965 р.
13. Параджанов С. та шість інших. Апеляція до ЦК КПУ та ЦК КПРС в захист заарештованих українських інтелігентів. – Листопад 1965 р.

14. Чорновіл В. Останнє слово на суді у Львові. – 1965 р.

15. Строката Н. Апеляція М. Стельмахові у справі її чоловіка С. Караванського. – Одеса, кінець 1965 р.

16. Аганбегян, член-кореспондент АН СРСР. Сучасний стан радянської економіки (Доповідь у видавництві «Мысль»). – 1965 р.

17. Караванський С. Клопотання до Першого Секретаря ЦК ПОРП В. Гомулки про стан радянської національної політики, про факти безпідставних репресій проти української інтеліґенції. – 27 вересня 1965 р.

18. Масютко М. Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства. – 1966 р.

19. Дванадцять запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство. – 1966 р.

20. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? – 1966 р.

21. Горинь М. Касаційна скарга на ім'я Верховного Суду УРСР. – 25 квітня 1966 р.

22. Горинь М. Заява суду і останнє слово на суді у Львові. – Львів, 13–16 квітня 1966 р.

23. Світлична Н. Лист до юридичної консультації Шевченківського району м. Києва і Прокуророві УРСР про відмовлення від адвоката для захисту її брата І. Світличного. – Весна 1966 р.

24. Матеріали суду над Михайлом Масютком та апеляції Пленуму Верховного суду УРСР. – Львів, 21 березня 1966 р.

25. Скочок П., Чорновіл В., Шереметьєва Л. Лист до редакції «Перця» проти нападів журналу на І. Дзюбу. – 27 вересня 1966 р., с. Лопушне на Закарпатті.

26. Світлична Н. Телеграма XXIII З'їзду КПРС про ув'язнення органами КДБ її брата Івана Світличного. – Київ, 1 квітня 1966 р.

27. Скочок П. Лист Першому Секретареві ЦК КПУ Шелесту П. Ю. у справі М. Озерного. – 10 березня 1966 р.

28. Строката Н. Клопотання на ім'я начальника ВТТ п/я 385/11 Королькова розстріляти її чоловіка Святослава Караванського, щоб «скінчити його багаторічні мучення...». – 27 грудня 1966 р.

29. Горська А. Дві скарги Прокуророві УРСР у справі Ярослава Геврича. – Київ, грудень 1965 р. та 28 березня 1966 р.

30. Луцьків В. Лист слідчому Львівського управління КДБ Денісову, з якого випливає, що покази автора на Львівському суді

1961 р. – фабрикація, зроблена під тиском Денісова. – Потьма, ВТТ, 20 липня 1966 р.

31. Чорновіл В. Лист Голові Верховного суду УРСР Зайчуку з примірником матеріалів «Про арешт і засудження групи української інтелігенції». – 5 грудня 1966 р.

32. Чорновіл В. Лист Першому Секретареві ЦК КПУ Шелесту, Прокуророві УРСР, Голові народного суду УРСР, Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР під назвою «Я нічого у вас не прошу...». – м. Вишгород, Київська область, 22 червня 1966 р.

33. Вирок Київського суду по справі Ярослава Геврича. – Київ, 11 березня 1966 р.

34. Вирок Львівського суду по справі Івана Геля і Ярослави Менкуш. – Львів, 25 березня 1966 р.

35. Франко З., Коцюбинська М., Драч І., Дзюба І. та інші (всього 78 підписів). Клопотання на ім'я Прокурора УРСР і Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР про суди над заарештованими українськими інтелігентами у серпні-вересні 1965 року. – Лютий 1966 р.

36. Запис суду над В. Чорноволом, притягненим до судової відповідальності за відмову давати покази на закритому політичному процесі братів Горинів, М. Осадчого і Мирослави Зваричевської у Львові. – 15 квітня 1966 р.

37. Касаційна скарга Львівському обласному судові від В. Чорновола. – 14 липня 1966 р.

38. Чорновіл В. Касаційна скарга Верховному судові УРСР. – 15 серпня 1966 р.

39. Відповідь Верховного суду УРСР В. Чорноволу. – 30 серпня 1966 р.

40. Запис суду над учителем Михайлом Озерним. – Івано-Франківськ, 4–7 лютого 1966 р.

41. Дзюба І. Виступ у Бабиному Ярі. – Київ, 29 вересня 1966 р.

42. Лист католицького священика Будзинського Генеральному прокуророві СРСР з вимогою перегляду його справи, яка є «...незаперечним доказом релігійного переслідування і національної дискримінації». – 25 березня 1966 р.

43. Караванський С. Сім клопотань на ім'я різних офіційних установ, написаних з трудового табору. – Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/я Явас, п/я 385/11, січень – червень 1966 р.

44. Кириченко С. та дев'ять інших членів Спілки художників України. Клопотання на ім'я Верховного суду УРСР про перегляд справи О. Заливахи. – 20 квітня 1966 р.

45. Список 58-и українців, зокрема І. Світличного, М. Косіва, І. Дзюби, М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, до яких застосовано адміністративне переслідування за переконання. – Київ, 1 листопада 1966 р.

46. Дасів К. П'ятдесят років радянської влади на Україні. – 1967 р.

47. Чорновіл В. Лихо з розуму. – 1967 р.

48. Масютко М. Сучасний імперіалізм. – 1967 р.

49. Караванський С. Клопотання на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР про надання громадянам прав, гарантованих «Пактом про громадянські та політичні права», який Верховна Рада СРСР ратифікувала. – П. Явас, березень 1967 р.

50. Караванський С. Проект закону про повернення громадянам СРСР узурпованих прав. – П. Явас, 19 березня 1967 р.

51. Горинь М. Заява міністру закордонних справ УРСР Білоколосу про суд над ним 18 липня 1967 р., написана під час етапу у Володимирську в'язницю. – Літо 1967 р.

52. Горинь М. Протест в.о. начальника табору 17-А ст. лейтенантові Кишці, начальнику загону 6 ст. лейтенантові Рибчинському. – 23 червня 1967 р.

53. Лук'яненко Л. Заява політичного в'язня Потьми Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченку про репресії громадян, обвинувачених в «націоналізмі». – Мордовія, 11 табір, центральний ізолятор, травень 1967 р.

54. Заливаха О. Заява Голові Верховного суду УРСР. – П. Явас, 5 квітня 1967 р.

55. Протест 64 громадян Л. І. Брежнєву, П. Ю. Шелесту і І. Х. Головченку проти дій міліції 22 червня 1967 р. – у день щорічного вшанування пам'яті Тараса Григоровича Шевченка біля його монумента у Києві. – 23 червня 1967 р.

56. Горбовий В. Лист до редакції газети «Правда» з подробицями моєї справи. – Дубровлаг, Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/о Явас, п/я 385/7, весна 1967 р.

57. Чорновіл В. Лист творчим спілкам і відомим діячам під назвою «...кого судили на Україні?». – 20 квітня 1967 р.

58. Стус В. Шановний Петре Юхимовичу... (два листи). – Друга пол. 1960-х рр.

59. Стус В. Привид бродить по Європі... – Друга пол. 1960-х рр.

60. Стус В. Ми живемо в дуже цікаву епоху... – Друга пол. 1960-х рр.

61. Стус В. Ми живемо в час парадоксів... – Друга пол. 1960-х рр.

62. Стус В. Франція – це я... – Друга пол. 1960-х рр.

63. Стус В. Відвідини. Лекція на заводі... – Друга пол. 1960-х рр.

64. Стус В. Це існування є злочином... – Друга пол. 1960-х рр.

65. Стус В. Існує тільки дві форми. – Друга пол. 1960-х рр.

66. Стус В. Якийсь, киянин... – Друга пол. 1960-х рр.

67. Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії. Звернення до депутатів Верховної Ради УРСР із ВТТ в Мордовії. – 15 квітня 1967 р.

68. Чорновіл В. Останнє слово на суді у Львові. – 15 листопада 1967 р.

69. Анонімний лист, переданий з табору 17 Дубравного управління ВТТ, що описує умови утримання політичних в'язнів. – 1967 р.

70. Чорновіл В. Лихо з розуму. – Львів, квітень 1967 р.

71. Гель І. Заява Голові Президії Верховної Ради УРСР. – П. Явас, п/я 385/II–4, 23 лютого 1967 р.

72. Дзюба І. і троє інших. Лист Першому Секретареві ЦК КПУ Шелестові П.Ю., що опротестовує суд над В'ячеславом Чорноволом. – Листопад 1967 р.

73. Кандиба І. Лист Першому секретареві ЦК КПУ Шелестові П. Ю. під назвою «За правду і справедливість». – Осінь 1967 р.

74. Світличний І. До справи Левка Лук'яненка та інших. – 1967 р.

75. Світличний І. Збірка документів Львівського судового процесу над юристами у травні 1961 р. – 1967 р.

76. Чорновіл В. Заява ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Прокуратурі УРСР. – Львівська тюрма, 30 жовтня 1967 р.

77. Масютко М. Заяви Верховній Раді УРСР з табору для політичних в'язнів № 11. – Мордовська АРСР, жовтень 1966 – лютий 1967 рр.

78. Лист 64-х київських громадян. – Київ, 23 травня 1967 р.

79. Вірун С. М. Депутату Верховної Ради УРСР і письменнику

Олесю Гончару. – Мордовська АРСР, ст. Потьма, п/о Явас, п/я КХ 385/11–8, кінець 1966 р. – поч. 1967 р.

80. Заява Першому секретареві ЦК КПУ Петрові Шелесту від політичного в'язня В. Мороза», Київ, в'язниця КДБ. – 15 травня 1968 р.

81. Клопотання Прокуророві Української РСР від політичного в'язня В. Мороза. – Київ, в'язниця КДБ, 16 травня 1968 р.

82. Вимога Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР від політичного в'язня В. Мороза. – Київ, в'язниця КДБ, 1 серпня 1968 р.

83. Заява Прокуророві Української РСР від політичного в'язня В. Мороза. – Київ, в'язниця КДБ, 9 серпня 1968 р.

84. Привітання з Днем прав людини Асоціації юристів України РСР від політичного в'язня В. Мороза. – Київ, в'язниця КДБ, 10 грудня 1968 р.

85. Лист Р.Ц. про нагляд за Михайлом Осадчим, ставлення до нього та його родини після звільнення з ув'язнення під назвою «Гонимі режимом». – 1968 р.

86. Відкритий лист Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Ліни Костенко та Віктора Некрасова до редакції «Літературної України» на захист В. Чорновола проти провокаторської і наклепницької статті О. Полторацького. – Липень 1968 р.

87. Гель І. Заява Президії Верховної Ради СРСР. – 1968 р.

88. Чорновіл В. Клопотання на ім'я Київського обласного суду про притягнення до кримінальної відповідальності О. Полторацького за наклепну статтю, написану ним, яка з'явилася в «Літературній Україні» 16 липня 1968 року, ВТК п/с НА 128/59, Піщанський район, Вінницька область. – 18 вересня 1968 р.

89. Арешти і судові процеси в Івано-Франківську й інших містах України в 1967–1968 рр. – Серпень-вересень 1968 р.

90. Лист творчої молоді Дніпропетровська Щербицькому, Овчаренкові та Павличку на захист роману О. Гончара «Собор» і проти переслідування його прихильників. – Дніпропетровськ, літо 1968 р.

91. Лист Валентина Мороза до органу грецьких антидиктаторських сил «Лефтерія Патріда», у якому висловлюється солідарність з усіма греками, які борються проти диктатури в Греції. – Київ, в'язниця КДБ, 28 жовтня 1968 р.

92. Лист члена Спілки письменників України до Олеся Гончара і секретарів СПУ про культурні відносини між Україною і ЧССР. – 1968 р.

93. Лист В'ячеслава Чорновола з вінницького концтабору під назвою «Дорогі мої люди». – Вінницька область, Піщанський район, ВТК, 3 травня 1968 р.

94. Лист української інтелігенції та робітників Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву та ін. (понад 150 підписів, зокрема лист підписали М. Брайчевський, М. Коцюбинська, Л. Ященко, І. Заславська, В. Боднарчук, В. Вишневський, Г. Дворко, Л. Плющ, Б. Харчук, І. Драч, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Зарецький та інші). – 1968 р.

95. Назаренко, Карпенко, Кондрюков. До всіх громадян Києва. – 22 травня 1968 р.

96. Трагічні акти протесту. – 1968 р.

97. Стус В. Відкритий лист до президії Спілки письменників України на захист В. Чорновола. – Київ, серпень 1968 р.

98. Процес над робітниками Київської ГЕС. – 1968 р.

99. Дещо про свободу совісті. – 1968 р.

100. Лист великодержавного шовініста. – 5 червня 1968 р.

101. Вовк В. Виступ у Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном. – 7 серпня 1969 р.

102. Українці відбиваються (від кореспондента) (стаття у англійській газеті «Економіст»). – 25 січня 1969 р.

103. Кульчинський М. Пісне моя українська! – Вересень 1969 р.

104. Нове виправно-трудове законодавство в СРСР. – 1969 р.

105. Закономірність чи «провінційна жорстокість»? (Суд над економістом С. Бедрилом). – 1969 р.

106. Стус В. Місце в бою чи в розправі? – 1969 р.

107. За ґратами – член Правління Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. – 1969 р.

108. Репресії на Дніпропетровщині. – 1969 р.

109. Знову «камерні» справи? (Лист в справі слідства над С. Караванським). – 1969 р.

110. Про події в Харкові. – 1969 р.

111. Заява Л. Лук'яненка, М. Гориня і З. Красівського до ООН. – Червень 1969 р.

112. Звернення до Організації Об'єднаних Націй. – 1969 р.

113. Заява Я. Кендзьора про обшук, проведений в нього працівниками Львівського КДБ. – Львів, 11 липня 1969 р.

114. Судовий процес над гуцулом Миколою Супенюком (запис із зали суду). – Червень 1969 р.

115. Лист В'ячеслава Чорновола Голові Львівського облвиконкому Телішевському з проханням допомоги у пошуках праці за фахом. – Львів, 22 вересня 1969 р.

116. Лист Івана Кандиби до Комісії по правах людини при ООН під назвою «Тортури продовжуються». – М. Володимир, установа ОД-І/ ст. 2, 31 жовтня 1969 р.

117. Про становище української мови в Кримському педінституті. – 27 червня 1969 р.

118. Відкритий лист Василя Стуса до редактора журналу «Вітчизна» Л. Дмитерка на захист І. Дзюби. – Київ, серпень 1969 р.

119. Лист Степана Бедрила до народів всього світу з проханням допомогти йому та іншим борцям за свободу і демократію. – Осінь 1969 р.

120. Холодний М. Відкритий лист до Ніни Матвієнко. – Грудень 1969 р.

121. Повернулися з ув'язнення. – 1969–1970 рр.

122. Смальцюга С. Поет на продаж, вже останній. – 1970 р.

123. Лист 16 колишніх політв'язнів Голові Президії Верховної Ради УРСР Ляшкові, Прокуророві УРСР Глухові на захист С. Караванського, С. Бедрила, В. Ривака та інших. – Осінь 1969 р.

124. Скарга В. М. Іванишина Прокуророві УРСР і Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР з приводу «...відкритого нападу і незаконного затримання». – Івано-Франківська область, Рожнятівський район, с. Дуба, 1 травня 1970 р.

125. Лист В. Стуса до Верховної Ради УРСР про арешт Івана Сука. – Літо 1970 р.

126. Заява семи громадян с. Космач прокурору Івано-Франківської області про випадок на церковній території на Великдень. – Квітень 1970 р.

127. Чия мама рідніша? – 1970 р.

128. Лист-протест В. Стуса проти арешту Валентина Мороза до ЦК КПУ, КДБ при Раді Міністрів УРСР. – 28 липня 1970 р.

129. Чорновіл В. Що і як обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»). – Березень 1970 р.

130. Лист-протест дев'яти громадян проти арешту Валентина Мороза, звернений до Голови Ради Міністрів УРСР, Першого Секретаря ЦК КПУ, Голови КДБ, Головного прокурора УРСР. – Липень 1970 р.

131. Той же процес «Інтернаціоналізму». – 1970 р.

132. Драбата В., Орел Л., Мешко О. Під шовіністичним пресом (Про викладання українською мовою в школах столиці України). – 1970 р.

133. Лист-протест І. Дзюби, І. Світличного, З. Франко, В. Чорновола та Є. Сверстюка проти арешту Валентина Мороза, звернений до Голови правління СПУ, Депутата Верховної Ради СРСР О. Т. Гончара. – Червень 1970 р.

134. Мороз В. Серед снігів. – 1970 р.

135. Мороз В. Хроніка опору. – 1970 р.

136. Мороз В. Замість останнього слова. – 1970 р.

137. Мороз В. Мойсей і Датан. – 1970 р.

138. Протест-лист О. Т. Гончарові від М. Косіва проти арешту Валентина Мороза. – Львів, червень 1970 р.

139. Заява-протест Голові Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшкові, Голові КДБ Нікітченкові В. Ф., депутатові Верховної ради УРСР Патону Б. Є. від О. Я. Мешко проти арешту Валентина Мороза. – Київ, 17 червня 1970 р.

140. Протест-лист О. Т. Гончареві проти арешту Валентина Мороза від М. Осадчого. – Львів, 7 липня 1970 р.

141. Протест Раїси Мороз проти суду над Валентином Морозом під назвою «Шелестові та іншим». – Івано-Франківськ, 8 жовтня 1970 р.

142. Протест Міністрові юстиції УРСР Зайчуку, прокуророві УРСР Глухові від Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, В. Чорновола проти суду над Валентином Морозом. – 18 листопада 1970 р.

143. Заява М. Качмар-Савки Голові Верховного суду УРСР. – Львів, 25 листопада 1970 р.

144. Стус В. Заява Голові Президії Верховної Ради УРСР Ляшкові О. П., Секретареві ЦК КПУ Овчаренкові Ф. Д. – 1970 р.

145. Заява М. Войтович Голові Верховного суду УРСР. – Львів, 5 грудня 1970 р.

146. Заява П. Чемериса Верховному суду УРСР. – Львів, 30 листопада 1970 р.

147. Сергієнко О. Слово від друзів. – Грудень 1970 р.

148. Сверстюк Є. На могилу Алли Горської. – Грудень 1970 р.

149. Гель І. Виступ на похороні Алли Горської. – Грудень 1970 р.

150. Фототелеграма Ольги Горинь, адресована Верховному суду УРСР проти суду над Валентином Морозом. – Львів, листопад 1970 р.

151. Заява Атени Волицької до Верховного суду УРСР у справі засудження 18.11.1970 р. Івано-Франківським облсудом Валентина Мороза на 14 років неволі. – Львів, грудень 1970 р.

152. Заява Лемик Любові Голові Верховного суду УРСР у справі засудження 18.11.1970 р. Івано-Франківським облсудом Валентина Мороза. – Івано-Франківськ, грудень 1970 р.

153. Заява Миколи Плахотнюка Голові Верховного суду УРСР у справі засудження 18.11.1970 р. Івано-Франківським облсудом Валентина Мороза. – М. Димер, Київська обл., 2 грудня 1970 р.

154. Погром у Центральному державному історичному архіві УРСР. – Грудень 1970 р.

155. Смерть «ІКАРА». – Грудень 1970 р.

156. Аби чого не сталося... – Грудень 1970 р.

157. Протест Ірини Стасів-Калинець, Ігоря Калинця проти суду над Валентином Морозом під назвою «Голові Верховного суду УРСР». – Львів, 29 листопада 1970 р.

158. Заява Голові Ради Міністрів УРСР, Першому секретареві ЦК КПУ, Голові Комітету Держбезпеки УРСР, Головному прокурору УРСР з протестом проти повторного арешту В. Мороза від Ірини Стасів (Львів), Ігоря Калинця (Львів), Марії Качмар-Савки (Львів), Людмили Шереметьєвої (Львів), Стефанії Гулик (Львів), Ніни Строкатової (Одеса), Олени Антонів (Львів), Ярослава Кендзьора (Львів), Юрія Шухевича (Нальчик). – 1970 р.

159. Протест-лист до Верховного суду УРСР від О. Мешко проти суду над Валентином Морозом. – Київ, кінець 1970 р.

160. Протест Д. Драбата проти суду над Валентином Морозом під назвою «Голові Верховного суду УРСР». – Київ, 11 грудня 1970 р.

161. Протест Стефанії Гулик проти суду над Валентином Морозом під назвою «До Верховного суду УРСР». – Львів, листопад 1970 р.

162. Протест-заява проти суду над Валентином Морозом до Верховного суду УРСР від священника В. Романюка, с. Космач Косівського району Івано-Франківської області. – 27 листопада 1970 р.

163. Протест Ігоря Калинця проти суду над Валентином Морозом (із збірки «Підсумовуючи мовчання», присвяченій В. Морозу). – 20 листопада 1970 р.

164. Рішення Верховного суду УРСР по справі Валентина Мороза. – 24 грудня 1970 р.

165. Судовий процес у Дніпропетровську. – 1970 р.

166. Плахотнюк М. За нами – правда. – 1970 р.

167. Процес Святослава Караванського. – Квітень, 1970 р.

168. Арешти і суди у Харкові. – 1969–1970 рр.

169. Переслідування за переконання. Українофобія. – 1968–1970 рр.

170. Українці відбиваються. – 1970 р.

171. Останнє слово Владислава Недобори на суді 10 березня 1970 р.

172. Список політв'язнів-українців. – 1970 р.

173. Готується ще одна розправа над В. Морозом. – 1970 р.

174. Клопотання С. Караванського. – 1970 р.

175. Лист Степана Бедрила до народів всього світу. – 1970 р.

176. Мороз В. Перший день. – 1970 р.

177. Заява Валентина Мороза. – 1970 р.

178. Скарга В. М. Іванишина Прокуророві УРСР і Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР з приводу «відкритого нападу і незаконного затримання». – Івано-Франківська область, Рожнятівський район, с. Дуба, 1 травня 1970 р.

179. Мороз В. Заява-протест Шелестові і Нікітченкові проти незаконного нападу на нього в с. Космач, на церковній території під час свячення пасхи. – 2 травня 1970 р.

180. Про деякі функції райкомів партії в громадському та культурному житті м. Києва. – 1970 р.

181. «Пам'яті Антона Олійника», Група політв'язнів-українців. – Мордовія, серпень 1970 р.

182. Заява поета М. Холодного на ім'я секретаря ЦК КПУ Овчаренка та голови Спілки письменників України Гончара. – 26 жовтня 1970 р.

183. Розправа над «Гомоном». – 1970 р.

184. Національне питання в російському самвидаві. – Кінець 1970 р.

185. Заява Романюка В. Голові Президії Верховної Ради УРСР тов. Ляшкові. – с. Космач Косівського району Івано-Франківської обл., 26 березня 1971 р.

186. Про VI з'їзд письменників України. – Травень 1971 р.

187. Дзюба І. До редакції газети «Радянська освіта». – Серпень 1971 р.

188. Дзюба І., Антоненко-Давидович Б., Чорновіл В. До Центрального Комітету Комуністичної партії України. – 23 вересня 1971 р.

189. Заява І. Калинець до радянського керівництва у справі В. Мороза. – 1971 р.

190. Красін В., Мешко О., Стасів І., Стус В., Тимчук Л., Чорновіл В., Якір П. Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. – 21 грудня 1971 р.

191. Чорновіл В. В обороні стрілецьких могил. – 1971 р.

192. Хто така Ніна Строката (Караванська). – Грудень 1971 р.

193. Лист Михайла Сороки. – 1971 р.

Найголовніші російськомовні документи українського самвидаву, що належать до правозахисної тематичної групи:

194. Караванский С. Ходатайство Председателю Совета Национальностей Верховного Совета СССР о рассмотрении национального и еврейского вопроса. – 10 квітня 1966 р.

195. Шухевич Ю.Р Письмо Председателю Президиума ВС УССР Д. С. Коротченко с описанием обстоятельств его дела, сфабрикованного КДБ, в результате которого Шухевич из 54 лет провел 19 в заключении. – 1 червня 1967 р.

196. Письмо 139 с Украины против закрытых политических судов. – Квітень 1968 р.

197. Кумпаненко В. И. Письмо с размышлениями по вопросу «О глубоком кризисе в применении украинского языка в публикации научных исследований и научных работ АН УССР в 1969 г.». – 25 грудня 1969 р.

198. Бондарь Н. Заявление Прокурору СССР и др. с объявлением голодовки 7–10 ноября 1971 года. – 1 листопада 1971 р.

199. Бадзьо Ю. Письмо членам Президиума Союза писателей Украины и делегатам VI съезда СПУ об «общем уровне и творческом облике «газеты». – Травень 1971 р.

200. К событиям в Днепродзержинске летом 1972 года (анонимное сообщение о столкновении между гражданскими лицами и милицией, подавленном при помощи войск). – Червень 1972 р.

201. Тымчук Л. Н. Открытое письмо редактору «Литературной газеты» А. Чаковскому. – 27 квітня 1968 р.

202. Программа демократического движения Советского Союза. – 1969 р.

203. Краткая запись собраний, проведенных в Харькове (по поводу подписания письма в ООН). – 12 червня 1969 р.

204. Обращение пяти украинских политзаключенных в Комиссию по правам человека при ООН. – Червень 1969 р.

205. Письмо рабочих «Кременчуггэсстроя» в ЦК КПСС, в котором они рассказывают о невыносимых жилищных условиях и безобразном поведении руководителей строительства. – Червень 1969 р.

206. Письмо-протест Генеральному прокурору СССР в связи с арестом Г. Алтуняна. – Харьков, 31 липня 1969 р.

207. Анонимное сообщение из Киева об арестах на Украине. – Березень 1972 р.

208. Григорьев В. Е. Призыв к мировой общественности, церковным руководителям и всем христианам от украинского православного верующего, отбывающего семь лет в трудовом лагере в Перми. – 31 липня 1972 р.

Документи самвидаву 1965–1972 рр. на тему: «Переслідування Євангельських християн-баптистів»

209. Повестка Г. П. Винсу с требованием явиться в прокуратуру в качестве подозреваемого по уголовному делу от гр. Романенко, следователя прокуратуры Днепровского р-на г. Киева. – 17 серпня 1970 р.

210. Повторная повестка Г. П. Винсу с требованием явиться в прокуратуру от гр. Романенко, следователя прокуратуры Днепровского р-на г. Киева. – 28 серпня 1970 р.

211. Сообщение киевской общины ЕХБ (евангельских христиан-баптистов) об арестах в Москве 16–23 мая, 24 мая 1966 г.

212. Запись судебного процесса над верующими ЕХБ (евангельских христиан-баптистов) в г. Одессе. – 2–7 лютого 1967 р.

213. Открытое письмо членов Киевской общины ЕХБ (евангельских христиан-баптистов), подписанное 176 верующими (по поручению 400 верующих) о невыносимых условиях содержания в лагере Г. П. Винса и о грозящем ему физическом уничтожении. – 25 лютого 1968 р.

214. Открытое письмо Брежневу от молодежи евангельско-баптистского вероисповедания с требованием реабилитировать 9 баптистов, осужденных 25–31 марта в г. Одессе, прекратить натравливание «общественности» на ЕХБ, предоставить свободу вероисповедания, включая ликвидацию дискриминации в области образования (180 подписей). – 15 травня 1969 р.

Документи самвидаву 1965–1972 рр. на тему: «Єврейське питання в українському самвидаві»

215. Письмо 12 евреев из г. Киева в Комиссию по правам человека с просьбой помочь лицам, желающим эмигрировать из Советского Союза. – Січень 1971 р.

216. Дзюба Ю. Письмо Генеральному Секретарю ООН с просьбой оказать ему помощь для эмиграции из СССР и освобождения от советского гражданства. – 27 квітня 1971 р.

217. Кочубиевский Б. Письмо Л. И. Брежневу и П. Е. Шелесту с требованием выпустить его в Израиль. – 28 листопада 1968 р.

218. Изложение речи прокурора г. Киева Суркова на процессе Бориса Кочубиевского. – 16 травня 1969 р.

219. Жалоба двенадцати граждан СССР прокурору г. Киева по поводу недопущения их в зал заседания суда по делу Кочубиевского. – 13 травня 1969 р.

220. Краткое изложение судебного заседания по делу Бориса Кочубиевского. – 15–16 травня 1969 р.

221. Обращение группы киевских евреев к мировой общественности в связи с арестом Бориса Кочубиевского. – Березень 1969 р.

Літературна критика самвидаву другої половини 1960-х років:

222. Дзюба І. Кілька зіставлень, читаючи Кобилянську (стаття написана 1963 р., але набула поширення у самвидаві з 1967 р.).

223. Дзюба І. Шевченко і Хомяков (стаття написана 1964 р., але набула поширення у самвидаві з 1968 р.).

224. Масютко М. Література та псевдолітература на Україні. – 1965 р.

225. Чорновіл В. Очима видатного публіциста (Тарас Шевченко в оцінці Бориса Грінченка). – 1965 р.

226. Масютко М. Є за чим тужити! – 1966 р.

227. Дзюба І. Перед широким світом (О. І. Білецький про місце української літератури серед літератур світу). – 1966 р.

228. Сверстюк Є. На дев'яте березня. – 1967 р.

229. Сверстюк Є. Гострої розпуки гострий біль. – 1967 р.

230. Козуб К. З приводу статті Б. Антоненка-Давидовича «Літера, за якою тужать». – 1969 р.

231. Дзюба І. «"Секс", "секс"... і трохи "антисексу"». – Друга половина 1960-х рр.

232. Сверстюк Є. Собор у риштованні. – 1968 р.

233. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється. – 1969 р.

234. Дзюба І. Літературний портрет Миколи Вінграновського. – 1969 р.

235. Холодний М. Біо-бібліографічна довідка, або 3000 слів про себе. – 1970 р.

236. Сверстюк Є. На свято жінки. – 1970 р.

237. Сверстюк Є. Слідами казки про Іванову молодість. – 1970 р.

238. Сверстюк Є. Остання сльоза. – 1971 р.

239. Корогодський Р. Біль (стаття про фільм Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою). – Кінець 1960-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми літературознавства. – Т. 7. / Науковий редактор проф. Н. І. Заверталюк. – Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Видавництво «Навчальна книга», 2000. – 140 с.
2. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс; Москва: Весть, 1992. – 352 с.
3. Амальрик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1971. – 93 с.
4. Антонюк З., Глузман С., Маринович М. Листи з волі. – К.: Сфера, 1999. – 400 с.
5. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002 – 539 с.
6. Архів «Музею-архіву українського самвидаву при видавництві "Смолоскип"». – Фонд: Відповіді на анкети учасників дисидентського руху та авторів і читачів самвидаву. – Т. 1.
7. Архів «Музею-архіву українського самвидаву при видавництві "Смолоскип"». – Фонд: Радіопрограми «Радіо "Свобода"» від 24.12.1976 р. – Кошелівець І. Політика партії в галузі літератури. Початки самвидаву. – Т. 15.
8. Архів «Музею-архіву українського самвидаву при видавництві "Смолоскип"». – Фонд: Левов А. – Т. 16. – С.1–2.
9. Архів СБУ по Львівській обл. – Спр. 29201 фп. – Т.5. – Пак.10.
10. Багряний І. Листування. У двох томах. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1. – 706 с.: портр.
11. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках // З недалекого минулого «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1/2 (6/7). – 1998. – С. 357–365.
12. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х–80-і рр. XX ст.) / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
13. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-і рр.) / Наук. ред. О. П. Реєнт; НАН України. Ін-т історії України та ін. – К.: Рідний край, 2000. – 329 с.

14. Баран В. К. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 447 с.

15. Барка В. Правда Кобзаря. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – 350 с.

16. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 352 с.

17. Бережной А. Ф. Печать большевиков 1895–1917 гг.: (Библиографические справки) / Ленинградский ун-т; ф-т журналистики. – Л., 1967. – 36 с.

18. Білецький М. Як готувався «Київський лист» // Сучасність. – 1999.– № 1.– С. 32–44.

19. Біль. Альманах. Вип. 1. – Львів: Меморіал. – 1990. – 166 с.

20. Боротьба за рідну мову на Україні // Сучасність. – 1968. – № 9. – С. 73–74.

21. Брайчевський М. Ю. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто: Смолоскип, 1972. – 66 с.

22. Брюховецький В. С. Специфіка і функції літературно-критичної діяльності. – К.: Наукова думка, 1986. – 172 с.

23. Буковский В. «И возвращается ветер...». – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 384 с.

24. Бумеранг. Твори В. Мороза. – Париж–Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Перша українська друкарня у Франції, 1974. – 303 с.

25. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк (інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком) / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с.

26. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. – Балтимор–Торонто: Смолоскип, 1987. – 463 с.

27. Висока ідейність і художня майстерність – велика сила радянської літератури і мистецтва. Промова М. С. Хрущова на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва 8 березня 1963 року // Літературна Україна. – 1963. – 15 березня.

28. Вишенський І. Твори. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.

29. Вільха В. До історії видання «Українського вісника» // Ви-

мір часу. Вісник Міжнародного благодійного фонду Вячеслава Чорновола. – 2002. – № 6 (7).

30. Вісник репресій в Україні: 1979–1985 / Ред. Н. Світлична. (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ). – Нью-Йорк, 1985.

31. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI–XVII вв. – К.: Наук. думка, 1976. – 456 с.

32. Гайович Г. В. Літературно-критична діяльність Івана Світличного: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

33. Гель І. Грані культури. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 216 с.

34. Гирич І. «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 64–65.

35. Гирич І. Михайло Брайчевський // Історія в школах України. – 2000. – № 2. – С. 48–49.

36. Голоси звідтіля. Документи і матеріали про становище українських політв'язнів у радянських концтаборах. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 74 с.

37. Гончар О. Собор. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1968. – 239 с.

38. Горинь М. Ми мріяли про незалежну державу // Зустрічі (Варшава). 1991. – № 2. – С. 37–50.

39. Горська А. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті. Редакція та упорядкування Олексія Зарецького та Миколи Маричевського. – К.: Спалах, 1996.– 240 с.

40. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.

41. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... / Предисловия Григоренко А. П.; Ковалева С. А. – М.: Звенья, 1997. – 639 с.: ил.

42. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Упоряд. В. В. Яременко; Авт. передн. П. П. Кононенко; Приміт. Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с. («Літературні пам'ятки України»).

43. Даниэль А. Самиздат: поиски определения // Карта. 1994. – № 5. – С. 28–34.

44. Денисюк І., Моторнюк І. Сперечаймося ж по-науковому! // Літературна Україна. – 1965. – 27 серпня.

45. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 68007-ФП. – Т. 4. – Арк. 1–10.

46. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 69308-ФП. – Т. 15. – Арк. 146–151; Т. 16. – Арк. 148, 258, 280, 296–297; Т. 26. – Арк. 64.

47. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. П 19 996. – Т. 6.– Арк. 117.

48. Дзюба І. З криниці літ: Тритомовик. – К.: «Обереги», «Гелікон», 2001. – Т. II. – 848 с.: іл. – (Сер. «Укр. модерна літ-ра»).

49. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.

50. Дзюба І. У дивосвіті рідної хати. Кілька слів про поета, який щойно починається. (Василь Голобородько) // Дніпро. – 1965. – № 4. – С. 145–152.

51. Дзюба І. У президії СПУ // Літературна Україна. – 1970. – 6 січня. – № 1.

52. Дмитерко Любомир. Революцією мобілізовані і покликані // Літературна Україна. – 1963. – 2 квіт.

53. Доброокий: Спогади про Івана Світличного / Упоряд. Леоніда і Надія Світлична. – К.: ЧАС, 1998. – 572 с.

54. Драч І. О, будьте прокляті ви ще раз! Відповідь панові Кравціву і К. // Літературна Україна. – 1966. – 22 липня.

55. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В. М. Штогрина. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.

56. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. – К.: Діокор, 2005. – 256 с.

57. Жиленко І. «Homo feriens» // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 12–88.

58. Жиленко І. «Homo feriens» // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 16–71.

59. Жиленко І. «Homo feriens» // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 12–50.

60. Жити і творити для народу, в ім'я торжества комунізму // Радянська Україна. – 1963. – 10 квітня.

61. Життя, мов спалах блискавки: Спогади рідних, друзів і колег про Василя Симоненка. – Черкаси: ІНЛЕС, 1999. – 140 с.: іл.

62. Жулинський М. Люди, що виривалися із обмежень звичності: Українська інтелігенція періоду хрущовської «відлиги» // Літературна Україна. – 1996. – 3 жовтня.

63. Жулинський М. Г. Хай вічно духом пломеніє // Літературна Україна. – 1987. – 17 грудня.

64. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. – К.: Факт, 1999. – 340 с.

65. Зайцев Ю. Дисиденти (Нарис історії української опозиції 1959–1991 рр.) // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня.

66. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-і роки в УРСР. – Київ: Фітосоціоцентр, 2003. – 260 с.

67. Захалявні книжечки // Шевченківський словник. У 2 т. / АН УРСР. Інститут літератури ім. Т. Шевченка; Ред.кол.: Є. П. Кирилюк (відп. ред.) та ін. – К., 1976. – Т. 1. А-Мол. – 415 с.

68. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 143 с., 12 л. іл. – Бібліогр. у зносках. – Указ. імен: с. 131–137.

69. Збанацкий Ю. Быть идейным борцом за великое дело партии // Коммунист Украины. – 1963. – № 5. – С. 47–49.

70. Зінкевич О. З генерації новаторів. Світличний і Дзюба. – Балтимор–Торонто: Смолоскип, 1967. – 243 с.

71. Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». – 2003. – № 2–3 (6–7). – Червень, 2003.

72. Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини XX століття. Книга 2. – Львів: Ін-т українознавста ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 256 с. + 16 с. іл.

73. Інформаційні бюлетені Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні. – 1978. – Вип. 1, Ч. 2: 1978. – бер. 1979; Ч. 1: 1980; Ч. 2: 1980. – Торонто, Балтимор: Смолоскип, 1981. – 199 с.

74. Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України (До 70-річчя історика) // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4 (120–123). – С. 192–200.

75. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 471 с.

76. Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 496 с.

77. Історія української літератури XX ст.: Навчальний посібник для студентів філологічного факультету вузів: У 2 книгах. Кн. 2. Ч. 2: 1960–1990-і роки / За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1995. – 510 с.

78. Історія української літератури XX ст.: У 2 кн. Кн. 2: Друга половина XX ст. Підручник / За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – 456 с.

79. Історія української літератури. Література перших десятиліть XIX ст. (передшевченківський період). – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – 616 с.

80. Історія Української РСР: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 484 с.

81. Казак В. Лексикон русской литературы XX века. / Пер. с нем. – М.: РИК «Культура», 1996. – 493 стр.

82. Камю А. Художник и его время. (Нобелевская лекция) // Антология самиздата. Неподцензурная литература СРСР. 1950-е – 1980-е. В 3-х томах / Под общей редакцией В. В. Игрунова. – М.: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005. – Том 1. – Книга 1. – С. 474–488.

83. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х р. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.

84. Килимник О. Творчість Г. Епіка // Жовтень. – 1957. – № 10. – С.117–126.

85. Кириченко С. Люди не зі страху // Дніпро. – 2000. – №1 – 6; 2001. – № 5–6.; 2002. – № 1–2; Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 52 (липень).

86. Кириченко С. Люди не зі страху. 1972-й. // Молодь України. – 1997. – 11 січня – 30 травня.

87. Кириченко С. Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса // Дніпро. – 1998. – № 1–2. – С. 64–123.

88. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1978. – 406 с. – Бібліогр. С. 401–406.

89. Кобыльников А. Воспевайте жизнь и труд народа! // Коммунист Украины. – 1963. – № 5. – С. 44–45.

90. Корогодський Р. Брама світла. Батьки. Сер. «Українська модерна література». – К.: Гелікон, 2004. – 472 с.

91. Корогодський Р. Героїчна фантомасія і реальне обличчя вченого, або Надзвичайна складність простоти // Сучасність. – 2003. – № 1. – С. 113–152.

92. Корогодський Р. У пошуках внутрішньої людини. – Київ: Гелікон, 2002. – 208 с.

93. Костюк Г. Піднятись вище і літати швидше // Сучасність. – 1983. – № 1–2.– С. 41–45.

94. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

95. Коцюбинська М. Зіна Геник-Березовська – знайома і незнайома // Сучасність. – 1995. – № 7–8. – С. 165–174.

96. Коцюбинська М. Х. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера. Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.

97. Коцюбинська М. Х. Мої обрії: В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – Т. 1. – 336 с.

98. Коцюбинська М. Х. Мої обрії: В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – Т. 2. – 386 с.

99. Кошелівець І. До сучасної літературної ситуації на Україні // Мюнхен: Сучасність. – 1973. – № 7/8. – С. 101–112.

100. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Мюнхен: Пролог, 1964. – 378 с.

101. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX столітті. – К.: Основи, 1997. – 432 с.

102. Крик з могили. Захалявні вірші з України. – Париж–Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1969. – 53 с.

103. Кротов Н. Генезис самиздата и его трансформация в новую прессу [Електронний ресурс]: Conference on the bibliography of Soviet SAMIZDAT. Oxford: St. Antony's College. – 30.09 – 4.10. 1991. – Режим доступу: С. http://www.opentext.org.ge/pressa/Links/Samizdat/SAMIZDAT.HTM. – Заголовок з титул. екрану.

104. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-і – перша половина 80-х років XX століття). – К.: Інститут історії України, 1994. – 221 с.

105. Курс – ленінський, мета – комунізм! // Літературна Україна. – 1963. – 18 березня.

106. Кухарчук Ю. Будівничий української державності // Українське слово. – 2001. – 30 серпня – 5 вересня. – С. 16.

107. Кухарчук Ю. Учений, гомадянин, особистість // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 10–14.

108. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

109. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України (Відп. ред. і автор вступної ст. Я. Й. Грицак). – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с.

110. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1967. – 335 с.

111. Лісова В. Сімдесятниці // Зона. – 1997. – № 12. – С. 3–13.

112. Лісова В. Хто вам сказав, що я слаба, що я корюся долі... // Самостійна Україна. – 1993. – 10 лютого.

113. Лісовий В. Культура, ідеологія, політика. Збірка есеїв. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

114. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як (ред.). – К.: Академія, 1997. – 752 с.

115. Лосев Л. Крестный отец самиздата // Л. Лосев. Собранное. – Екатеринбург: У-Фактория, 2000. – 624 с.

116. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К.: Софія, 1994. – 512 с.

117. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника. – К.: Нора-Друк, 2005. – 136 с.

118. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – 223 с.

119. Маринович М. Україна на полях Святого письма. Проза, есеї, публіцистика, листи. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 108 с.

120. Марченко В. Листи до матері з неволі. – К.: Фундація ім. Олега Ольжича, 1994. – 500 с.

121. Масютко М. С. «В полоні зла». Мемуарна поема. – Львів: Місіонер, 1999. – 607 с.

122. Медвідь В. Шістдесятництво: міф і реальність // Медвідь В. Pro domo sua: Щоденники, есе. – К.: Український письменник, 1999. – С. 129–143.

123. Медвідь Л. Шістдесятництво: філософія та естетика опору // Молода нація. – 2000. – № 3. – С. 103–124.

124. Мешко О. Свідчу. – К.: Українська Республіканська Партія, 1996. – 56 с.

125. Мистецька інтелігенція одностайна // Літературна Україна. – 1963. – 26 березня.

126. Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. – Мюнхен: Сучасність, 1971. – 45 с.

127. Мороз В. Лекції з історії України. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – 128 с.

128. Мороз В. Серед снігів. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 98 с.

129. Морозенко В. Серед снігів. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1973. – 126 с.

130. Национальные вопросы в СССР: Сборник документов / Составитель Роман Купчинский. – Мюнхен: Сучаснисть, 1975. – 442 с.

131. Національні відносини в Україні у XX столітті. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.

132. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : [Довідник. У 2 ч.] / Ред. В. С. Панібудьласка. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с.

133. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина. Спогади, статті, листи, поезії. Упорядник О. Орач. – К.: Український письменник, 1993. – 400 с.

134. Неформальна преса в Україні (1988–1991). Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського / Борисенко Т., Залізнюк О., Обертас О. та ін. – К.: Смолоскип, 2001. – 141 с.

135. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах / Упоряд. Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Частина 1. – 336 с.

136. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах / Упоряд. Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Частина 2. – 320 с.

137. Новиченко Л. Большая ответственность художника перед народом // Коммунист Украины. – 1963. – № 4. – С. 63–70.

138. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.

139. Обертас О. До витоків українського самвидаву // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 45–59.

140. Обертас О. Зустрічі творчої молоді України з шістдесятниками та колишніми політв'язнями // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». – 2004. – № 2 (10). – Серпень 2004.

141. Обертас О. Український літературний самвидав 1960-х років // Молода нація. – 2001. – № 2. – С. 103–111.

142. Обертас О. Український самвидав у Європі // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». – 2002. – № 2 (4). – Грудень 2002.

143. Обертас О. Є. Літературні джерела українського самвидаву // Слово і час. – 2003. – № 8. – С. 80–87.

144. Обертас О. Є. Політична публіцистика українського самвидаву 1960-х років – резистанс тоталітаризмові (передумови та провідні ідеї) // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. Випуск 4. – К., 2003. – С. 207–214.

145. Обертас О. Є. Термін «самвидав»: походження і значення // Дивослово. – 2003. – № 8. – С. 7–9.

146. Обертас О. Є. Український літературний самвидав 1960-х років: причини виникнення і розвиток // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. Випуск 3. – К., 2002.– 138 с. – С. 110–114.

147. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн.– Харків; К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 1. – 352 с.

148. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн.– Харків; К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 2. – 352 с.

149. Осадчий М. «Біль» – біль на право бути в літературі // Біль. Альманах. Вип. 1. – Львів: Меморіал, 1990. – С. 161.

150. Осадчий М. Україноцентризм: Наукові праці, публіцистика. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 154 с.

151. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті – К.: Час, 1997. – 447 с.

152. Павлова И. В. Сталинизм: становление механизма власти / Изд. подгот. совместно с Новосибирским обществом «Мемориал». – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1993. – 247 с.

153. Партійна принциповість – передусім // Літературна Україна. – 1965. – 9 лютого.

154. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65–84.

155. Перегук двох над безвістю. Листування українського політв'язня Зіновія Красівського з членом Міжнародної Амністії американкою Айріс Акагоші. – Харків: Інарт, 1995. – 158 с.

156. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX + 890 с.

157. Письменники-шістдесятники з Черкащини: Зб. пр. лінгвіст. наук.-практ. конф.; Черкаси, 22 березня, 2006 р./ Ред. кол.: Поліщук В. Т. (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 200 с.

158. Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення – К.: Факт, 2002. – 632 с.

159. По страницам самиздата / Сост. К. Г. Мяло и др.; Предисловие Мяло К. Г. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 300 с.

160. Погром в Україні: 1972–1979. Зошити українського самвидаву. – Мюнхен: Сучасність, 1980. – Вип. 1.– 312 с.

161. Полтава Л. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Україна проти Москви (збірка статей): Видання ЗЧ ОУН. – 1955. – С. 251–315.

162. Приходько І. Він мав своє «свічадо» // Літературна Україна. – 1987. – 17 грудня.

163. Прокоп Мирослав. Анатомія українського Руху Опору // Сучасність. – 1974. – № 7/8. – С. 139-150.

164. Прокоп Мирослав. Порушення політичних і національних прав в Україні. 1975–1980 // Сучасність. – 1980. – № 9. – С. 90–107.

165. Прокоп Мирослав. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен: Сучасність, 1956. – 176 с.

166. Промова секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Ільїчова на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва // Радянська Україна. – 1962. – 23 грудня.

167. Промова секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Ільїчова на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва // Радянська Україна. – 1963. – 10 березня.

168. Прямков А. В. Дооктябрская «Правда» о литературе (1912–1914). – М.: Сов. писатель, 1955. – 243 с.

169. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / Упорядк., передм., післямова Ю. Лавріненка; Післямова Є. Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.

170. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ–Едмонтон–Торонто: Таксон, 1998. – 559 с.

171. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

172. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – К.: «КМ Academia», 1999. – 324 с.

173. Самвидав // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Вид-во «Молоде життя», 1973 р. – Т. 7. – С. 2696–2697.

174. Самвидав // УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. Ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – Київ, «Ірина», 1999. – VII + 1551 с., іл. – С. 1197.

175. Самиздат века. / Сост. А. И. Стреляный, Г. В. Сапгир, В. С. Бахтин, Н. Г. Ордынский. – Минск–М.: Полифакт, 1997. – 1056 с.

176. Самиздат. Попытки осмысления [Електронний ресурс]: Радио Свобода. Программы: История и современность. Разница во времени. Автор и ведущий – Владимир Тольц. – 22.10.2002. – Режим доступу: http://koi.svoboda.org/programs/TD/2000/TD.102200.shtml – Заголовок з титул. екрану.

177. Самчук У. Роздуми про літературу. Збірник літературно-критичних статей / Упорядкування, примітки, післямова М. Я. Гона. – Рівне: Вид-во Рівн. гуман. ун-ту, 2005. – 103 с.

178. Сверстюк Євген: «Це вибір»: Біобібліогр. нарис / Нац. парлам. б-ка України, НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шев-

ченка; Авт. нарису Л. Тарнашинська; Уклад. В. Патока; Наук. ред. Р. С. Жданова. – К., 2002. – 125 с. – (Шістдесятництво: профілі на тлі покоління; Вип. 5).

179. Сверстюк Є. Блудні сини України. – К.: Товариство «Знання» України, 1993. – 245 с.: іл.

180. Сверстюк Є. Вибране / Упор. Іван Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 274 с.

181. Сверстюк Є. Іван Михайлович Дзюба // Сучасність. – 2001. – № 7–8. – С. 119–125.

182. Сверстюк Є. Казка про трагедію втрати: Післямова // Шамісso А. Дивні пригоди Петера Шлеміля / Пер. з нім. С. Сакидона. – К.: Дніпро, 1966. – С. 120–138.

183. Сверстюк Є. Майстер досліджувати правду // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 107–108.

184. Сверстюк Є. На святі надій: Вибране. – Київ: Наша віра, 1999. – 784 с.

185. Сверстюк Є. Нам потрібна висота духу // Літературна Україна. – 1995. – 23 березня.

186. Сверстюк Є. Павло Грабовський: (До 100-річчя з дня народж.) // Укр. мова та література в школі. – 1964. – № 8. – С. 21–28.

187. Сверстюк Є. Собор у риштованні: Док. 3 / Передм. М. Антоновича. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1970. – 173 с.

188. Сверстюк Є. Трудівник // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 1. – С. 110–118.

189. Сверстюк Є. У дорозі до Шевченка // Сверстюк Є. Шевченко і час / Наук. т-во ім. Шевченка в Європі. – К.; Париж: Воскресіння, 1996. – 159 с.

190. Світличний І. А пісня живе! (В. Симоненко) // Зміна. – 1965. – № 1. – С.10–11.

191. Світличний І. Гармонія і алгебра // Дніпро. – 1965. – № 3. – С.142–150.

192. Світличний І. Голос доби. Листи з «Парнасу» – К.: Сфера, 2001. – Кн. 1. – 544 с.

193. Світличний І. Коли і як виник «Самвидав» // Літературна Україна. – 1999. – 23 вересня.

194. Світличний І. Сучасне українське літературознавсто // Український календар. – Варшава. – 1966. – С. 274–275.

195. Світличний І. У мене – тільки слово. – К.: Фоліо, 1994. – 431 с.

196. Світличний І. У поетичнім космосі // Дніпро. – 1962. – № 4. – С. 144–152.

197. Селезнёв В. Неофициальная поэзия // Волга. – 1998. – №9. – С. 34–42.

198. Симоненко В. Берег чекань. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.

199. Скаба А. Коммунистическое воспитание трудящихся – важнейшая задача партийних организаций // Коммунист Украины. – 1963. – № 5. – С. 19–25.

200. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / АН УРСР. Інститут філософії – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.

201. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / АН УРСР. Інститут філософії – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.

202. Скорик М. Зима. Сповідь про пережите. – К.: Вид-во «Правда Ярославичів», 2002. – 349 с.

203. Собор у риштованні: Док. 3 / Передм. М. Антоновича. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1970. – 173 с.: портр.

204. Собрание документов самиздата. Архив самиздата. Украинский самиздат (на украинском языке). – Мюнхен: Исследовательский отдел Радиостанции Свобода в Мюнхене., 1973. – Том 18. – АС 900 – АС 999 с.

205. Стус В. Твори у чотирьох томах у шести книгах / НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – 545 с.

206. Стус В. Твори у чотирьох томах у шести книгах / НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 3. Книга 1. – 485 с.

207. Стус В. Твори у чотирьох томах у шести книгах / НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1. – Кн. 1. – 432 с.

208. Суетнов А. Бессмертный самиздат // Независимая газета. – 2001. – 27 июля.

209. Суровцова Н. Спогади. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1996. – 432 с.

210. Тихий О. Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1982. – 79 с.

211. У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упоряд. В. Квітневого. – Л.: Каменяр, 2003. – 127 с.

212. У півстоліття радянської влади. – Париж–Балтимор: Перша Українська друкарня у Франції, 1968. – 93 с.

213. Україна крізь віки: В 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1960–1980-і рр.). – 307 с.

214. Україна: друга половина XX століття: Нарис історії. – К.: Либідь, 1997. – 350 с.

215. Українська Гельсінкська Група, 1978–1982: Документи і матеріяли. / Упоряд., передм. Осипа Зінкевича. – Торонто–Балтимор. – 1983. – 998 с.

216. Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. – Харків: Фоліо, 2001. – Т. 1: Особистості. – 208 с. – Т. 2: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. – 196 с.

217. Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. – Харків: Фоліо, 2001. – Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1976 – 10 грудня 1978. – 240 с.

218. Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. – Харків: Фоліо, 2001. – Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. – 256 с.

219. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютки, М. Озерного та інших. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 248 с.

220. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 3. – 381 с.

221. Український вісник. Вип. 1. Січень 1970. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1971. – 122 с.

222. Український вісник. Випуск 4. Січень 1971. Документи VI. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1971.– 191 с.

223. Український вісник. Випуск I–II. Січень 1970 – Травень 1970. – Париж–Балтимор: Перша Українська друкарня у Франції. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. – 246 с.

224. Український вісник. Випуск IV. Січень 1971. – Париж–Балтимор: Перша Українська друкарня у Франції, Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. – 193 с.

225. Український вісник. Випуск VII–VIII. Весна 1974. – Париж–Балтимор–Торонто: Перша Українська друкарня у Франції, Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1975. – 152 с.

226. Український вісник. Випуск III. Жовтень 1970. – Вінніпег–Балтимор: Видавництво «Новий шлях». Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. – 118 с.

227. Український вісник. Незалежний часопис українців Республіки Комі. – 1995. – № 3.

228. Український вісник. Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал / Відп. ред. Вячеслав Чорновіл. – 1987. – № 7, № 8, № 9. – 1988. – 640 с.

229. Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. – Львів, 2000. – 680 с.

230. Український правозахисний рух: Документи й матеріали Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод / Упоряд. Осип Зінкевич, передм. Андрія Зваруна. – Торонто, Балтимор; Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. – 478 с.

231. Український самостійник. – 1972. – Січень-лютий. – № 173–174. – С. 15–19.

232. Українські політв'язні в СРСР: Адресний покажчик / Упоряд. Марта Гарасовська. – Торонто: Смолоскип, 1981. – 204 с.

233. Українські юристи під судом КҐБ. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 107 с.

234. Франко І. Твори у 20 т. / Ред. колегія: Корнійчук. О. Є., Білецький. О. І., Козланюк. Н. С., Копиця. Д. Д., Омельяновський М. Е. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. XVI: Літературно-критичні статті. Із секретів поетичної творчості. – 467 с.

235. Хейфец М. Украинские силуэты. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – с. 288.

236. Хмара С. Листи з-за ґрат. – К.: Видання Української Міжпартійної Асамблеї, 1991. – 28 с.

237. Хмара С. Нові порядки в старому домі // Українська газета. – 1994. – № 15–16.

238. Хоменко Т. М. Трансформація жанру проповіді у сучасній україномовній публіцистиці (Євген Сверстюк, Мирослав Маринович – Україна, Іван Ортинський – Німеччина): Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.01.08 / Київ. нац. універс. ім. Т. Шевченка. Ін-т. журнал. – К., 2001. – 18 с.

239. Хроника текущих событий. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – 1968–1983. – Вып. 1–65. http://www.memo.ru/history/Diss/chr/index.htm – Заголовок з титул. екрану.

240. Центр зберігання сучасної документації (ЦЗСД). – Ф. 89. – Пер. 55. – Спр. 1. – Арк. 3.

241. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Арк. 22–24.

242. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 25–26.

243. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 75.

244. Черняков Б. І. Часописи політичних в'язнів російського царату XIX – початку XX ст.: Бібліогр. покажч. / Ін-т сист. досліджень освіти; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., – 1996. – 63 с.

245. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: МПП «Презент», 1994. – 480 с.

246. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика. – 640 с.

247. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – К.: Смолоскип, 2006. – Т. 3: Український вісник. Випуски I–VI. – 976 с.

248. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. – Кн. 1: Листи. – 990 с.

249. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. Леся Танюка. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. – 906 с.

250. Шевчук В. Яскраво суперечний: Про Гната Михайличенка, людину і письменника // Україна. – 1988. – № 2. – 10 січня.

251. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.

252. Шелест Ю. Захалявна історія шістдесятих // Літературна Україна. – 2002. – 10 жовтня.

253. Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж–Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Перша Українська друкарня у Франції, 1972. – 378 с.

254. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки // Слово і час. – 1997. – № 8. – С. 40–55.

255. Шістдесятництво як явище, його суспільно-естетична природа, витоки й наслідки // Літературна Україна. – 1997. – 10 квітня.

256. Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду: Роман-дослідження. – К.: Рада, 1996. – 480 с.

257. Шуман Е., Гусейнов Г. Читальный зал [Електронний ресурс]: Немецкая волна. Архив радиожурналов. – 27.09.2000. – Режим доступу: http://www.dwelle.de/russian/archiv_2/bu270900.html – Заголовок з титул. екрану.

258. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981). – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. – 432 с.

259. Яворівський В. Про сучасну публіцистику // Знамя. – 1987. – № 3. – С. 212–223.

260. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. – К.: Наук. думка, 1977. – 280 с.

261. Ящук Ж. М. Екзистенційність як художньо-естетичний метод в українській літературі XX століття: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

262. A Ukrainian Priest Appeals from a Soviet Labor Camp / Перекл. Богдана Ясеня (Юрія Саєвича). – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1976. – 12 p.

263. Bilinsky J. Political Aspirations of Dissidents in Ukraine // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 30–39.

264. Bilocercowich J. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – 242 p.

265. Birch J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. – London, 1971. – 48 p.

266. Braichevsky M. Annexation or Reunification: Critical Notes on One Conception / Translated and edited by George P. Kulchycky. – Munchen: Suchasnist, 1974. – 60 p.

267. Curtis M. Totalitarianism / – 3rd printing. – New Brunswick: Transaction Books, 1987. – 128 p.

268. Dissent in Ukraine: Ukrainian Herald № 6 / Перекл. Лесі Джонс і Богдана Ясеня (Юрія Саєвича), передм. Ярослава Білінського. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1977. – 215 p.

269. Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R: Ukrainian Herald № 7–8 / Перекл. і ред. Олени Сацюк і Богдана Ясеня (Юрія Саєвича), – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. – 209 p.

270. Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalites Policy. – Boston, London, 1980. – 241 p.

271. Ferment in the Ukraine: Document by V. Chornovol, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and Others / Edited by Michael Browne. – N.Y.: Cresis Press, 1973. – 267 p.

272. Fridrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy.– Cambridge: Mass, 1956. – 158 p.

273. Friedrich Carl J. Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953. – Cambridge: Harvard University Press, 1954. – 230 p.

274. Invincible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the U.S.S.R. Album. – Нездоланний дух: Мистецтво і поезія українських жінок, політв'язнів в СРСР. Альбом / Укр. текст Богдана Арея (Осипа Зінкевича), перекл. Богдана Ясеня (Юрія Саєвича), худ. оформл. Тараса Горалевського. Паралельний українсько-англійський переклад. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1977. – 136 p.

275. Juicios en Ucrania. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1976. – 32 p.

276. Mujeres Ucranias en las prisiones sovieticas: Nina Strokata-Karavanska, Iryna Stasiv-Kalynets, Stefania Shabatura, Iryna Senyk,

Nadia Svitlychna, Maria Palchak, Oksana Popovych. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1975. – 6 р.

277. Samizdat – alternative Kultur in Zentral-und Osteuropa; die 1960er bis 1980er Jahre / Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen. Hrsg.: W. Eichwede. Mit Beitr. von W. Eichwede. – Bremen: Ed. Temmen, 2000. – 472 p.

278. Samizdat // The New Encyclopedia Britanica. – 15th edition. – Chicago: Deep Knowledge, 1994. – Vol. 10. – P. 376–377.

279. Samizdat. Alternative Culture in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s. [A catalogue to an exhibition] / ed. Heidrun Hamersky. – Bremen [Germany]: The Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, 2002. – 472 p.

280. Samizdat. Alternative Culture in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s. [A catalogue to an exhibition] / ed. Heidrun Hamersky. – Bremen [Germany]: The Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, 2002. – 47 p.

281. Samizdat: Voices of the soviet opposition. – New York: Monad press, 1974. – 464 p.

282. Samvydav // Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kubijovyč / Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society (Sarcelles, France), and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1993. – Vol. IV. – P. 530.

283. Soviet Ukraine in the postwar period // The New Encyclopedia Britanica. – 15th edition. – Chicago: Deep Knowledge, 1994. – Vol. 28. – P. 990–991.

284. The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Ukrainian Helsinki Group, 1976–1980 / Перекл. і ред. Лесі Верби (Дарії Стець), Богдана Ясеня (Юрія Саєвича), Осипа Зінкевича, вступн. ст. д-р Ніни Строкатої, передм. Андрія Звару-на. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1980. – 277 р.

285. The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Human Right Commission. – Toronto, Canada: World Congress of Free Ukrainians, 1980. – 66 p.

286. The Ukrainian Helsinki Group: Five Years of Struggle in Defense of Rights. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. – 43 р.

287. Three Philosophers: Political Prisoners in the Soviet Union: Vasyl Lisovy, Yevhen Pronyuk, Mykola Bondar / Ред. Тарас Закидальський. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1976. – 18 р.

288. Ukraine after Shelest / Editor Bohdan Kravchenko. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta. – 1983. – 119 p.

289. Ukrainian Women in Soviet Prisons: Nina Strokata-Karavanska, Iryna Stasiv-Kalynets, Stefania Shabatura, Iryna Senyk, Nadia Svitlychna, Odarka Husyak, Maria Palchak / Текст Богдана Ясеня (Юрія Саєвича). – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1975. – 28 р.

290. Victims of Soviet Psychiatry / Упоряд. Петро Шовк (Тарас Закидальський). – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1977. – 22 р.

291. Women Voices from Soviet Labor Camp. – Торонто, Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1975. – 16 р.

Осип Зінкевич

ПІСЛЯМОВА

Праця молодого дослідника Олеся Обертаса про український самвидав 1960-х років є справжнім проривом у не таку вже й далеку українську історію другої половини минулого століття. Про історію дисидентського руху тих років є вже досить багато літератури. Але про саме явище самвидаву як такого майже нічого або дуже мало написано. Цікавитись дисидентським-правозахисним рухом Олесь Обертас почав з дитинства: на квартирі його батьків творилися, переписувалися і передруковувалися твори українського самвидаву. І, напевно, ще тоді в малої дитини виринало запитання: «Що воно таке? Чому батьки роблять усе це потайки, розмовляють тихцем, що у тому написаному є такого страшного, чого боїться влада і за що саджає до в'язниці?»

Підрісши та здобувши освіту уже в іншій політичній системі, Олесь почав цікавитися тим, що таке самвидав, звідки він взявся, як усе починалося, у чому важливість цього незвичного явища в епоху найбільшої поінформованості людини та в країні з тоталітарною системою, де за ту поінформованість саджали, чому зовсім молоді люди, письменники-початківці, навіть члени панівної партії, вдавалися до саме таких засобів виявлення свободи слова, думки, переконань.

Свою працю О. Обертас починає від дослідження, коли і хто вперше починав вживати термін «самвидав». Він цікавиться, в кого спершу з'явився цей термін – у нас, українців, чи в росіян. Напевно, у цьому питанні ще неможливо поставити крапку. Хтось погодиться з автором дослідження, а хтось, може, й ні.

Чи можна, наприклад, вважати літописи творами самвидаву, коли одиноким засобом документування подій того часу були рукописи? Мабуть, ніхто й ніколи не зможе стверднти, чи за княжих часів були «офіційні» літописи, а поруч з ними – й альтернативні, у яких фіксувалися події, не бажані для певного володаря. Коли набагато пізніше розвинулася друкарська технологія, навіть тоді існували альтернативні твори, про які також інформація дуже обмежена.

У нас, українців, справжнім самвидавом можна вважати «захалявні» вірші Т. Шевченка. О. Обертас зумів сягнути найглибших

глибин у значенні терміна «самвидав» в українській і російській історіографії. Таке дослідження є першим на наших теренах, хоч, мабуть, важко з точністю стердити, коли в Україні почали вживати цей термін. Наприклад, перший самвидавний твір, який з'явився у видавництві «Смолоскип» у США 1969 року, – «Крик з могили» М. Холодного, – видавництво назвало «захалявними віршами з України». 1971 року у тому самому видавництві з'явився «Український вісник» В. Чорновола, і видавництво назвало його «захалявним журналом з України». Це свідчить про те, що ті учасники руху опору, які передавали за кордон ці самвидавні твори, ще не вживали цього терміна, вони дістались за кордон без жодного термінологічного означення, тому видавництво на свій розсуд називало їх «захалявними» творами, не шукаючи на їхнє означення якогось іншого поняття. У той час у закордонних українських й іноземних публікаціях, енциклопедіях не вживали термін «самвидав».

У дуже авторитетній Encyclopedia Britannica 1961 року, гасла «samizdat» немає, воно було невідоме, але у цій самій енциклопедії з 1994 року вже є велика стаття, у якій термін «саміздат» визначається такими словами: «Саміздат, література, писана таємно, копійована і поширювана у Радянському Союзі, звичайно критична щодо практик Радянського правління». Іншими словами американські дослідники вбачали у самвидаві тільки його політичний характер, тоді як О. Обертас наводить численні приклади, коли у самвидаві поширювалася поезія, художня література й інформаційні матеріали, які не мали жодного політичного чи ідеологічного спрямування та в яких автори не торкалися практик радянського правління.

У цій самій енциклопедії дуже спрощено сказано, що твори самвидаву з'явилися в СРСР 1953 року, після смерті Й. Сталіна. Приблизно цієї думки дотримується і Б. Балан, автор статті в Encyclopedia of Ukraine (Торонто, 1993).

Дещо іншу дефініцію поняття терміна «самвидав» дає американський словник The American Heritage Dictionary (1982): «Саміздат – таємне публікуванння і розповсюдження в СРСР забороненої владою літератури». Можна вважати, що саме у цьому короткому реченні розкрито суть цього терміна, хоч його обмежено лише до Радянського Союзу, тоді як твори самвидаву писали і

поширювали також у східноєвропейських країнах з комуністичним режимом.

Сьогодні хтось може вважати, що історія виникнення терміна «самвидав» для деяких дослідників є менш важливою справою порівняно з побудниками творення самвидаву, його виготовленням і поширенням.

Можливо, окремої монографії потребує дослідження того, чому саме автори самвидаву і його розповсюджувачі це робили; чому вони йшли на ризик, знаючи, що за таку діяльність їх напевно посадять; чи робили вони це під впливом якихось подій і явищ або з глибокого внутрішнього відчуття, що у такій політичній дійсності, яку створила радянська тоталітарна система, їм треба вчинити саме так, незважаючи на ризик. Вирішальну роль у таких випадках, мабуть, відігравало серце і душа людини, а не розум. Можливо, комусь із них розум говорив не робити цього, іти на компроміс із владою, а серце підказувало робити навпаки. Цим, мабуть, українці відрізняються від багатьох інших народностей. У нас у багатьох випадках душа і серце є вирішальними у прийнятті рішень, а розум і холодні та повільні розмірковування завжди приходять або запізно, або ніколи.

Чи ця самвидавна діяльність була реакцією на тогочасну дійсність, чи це було свідоме (або й підсвідоме) відчуття потреби такої діяльності? Автори і розповсюджувачі знали, що за один невеличкий аркуш самвидавної листівки їх можуть запроторити на кілька років до концтабору, а вони все-таки це робили.

Постає питання візії авторів і розповсюджувачів. Кожний з них знав, що через копірку можна зробити від руки лише кілька примірників матеріалу, а на друкарській машинці – десяток. Практичне поширення у жодному разі не набуде масового розповсюдження через технічні причини. Тому в декого з авторів і розповсюджувачів самвидаву (насамперед у Вячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Івана та Надії Світличних) була зовсім інша візія функції та призначення самвидавних матеріалів. Такої візії, наприклад, не було у їхніх попередників, керівників УНФ, які кілька років перед ними випускали самвидавний журнал «Воля і Батьківщина». Вони, мабуть, і не пробували передавати цей важливий журнал за кордон, щоб і він, і їхня підпільна організація набули світового розголосу, тому жоден випуск цього

журналу не потрапив на Захід. Антологія «Лихо з розуму» дійшла на Захід на кілька років пізніше. У В. Чорновола, очевидно, були інші сподівання, і він, можливо, й не міг собі уявити, що досить велика частина української західної діаспори сприйме його вимучений твір неоднозначно. У деякій діаспорній українській пресі навіть з'явилися статті про те, що «Лихо з розуму» це КГБістська провокація. Нелегко було пробитися з цим першим великим самвидавним (ми його називали «захалявним») журналом до українських редакцій американських радіостанцій «Свобода» і «Голос Америки». Радіо «Свобода» після прискіпливих перевірок незабаром почало передавати «Лихо з розуму» в Україну ще перед книжковим виданням. Політика «Голосу Америки» була зовсім інша, і твори самвидаву ця радіостанція нечасто передавала, а якщо передавала, то з дуже обережними коментарями.

В. Чорновіл, напевно, не знав, а може, й не сподівався, що його твір з'явиться книжковим виданням українською, а згодом – і англійською мовами, але у нього була візія і глибоке переконання, що з такими матеріалами треба прорватися на Захід у надії, що їх будуть транслювати закордонні радіонстанції і що інформацію про ці твори почують не десятки і не сотні, а мільйони людей, що їх будуть записувати, переписувати і усно поширювати.

Окремого дослідження потребує «тамвидав», цебто наскільки були поширені в Україні твори самвидаву, які переважно передруковували за кордоном «Смолоскип» і «Сучасність». Коли проглянути протоколи обшуків у багатьох авторів і поширювачів самвидаву, то можна помітити, що лише у кількох випадках у них було знайдено «тамвидав». Спочатку «Смолоскип» і «Сучасність» рівночасно публікували мініатюрні видання тих творів для більш зручного переправлення їх в Україну. Зв'язкових «Смолоскипа» в Україні попередили, що мініатюрне видання у разі його виявлення тягне за собою чималий термін ув'язнення. Тоді «Смолоскип» почав видавати невеличкий бюлетень «Облога». У ньому передруковувалися самвидавні твори з України про арешти і репресії та деякі короткі заяви або статті. Для переправлення цього бюлетеня в Україну було розроблено цілу систему. У конвертах різного вигляду з різними марками із США, Канади і кількох західноєвропейських країн бюлетень надсилали поштою на десятки адрес письменників, художників, учених, навіть партійних

діячів. Чи завжди цей бюлетень доходив до адресата, ще не досліджено. Згідно з однією версією, бюлетень не дійшов в Україну на жодну адресу. Уся пошта йшла в Україну через Москву, там, мовляв, відкривали кожний конверт і вилучали підозрілий матеріал. Була й інша версія: пошту перевіряли екстрасенси, вони, торкнувшись листа, відчували, що там міститься нелегальна література, відкривали і вилучали.

Дослідження Олеся Обертаса охоплює багато важливих аспектів самвидавної діяльності. Найважливішим у нього є аналітичний підхід до усіх творів самвидаву. Він міг обмежитись реєстром окремих подій, творів і авторів (як це роблять деякі інші дослідники). Він опрацював чималий реєстр матеріалів, які поширювалися у самвидаві. Цей реєстр уперше в нас публікується. В Обертаса є глибоке аналітичне осмислення самого явища – від терміна «самвидав», зупинившись над іншим, не менш важливим явищем «шістдесятництва» і посилаючись на сотні джерельних матеріалів і свідчень багатьох учасників того процесу, він фахово й переконливо подав евелюцію у поглядах, ідеологічних і політичних пошуках та мисленні авторів самвидаву і учасників легальних, півлегальних і підпільних груп і організацій.

Що і хто мав більший вплив на шістдесятників, а пізніше дисидентів і авторів самвидаву – літературний процес 1920–30-х років чи довоєнна діяльність ОУН і боротьба УПА під час і після Другої світової війни? У Обертаса про цей вплив пишеться досить багато, хоч ця тема вимагає додаткового дослідження, як додаткового дослідження потребує більш докладне вивчення ідеологічних і політичних позицій авторів творів самвидаву. Наприклад, можна стверджувати, що позиції Дзюби у «Інтернаціоналізмі чи русифікації?» чіткі і ясні, але наскільки ці позиції були тактичним засобом чи справжніми переконанням автора, ще не досліджено. А які, наприклад, у той час були ідеологічні і політичні позиції Чорновола і Сверстюка? І взагалі, чи у автора самвидаву мусить бути така позиція? Не конче. Еволюція поглядів і переконань авторів самвидаву котилася закономірним шляхом: від шістдесятництва в самвидав, з самвидаву в дисидентство, з дисидентства у тюрму. О. Обертас блискуче з'ясував як репресії радянського режиму проти інакодумства стимулювали радикалізацію цілого Руху Опору в Україні. Загнавши інакодумство у підпілля, влада

ніяк не передбачала, що воно в Україні з підпілля перейде у відкриту і легальну опозицію у формі Української Гельсінкської Групи. Аналізуючи перебіг подій, можна стверджувати, що власне на даному етапі боротьби саме легальна опозиція, Гельсінкський рух в Україні, Москві й інших республіках СРСР привів до розвалу Союзу. Люди, учасники Руху Опору, перестали боятися. На місце перших ув'язнених членів Української Гельсінкської Групи, одразу, на відміну від Московської, в Україні прийшли нові члени. Коли Московська Група саморозпустилась, членство Української зросло до 50 осіб. Багато творів самвидаву влада знаходила, вилучала і нищила, а авторів і розповсюджувачів саджала. Такі репресивні заходи влади у той час уже нікого не лякали, а навпаки, динаміка руху почала настільки зростати, що влада мусила відступати, проголосити «перебудову», що стимулювало появу нових творів самвидаву і нових самвидавних журналів. О. Обертас пише «На еволюцію від традиційного "культурництва" до яскраво вираженого політичного протесту було витрачено декілька років». Це закономірне переродження невеличкої групи людей, їхні дуже чіткі політичні ідеї й програми призвели до занепаду однієї з найпотужніших імперій світу і до проголошення незалежності України й інших республік СРСР.

Праця Олеся Обертаса «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» переросла рамки, визначені у назві дослідження. Вона поширилася й на терени громадського, ідеологічного й політичного життя. Вона відрізняється від багатьох інших своєю масштабністю, знанням теми, осмисленням найважливіших елементів Руху Опору в Україні, глибиною думки автора.

Можна сподіватися, що монографія О. Обертаса стане стимулом для нових дослідників не лише феномену самвидаву, а й шістдесятництва та Руху Опору в Україні кінця минулого століття. Так повернулися стрілки нашої новітньої історії, що шістдесятництво, самвидав і дисидентство стали переможним рухом на шляху до української незалежності. Олесь Обертас поставив собі за мету дослідити один аспект цього руху, залишаючи достатньо місця у цій ділянці для нових дослідників і досліджень.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

Книги, видані видавництвом «Смолоскип» у США, Канаді, Європі, з самвидавних оригіналів, переданих за кордон впродовж 1970–1980 рр. Архів «Смолоскипа»

Лялька-контейнер, у якій було перевезено до США самвидавні фотоплівки із зображенням картин Опанаса Заливахи, середина 1970-х рр. Архів «Смолоскипа»

Зразки самвидаву 1970–1980 рр. та ляльки-контейнери, в яких було перевезено до США самвидавні фотоплівки із зображенням картин Опанаса Заливахи. Архів «Смолоскипа»

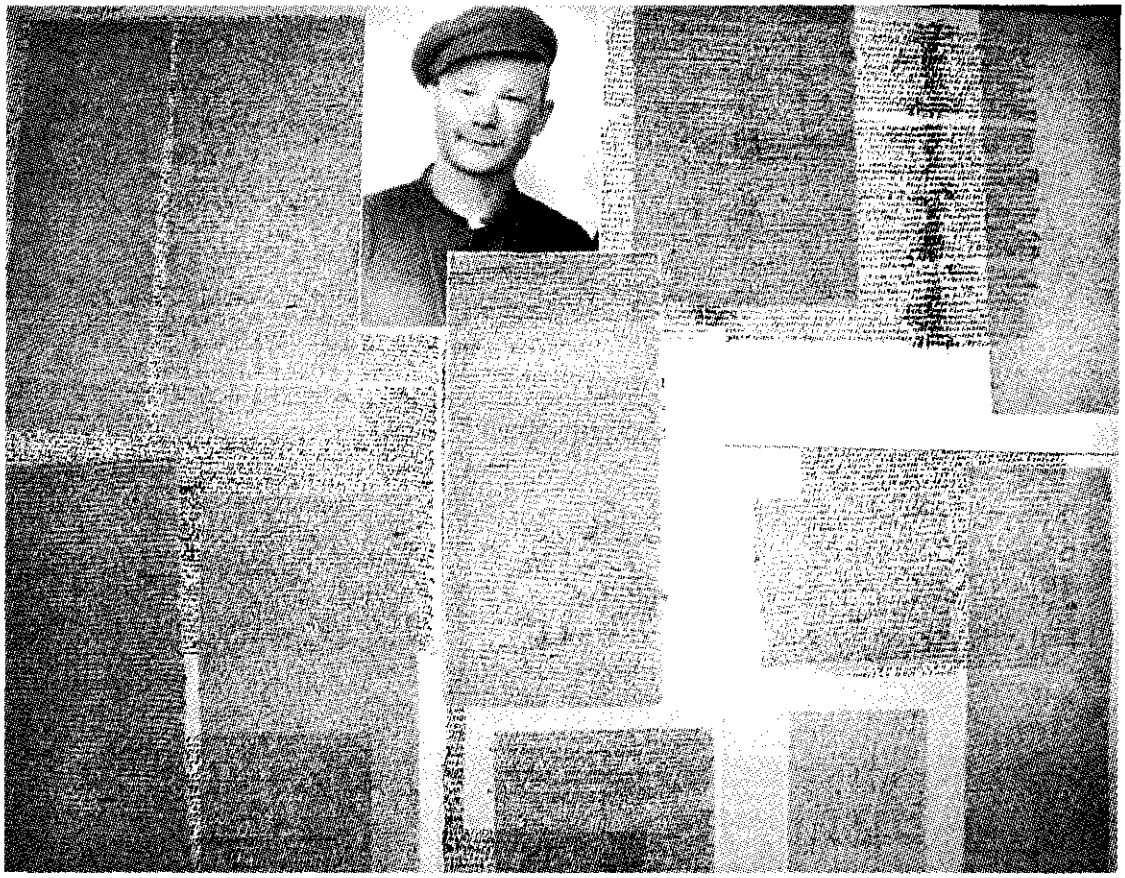

Самвидавний щоденник Юрія Шухевича, написаний на цигарковому папері та переданий з табору на волю, 1980-ті рр. Архів «Смолоскипа»

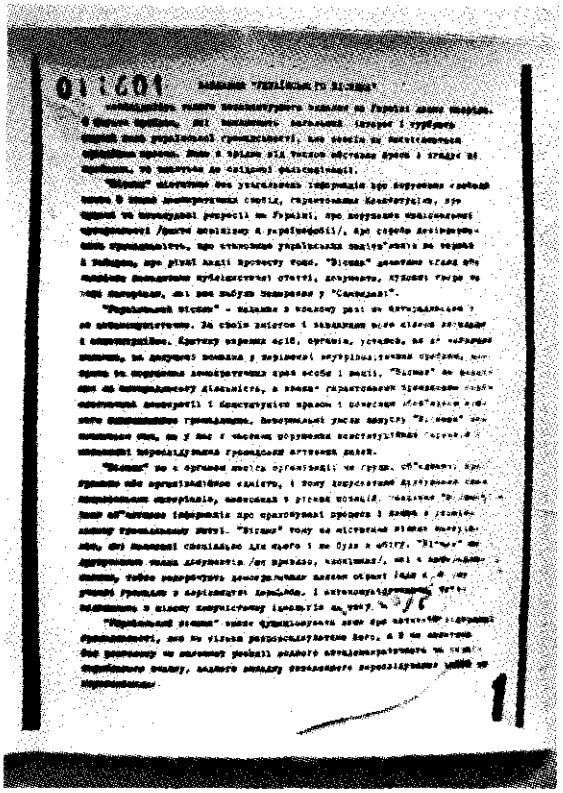

«Завдання "Українського вісника"» – фрагмент машинописного самвидавного журналу «Український вісник», розповсюджений фотоспособом. Київ–Львів, початок 1970-х рр. Архів «Смолоскипа»

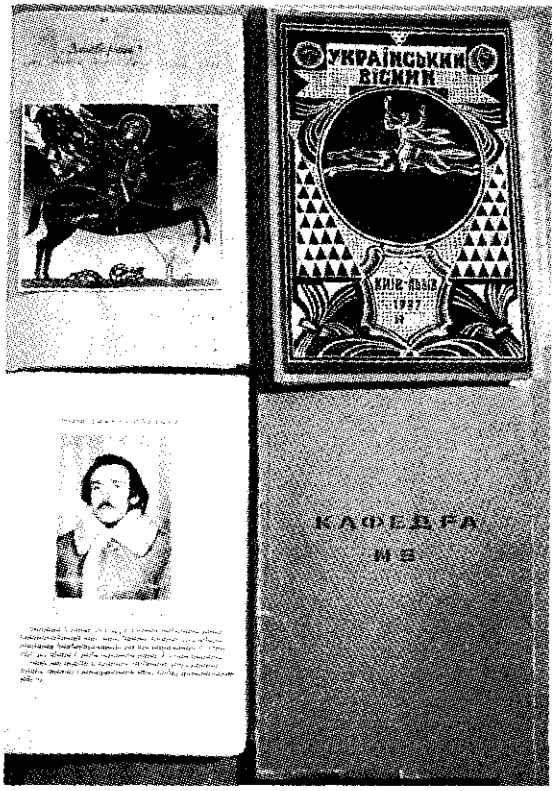

Машинописні самвидавні журнали «Кафедра № 3». – Львів, 1988; «Кафедра № 8». – Львів, 1989. – 311 с.; «Кафедра № 9». – Львів, 1989. – 288 с. (видання Української асоціації незалежної творчої інтелігенції) та «Український вісник». – Київ–Львів, 1987. – № 9–10. – 279 с. Архів «Смолоскипа»

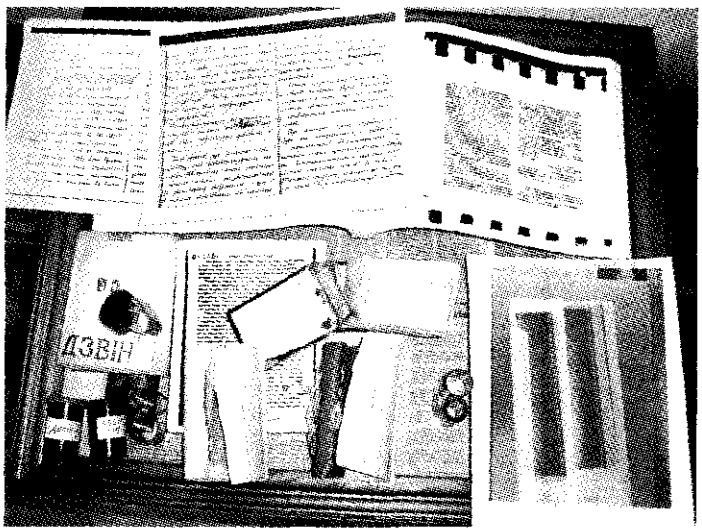

Зразки самвидаву (фотографії, фотоплівки, негативи, зшиті книги), розповсюдженого в Україні фотоспособом, 1970–1980 рр. Архів «Смолоскипа»

ВОТ КАК МЫ ЖИВЁМ:

безо всякого ордера на арест или медицинского основания приезжают к здоровому человеку четыре милиционера и два врача, врачи заявляют, что он – помешанный, майор милиции кричит: "Мы – ОРГАН НАСИЛИЯ Встать!". Крутят ему руки и везут в сумасшедший дом.

Это может случиться завтра с любым из нас, а вот произошло с Жоресом Медведевым – учёным-генетиком и публицистом, человеком гибкого, точного, блестящего интеллекта и доброй души /лично знаю его бескорыстную помощь безвестным погибающим больным/. Именно РАЗНООБРАЗИЕ его дарований вменено ему в ненормальность: "раздвоение личности"! Именно отзывчивость его на несправедливость, на глупость и оказалась болезненным отклонением: "плохая адаптация к социальной среде"! Раз думаешь не так как положено – значит ты ненормальный! А адаптированные – должны думать все одинаково. И управы нет – даже хлопоты наших лучших учёных и писателей отбиваются, как от стенки горох.

Да если б это первый был случай! Но она в моду входит, кривая расправа без поисков вины, когда стыдно причину назвать. Одни пострадавшие известны широко, много более – неизвестных. Угодливые же психиатры, клятвопреступники, квалифицируют как "душевную болезнь": и в имание к общественным проблемам, и избыточную горячность, и избыточное хладнокровие, и слишком яркие способности, и недостатки их.

А между тем даже простое благоразумие должно было бы удержать. Ведь Чаадаева в своё время не тронули пальцем – и то мы клянём палачей второе столетие. Пора бы разглядеть: захват свободомыслящих здоровых людей в сумасшедшие дома есть ДУХОВНОЕ УБИЙСТВО, это вариант газовой камеры, и даже более жестокий: мучения убиваемых злей и протяжней. Как и газовые камеры, эти преступления не забудутся никогда, и ВСЕ причастные к ним будут судимы без срока давности, пожизненно и посмертно.

И в беззакониях, и в злодеяниях надо же помнить предел, где человек переступает в людоеда!

Это – куцый расчёт, что можно жить, постоянно опираясь на силу, постоянно пренебрегая возражениями совести.

15 июня 1970 года А.Солженицын

Олександр Солженіцин. «Вот так мы живем». 15 червня 1970 р. Приклад російського самвидаву, розповсюджений машинописом в Україні. Архів «Смолоскипа»

Іван ДЗЮБА

Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя СИМОНЕНКА

Будинок літераторів, 16 січня 1965 року

Грудень і січень пробігли для нас під знаком Василя Симоненка. До першої річниці з дня його смерти вийшла посмертна збірка „Земне тяжіння". На жаль, до неї увійшли далеко не всі кращі поезії Василя Симоненка, хоч вони поширені в списках, – а ті, що увійшли, не завжди надруковані так, як вони вийшли з-під пера автора. Однак і в такому вигляді збірка дає необхідний матеріал для широкої розмови про проблематику нашого суспільного життя і нашої літератури. Особливо, якщо творчість Василя Симоненка брати не як поодиноке, випадкове явище, а в зв'язку з усією сучасною молодою українською поезією.

Це останнє я підкреслюю не випадково. Можна наперед передбачити, що будуть зроблені різноманітні спроби відірвати Василя Симоненка від усього процесу творення нових цінностей, що впродовж останніх років відбувається в молодій українській літературі, і протиставити його решті молодих поетів, щоб „побивати" їх ним. Адже це в наших традиціях: по черзі комусь бити тих. Хіба ті, хто цитував ЛЕСЯ УКРАЇНКУ за життя, після його смерти не стали використовувати його ім'я для боротьби [illegible] якогось іншого сестрою слова, хіба не пробували його авторитетом по-своєму закатувати „авторитет" сьогоднішнього?

От і тепер ми почули недавно від одного високопоставленого критика, що Василь Симоненко — „єдиний зрілий поет серед молодих". Ясно, чому він „єдиний зрілий" для цього боєць: тому, що він мертвий і не може відповісти тому словесному так, як він засуджує, – на що „безответственность" той словом розраховує. Але цікавіший боєць полягається: хай прочитає вірші Симоненка, нам про нього багато сказано, сказано в самісінькому лейтмотиві. А з свого боку наголошую, що ті молоді поети, яких критик вважає „незрілими", були прикладом і натхненням для Василя Симоненка, як він тепер є прикладом і натхненням для них і для всіх нас.

Ні, не відірвати творчість Василя від живого і рідного процесу творення нової української літератури. Тільки в зв'язку з цим процесом вона повністю зрозуміла, і, в свою чергу, дає величезний матеріал для характеристики цього процесу.

Тут не місце ні не час докладно говорити про всі ті проблеми, які з цього випливають. Я тільки хотів би коротко зупинитися на трьох моментах, які мені здаються особливо повчальними в плані „уроків", які усім нам дав Василь Симоненко.

Перший. Василь Симоненко починав з щирих сентенцій, а прийшов до

Іван Дзюба. Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка. Будинок літераторів, м. Київ, 16 січня 1965 р. Приклад усного самвидаву, що розповсюджувався рукописно. Архів «Смолоскипа»

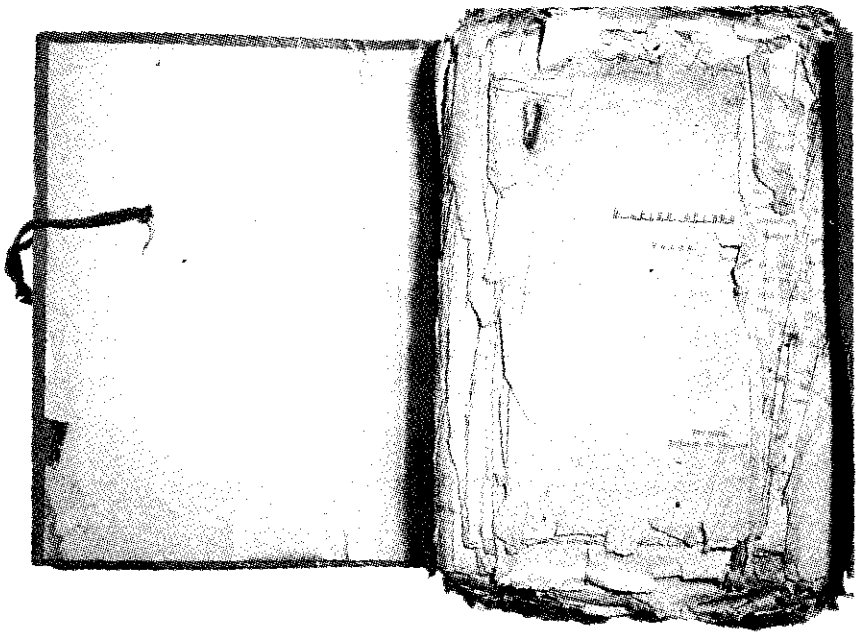

Олександр Солженіцин. Самвидавний роман «В круге первом», що розповсюджувався в Україні, 1960-ті рр. Архів Інституту досліджень Східної Європи Бременського університету, Бремен, Німеччина

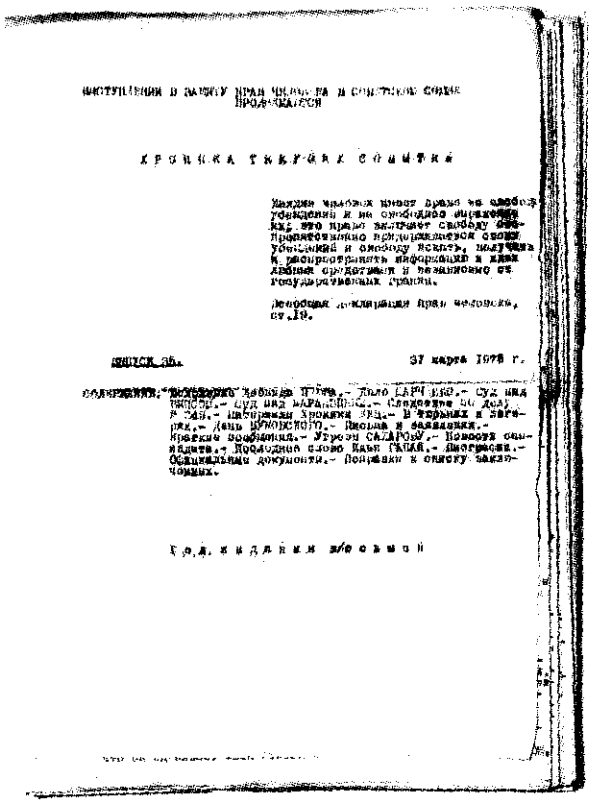

ВСТУПЛЕНИЯ В ЗАЩИТУ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ ПРОДОЛЖАЕТСЯ

ХРОНИКА ТЕКУЩИХ СОБЫТИЙ

Каждый человек имеет право на свободу убеждений и на свободное выражение их; это право включает свободу беспрепятственно придерживаться своих убеждений и свободу искать, получать и распространять информацию и идеи любыми средствами и независимо от государственных границ.

Всеобщая декларация прав человека, ст.19.

ВЫПУСК 35. 31 марта 1975 г.

СОДЕРЖАНИЕ: [illegible] Дело ЛАРИСЫ. - Суд над [illegible]. - Суд над МАРАЛИНОЙ. - Следствие по делу [illegible]. - Материалы хроники ЗЭКа. - В тюрьмах и лагерях. - День ПРИЗНАНИЯ. - Письма и заявления. - Краткие сообщения. - Угрозы САДАРОВУ. - Помогите осиротевшим. - Последнее слово Вали САЛЬЕ. - Листовки. - Официальные документы. - Поправки к списку заключенных.

Гр.Д. Издания Хроники

«Хроника текущих событий». – 1975. – № 35. Самвидавний російський журнал, що розповсюджувався в Україні та містив інформацію про переслідування українських опозиціонерів і дисидентів. Архів Міжнародного історико-просвітницького товариства «Меморіал», Москва, Росія

ИНФОРМАЦИОННЫЙ БЮЛЛЕТЕНЬ

Инициативной группы крымских татар имени Мусы Мамута

№4

Декабрь
1983г.

Симферополь - Ташкент

СОДЕРЖАНИЕ

I. НА РОДНОЙ ЗЕМЛЕ
-Факты репрессий против кр.татар..... I

II. СООБЩЕНИЯ ИЗ МОСКВЫ
-Представители крымских татар в Москве..... 2

III. СООБЩЕНИЯ ИЗ УЗБЕКИСТАНА
-Письмо в радиокомитет от студентов ташкента..... 3
- Арест МУСЫ[illegible] ДЖЕМИЛЕВА..... 4
- От активистов НДКТ..... 5

«Информационный бюллетень Инициативной группы крымских татар имени муссы Мамута». – Сімферополь–Ташкент. – 1983. – № 4. Зразок самвидаву кримських татар, який розповсюджувався на території України (фрагмент). Архів Міжнародного історико-просвітницького товариства «Меморіал», Москва, Росія

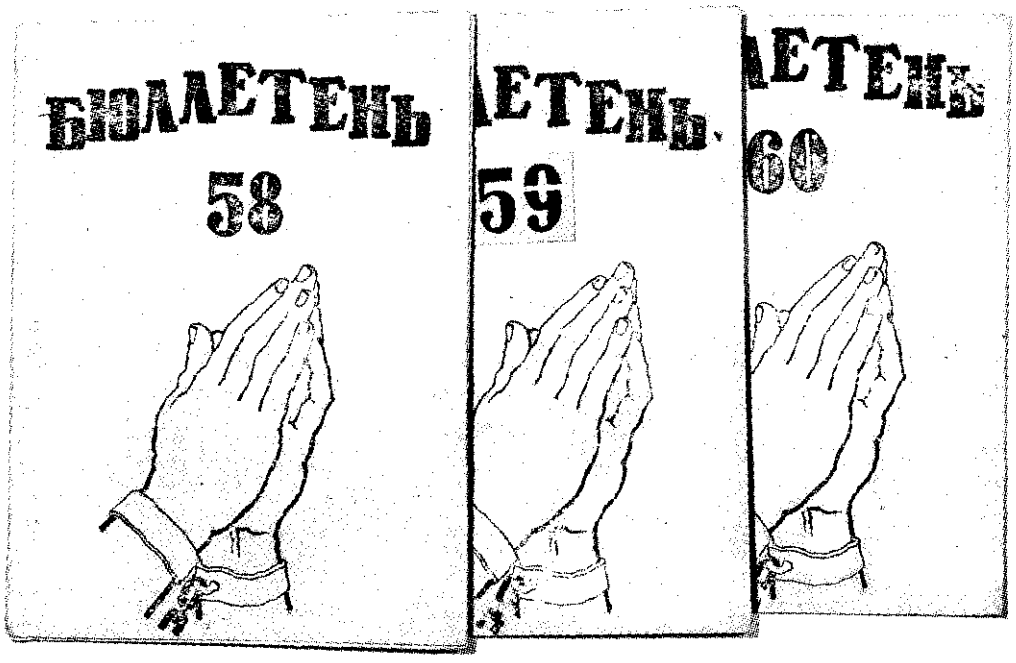

«Бюллетень». – 1978. – № 58, 59, 60. Зразок релігійного самвидаву (Євангелістів-баптистів), який розповсюджувався на території України. Архів Науково-інформаційного центру «Меморіал», Санкт-Петербург, Росія

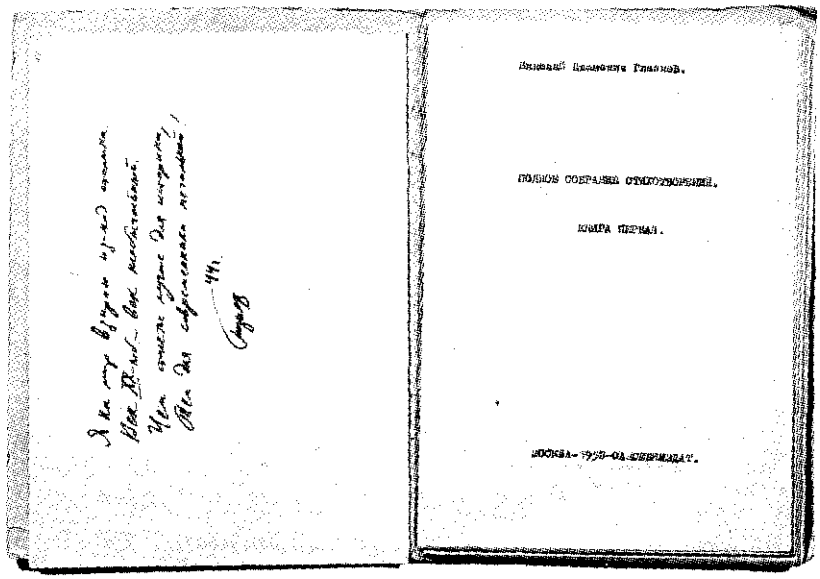

Николай Иванович Глазков.

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СТИХОТВОРЕНИЙ.

КНИГА ПЕРВАЯ.

МОСКВА – 1953 – САМСЕБЯИЗДАТ.

Книга автора терміна «самиздат» Миколи Глазкова «Полное собрание стихотворений. Книга первая». – Москва: САМСЕБЯ-ИЗДАТ, 1953. Архів Науково-інформаційного центру «Меморіал», Санкт-Петербург, Росія

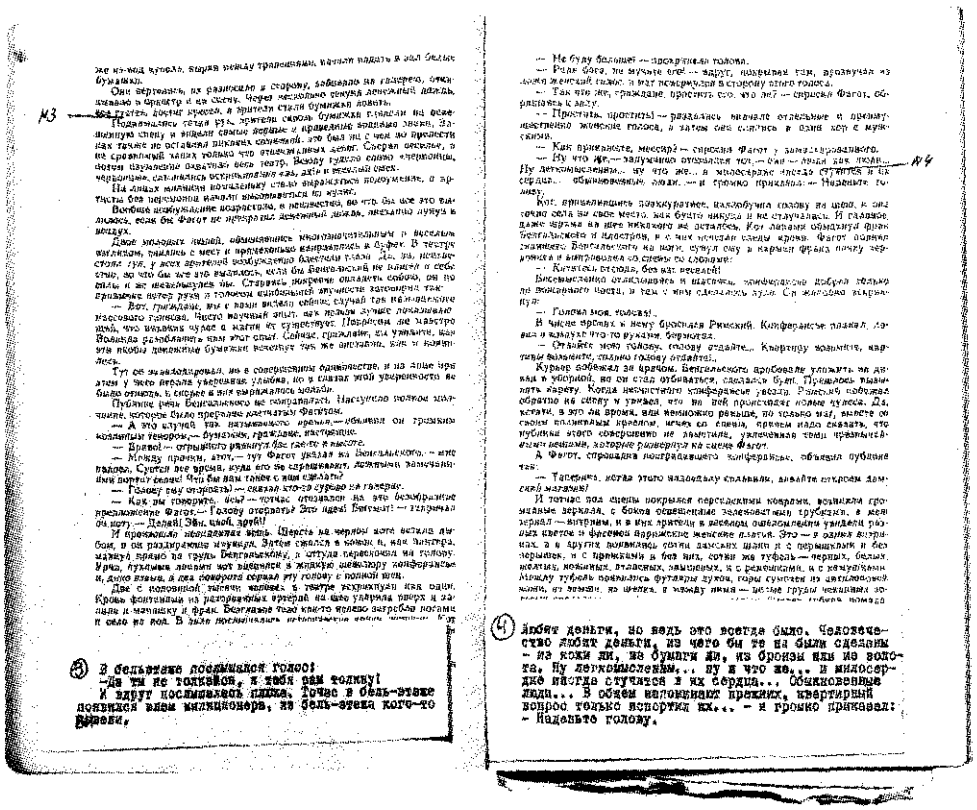

№3

же из-под купюр, вышел между тротуарами, начал падать в зал белыми бумажками.

Они вертелись на равнодушно в сторону, забивали на галерею, отчасти даже в оркестр и на сцену. Через несколько секунд денежный дождь залетел в буфет и на сцену. Через несколько секунд денежный дождь залетел в оркестр и на сцену. Через несколько секунд денежный дождь залетел в буфет, доктор кричал, а артисты стали ловить бумажки и глядеть на свет.

Подавальщицы сотен рук артисты сквозь бумажки глядели на всякую стену и видели самые верные и правильные водяные знаки. Зарплату они в тот день не получили, это был не с чем не сравнить чувств, как только с тем, что они испытывали сейчас. Сверху сеялся, и не сравнимый запах только что отпечатанных денег. Вокруг гудело слово «червонцы», оттого шуршание казалось еще гуще, дело в веселых снах.

На лицах мелкими кольцами стало выражаться полумнение, а артисты без персонала начали выстраиваться по-разному.

Волнение всеобщее возрастало, и неизвестно, во что бы все это вылилось, если бы Фагот не прервал денежный дождь, звучно хлопнув в ладоши.

Двое молодых людей, обнаженные неприличнейшим и веселым образом, сидели с мест и пробежались направились в буфет. В театре стояла тут, у всех вечерней возбужденно вдруг стали. Да, на, неизвестно отчего, но что бы все это вылилось, если бы Бенгальский не вышел в себя сейчас

Друкарська машинка «Еріка», на якій друкувалася більша частина всього самвидаву в СРСР. Архів Відкритого суспільства при Центральноєвропейському університеті, Будапешт, Угорщина

Друкарська машинка «Еріка». Належала І. А. Шихєєвій. Використовувалася для друкування самвидаву, зокрема «Хроники текущих событий». 1970–1980 рр. Науково-інформаційний центр «Меморіал», Санкт-Петербург, Росія

Друкарська машинка «Консул», на якій друкувався самвидав у СРСР. Архів Відкритого суспільства при Центрально-європейському університеті, Будапешт, Угорщина

Друкарська машинка «Башкирія» знайдена в Будинку культури 1989 р. Музей «Пам'ять Колими», с. Ягідне, Магаданська обл., Росія

Зразки самвидаву 1960–1980 рр. і друкарська машинка Optima. Харківський літературний музей

Переховування самвидаву в коробці «Вишня в шоколаде». Харківський літературний музей

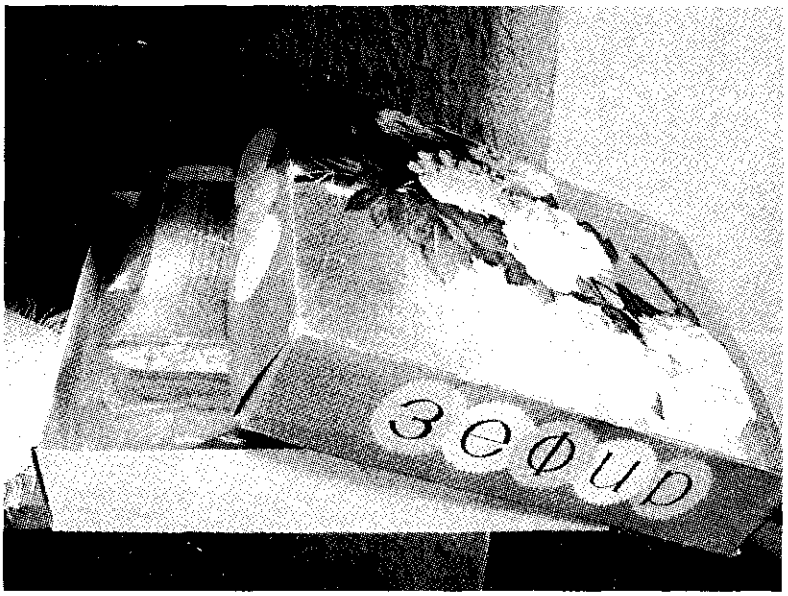

Переховування самвидаву в коробці «Зефир». Харківський літературний музей

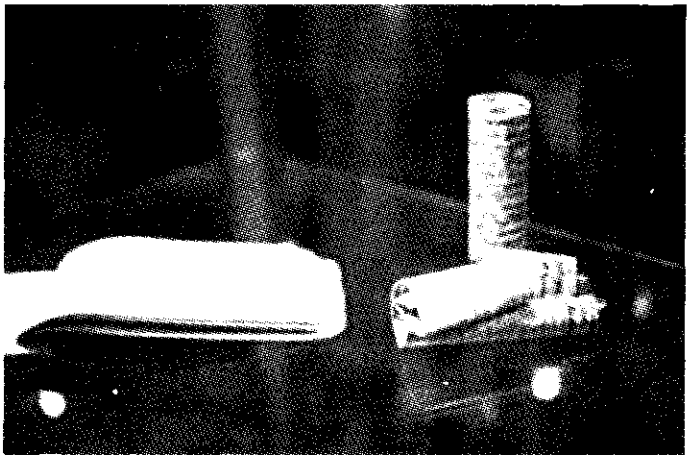

Записки і блокнот ув'язнених суворого режиму у вітрині виставки «Історія табору "Перм-36"». Меморіальний музей історії політичних репресій «Перм-36», с. Кучино, Пермська обл., Росія

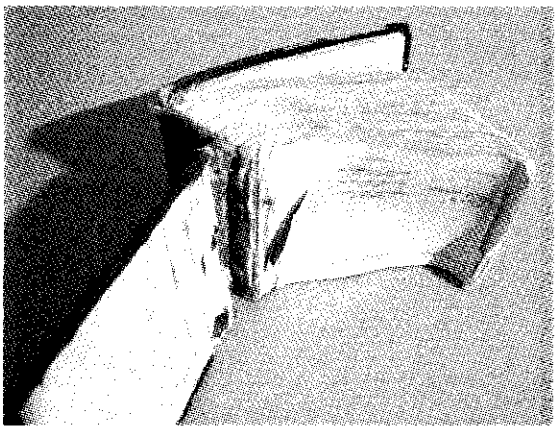

Іван Кошелівець. Сучасна література в СРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 379 с. Сторінки – фотокопії; обкладинка – картон; корінець – коленкор. Фотокопія закордонного видання. Тамвидав, 1970-ті рр. Архів «Смолоскипа»

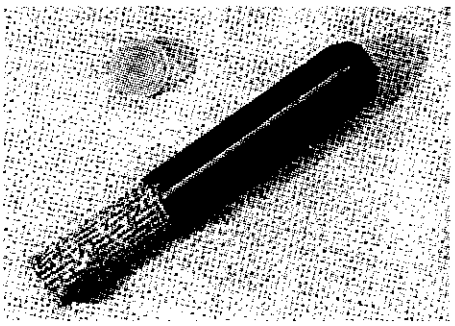

Хроніка табору ВС-389/36 за 1985–1986 рр., с. Кучино, Пермська обл. Укладач і переписувач Р. Б. Євдокімов. Хроніка була упакована в ебонітову капсулу й захована в землю на території табору. Знайдена Р. Б. Євдокімовим 1992 р. Науково-інформаційний центр «Меморіал», Санкт-Петербург, Росія

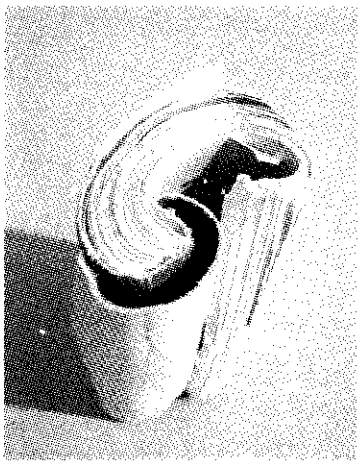

Михайло Брайчевський. «Приєднання чи возз'єднання?» (Критичні замітки з приводу однієї концепції). Фотокопія статті, поданої офіційно до «Українського історичного журналу», др. пол. 1960-х рр. Архів «Смолоскипа»

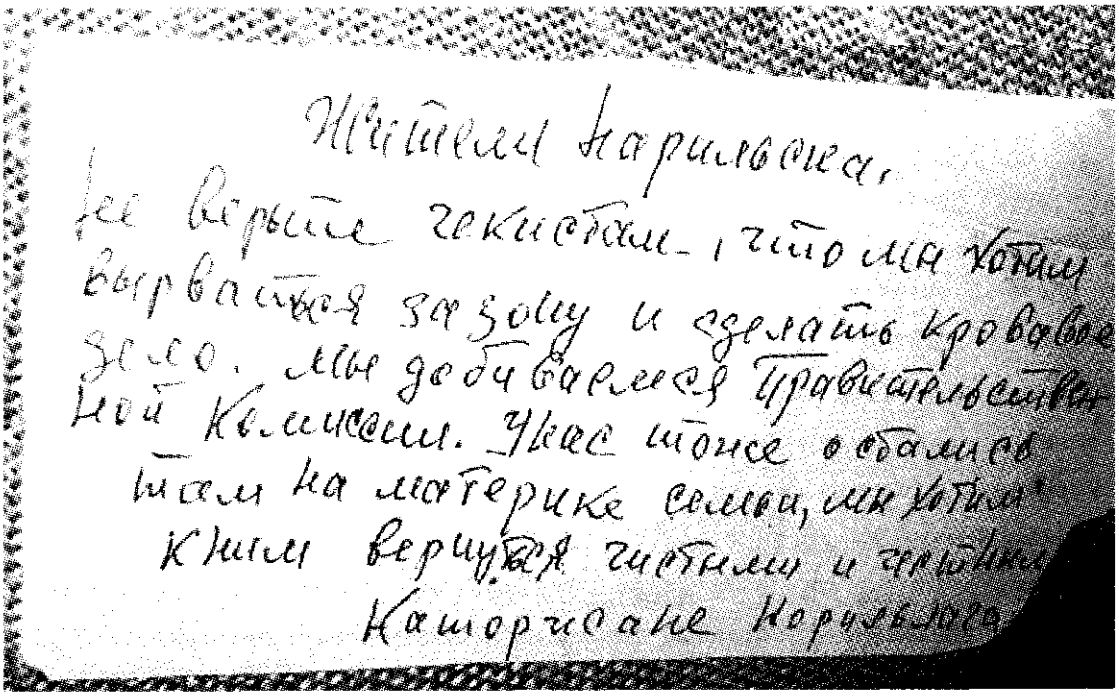

Листівка повсталих ув'язнених Горлату, 1953 р., Норильськ, Росія. Музей історії освоєння і розвитку НПР (Норильського промислового р-ну), Норильськ, Росія

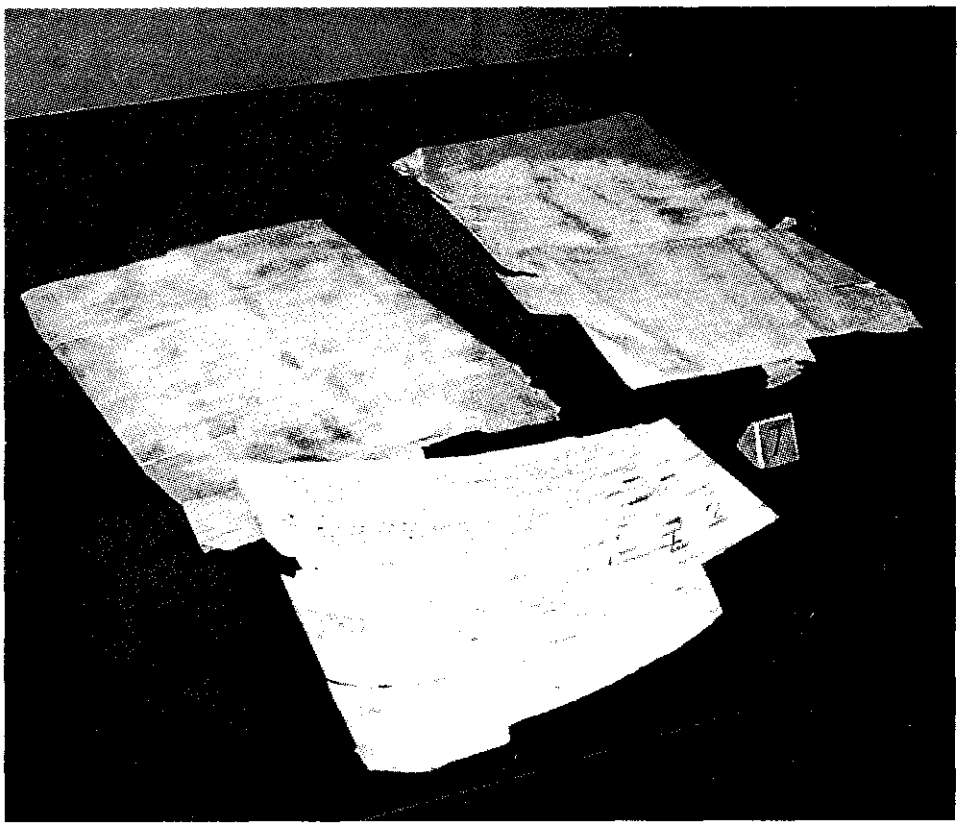

Кора береста з віршами. Виготовлено П. Степіньшем, табір в Амурській обл. Музей окупації Латвії

ЭКСПЕРТИЗА

ОБРАЩЕНИЕ

К КОММУНИСТИЧЕСКИМ ПАРТИЯМ США И КАНАДЫ

Коммунисты Америки и Канады!

Пришло время доказать на деле, что попрание Прав Человека возмущает вас также, как и любого свободолюбивого гражданина планеты. Возмущает попрание этих прав не только в Чили, но и в любой другой стране.

В Советском Союзе готовится судебная расправа над людьми, поставившими своей целью борьбу за выполнение Хельсинских соглашений. На Украине и в Москве производятся обыски, изымаются списки политзаключённых, письма из тюрем и концлагерей. Сотрудники КГБ подбрасывают доллары, оружие, порнографические открытки, пытаясь очернить поборников Прав Человека. Ненапечатанные романы, философские сочинения, десятки тысяч стихотворных строк вывозятся из писательских квартир, чтобы потом погибнуть в жандармских кострах. Руководителю Московской Группы Содействия Выполнению Хельсинских Соглашений Профессору Ю.Орлову, распорядителю Общественного Фонда Помощи Политзаключённым А.Гинзбургу и филологу Л.Алексеевой угрожает арест. Их безопасность зависит также и от вас коммунисты Америки и Канады. Если вы не выступите, вместе со всеми свободолюбивыми людьми мира, в защиту Ю.Орлова, А.Гинзбурга и Л.Алексеевой - они завтра могут оказаться там же, где находятся С.Ковалёв, В.Мороз, И.Светличный и сотни других Узников Совести.

Молчание - это тоже помощь, но помощь не тем, кто борется за гражданские права, а тем, кто их попирает.

С КЕМ ВЫ КОММУНИСТЫ АМЕРИКИ И КАНАДЫ?!!!

ЧЛЕНЫ УКРАИНСКОЙ ГРУППЫ СОДЕЙСТВИЯ ВЫПОЛНЕНИЮ ХЕЛЬСИНСКИХ СОГЛАШЕНИЙ:

О.Бердник, П.Григоренко, Л.Лукьяненко, И.Кандыба, О.Мешко, М.Маринович, М.Матусевич, М.Руденко, Н.Строкатова, А.Тихий.

9.01.77

Подписанный экземпляр сохраняет Украинская Группа Содействия Выполнению Хельсинских Соглашений.

Звернення представників УГГ до комуністів США та Канади, самвидав, 1977 р. Архів «Смолоскипа»

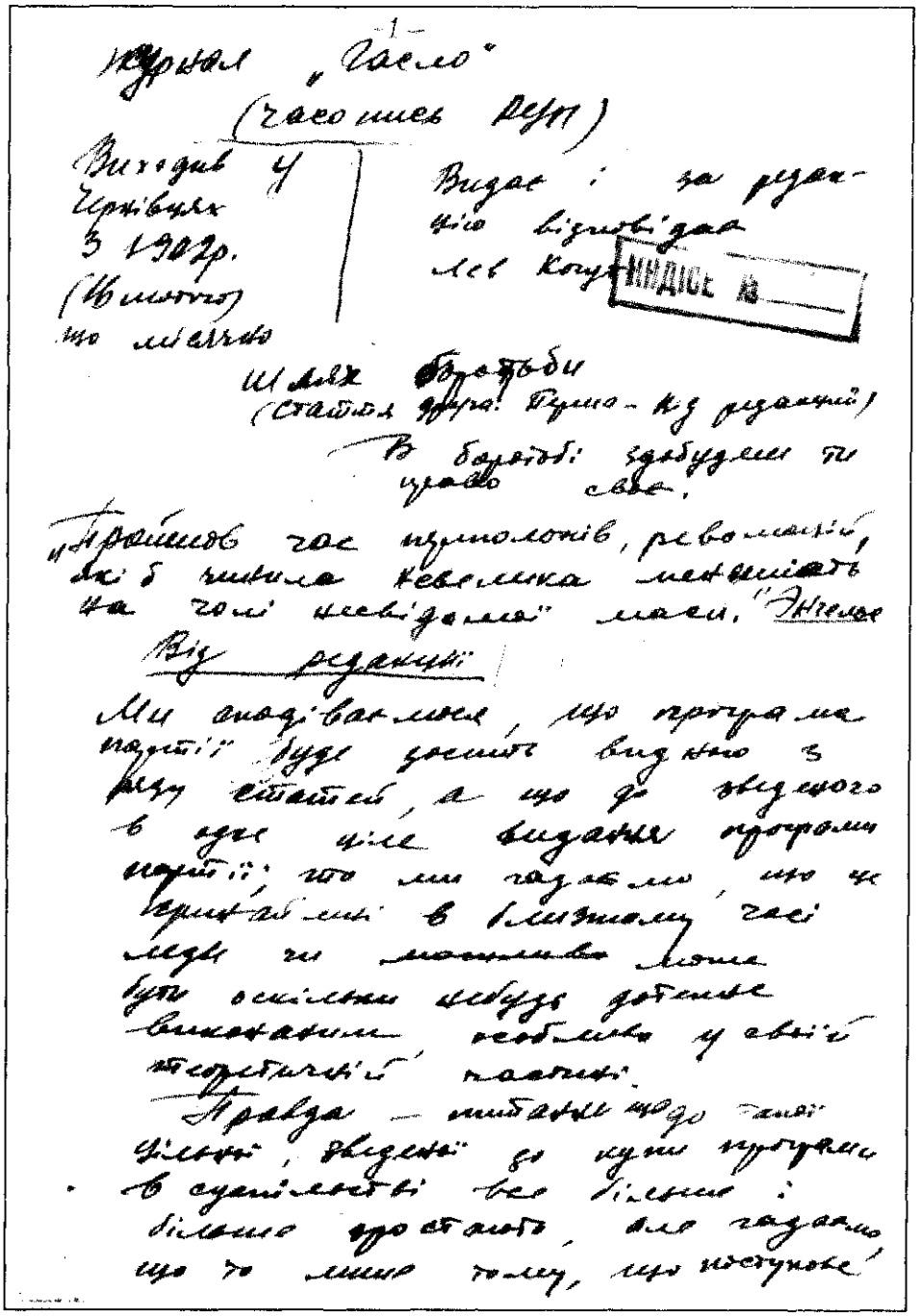

Журнал „Гасло"
(Гасо шись Ред?)
Виходив у Чернівцях з 1902 р. (Кількість не мелчить)
Видає і за редакцію відповідає Лев Коц
НИДІСЬ №
Шлях боротьби
(Стаття Ярка: Вушко - від редакції)
В боротьбі здобудеш ти право своє.
„Пройшов час шумолонів, ревомаїв, аж б чувати невеличка меншість на тому несвідомім мала." Энгельс
Від редакції
Ми сподіваємось, що програма нашої буде досить видно з ряду статей, а що до змісту в цім числі видання програми нашої; то ми гадаємо, що ці критичні в цьому числі мали ми можливо лише були основні недуги робітничого виховання, особливо у свої історичній частині.
Правда — питання про цілі цілої, видимої як куди програма в суспільності все більше і більше зростає, але гадаємо що то лише тому, що наступає

Рукопис. Конспекти статей з журналу «Гасло» (ч. 1, 2, 12, 1902 р., ч. 1, 1903 р., Чернівці), 23 листопада 1957 р., фіолетові чорнила; 9,2×13 см. Конспекти були долучені до карної справи Л. Лук'яненка (УРСС). У справі зазначалось, що з цих конспектів розпочалась антирадянська діяльність Лук'яненка. Сам Лук'яненко розповідав, що під час навчання в МДУ міг без проблем читати українські журнали початку XX ст. та 1920-х рр. у науковій бібліотеці ім. Леніна. Архів Л. Лук'яненка, Київ

Валентин Мороз

ХРОНІКА ОПОРУ

Широке гніздо між горами – КОСМАЧ. Засіяні на кичерах гуцульські хати – мов розсип цимбалів. Безконечне мереживо з ялинняя, темні смереки, блакитний контур верхів на горизонті. Первісний поганський триптих: шум потоку, зрідка озиваються дзвіночки на худобі і далеко-далеко собачий гавкіт.

Щоби Кути не минути,
До Космача повернути,
До Космача, та й до Дзвінки,
До Штефанової жінки.

Космач – щось є в тому похмурі й грізне, первісно патетичне. Вовною доверху – як доктяр у негоду. По лісах довкола досі не виведься ведмеді. Може від цього – Космач? Давніше, за Довбуша, хат було рідше, але – густіший. Міцна будова ґражди, могутні двері й одвірки, а за ними – чорне око криса і широкий усміх бартки. Не бажанової, декоративної: колись були сталінки – з чистої сталі. Прикрасою бартка стала потім. А тоді вона була зброєю. Тоді було право топірця. Є легенда про вежетів, від яких лишився у спадок Писаний Камінь над Ясеновом. Сказано в легенді, що головною зброєю їх була мова в топір. Богом їхнім був топір.

Коби мені топір, топір
Та ковзна бавшка,
Не боюся я ні кітця,
А ні того ляшка.

Ієрея в Угорнах Іоанна Ступницького напали опришки вночі, стріляли через вікно до хати, а отець Іоанн з хати, і одного на смерть застрелив перед очима двох, котрі ся довідали, пострілав. Опришки повтікали, лишивши смолу і сліди й берлоги перед вікнами (з „Гуцульської хроніки" Петра Ступницького, 19ст.). Вже давня гуцульщина цікава нарід не цим – не культом сокири. Подиву гідне інше: в умовах, коли топірці богом і правом, коли священик умів краще тримати рушницю ніж хреста – навіть у цих умовах Гуцульщина не звичаїлась, не стала духовною пусткою. Навпаки, зберегла те, що решта України втратила, зачувала світ таємничість. Якась подиву гідна сила морального самозбереження: гуцульське „любосупакиня" не стало проституцією (як у інших місцях), опришок не став бандитом, а міг! Деінде так і було. „Атаманы молодцы, дорожние охотники, вольные верных чинов люди, воры и разбойники. Кто захочет с вольным покоищем атаманом Кондратьем Булавиным погулять, по чисту полю красно изходить, сладко [redacted] попить да поесть, на добрых конях поездить, то приезжайте в Черны Верны самарские" (С.М. Соловьев История России с древнейших времен, т. I..., стр. 180).

Гуцул ніколи не ішов в опришки, щоб „сладко попить да поесть". Навіть коли не мав ясної національно-суспільної програми, навіть коли ставав опришком, щоб НАБУТИСЯ,

Ой сіяли три жандарі
З резольвера в него,
А он стояв за яворг,
Бо листя зелене.

А он стояв за яворг,
То и за зеленого,
Аби жандар не поцілив
Хлопця молодого.

НАБУТИСЯ – чисто гуцульське. Цього не повсякчас. Тут треба не зрозуміти, а відчути. Набутись – це коли людина продирається крізь товщу будніх до чистого екстазу, у країну світла, де починається ДУХОВНЕ. Де починається творчість. „Хотів би таке видумати, що світ не видів".

Ой прийшла я до церковки,
Стала коло куртка,
Та так сумно свічка горить –
Нема мого любка.

Валентин Мороз. «Хроніка опору». 1970-ті рр. Самвидавна копія рукопису через копіювальний папір. Архів «Смолоскипа»

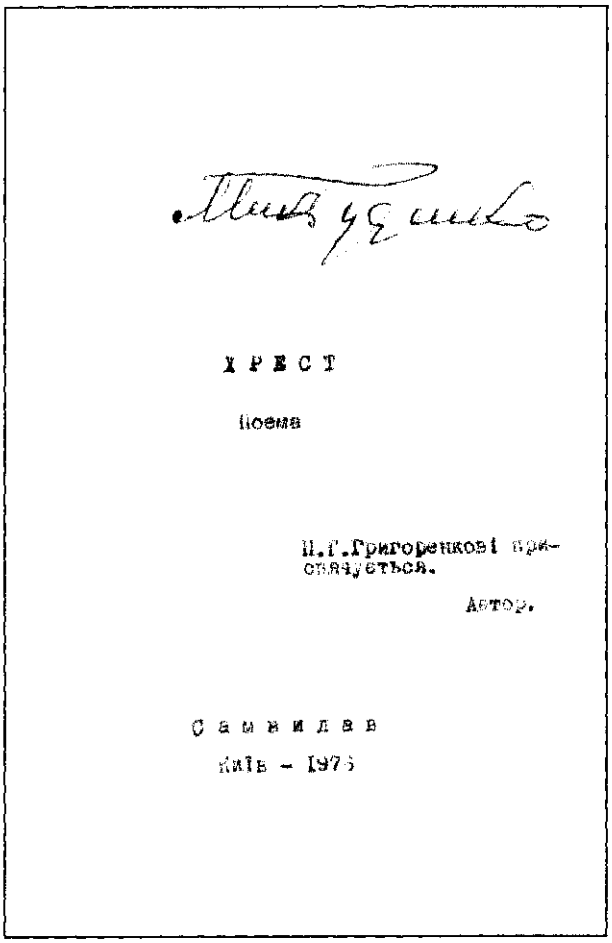

Микола Руденко

ХРЕСТ

поема

П.Г.Григоренкові присвячується.

Автор.

Самвидав

Київ – 1975

Микола Руденко. Поема «Хрест». Самвидав, 1975 р. Архів Інституту досліджень Східної Європи Бременського університету, Бремен, Німеччина

Фрагменти з машинописного самвидавного часопису «Дзвін» (видання студентського товариства «Громада»), розповсюджені фотоспособом. Київ, 1988. Архів «Смолоскипа»

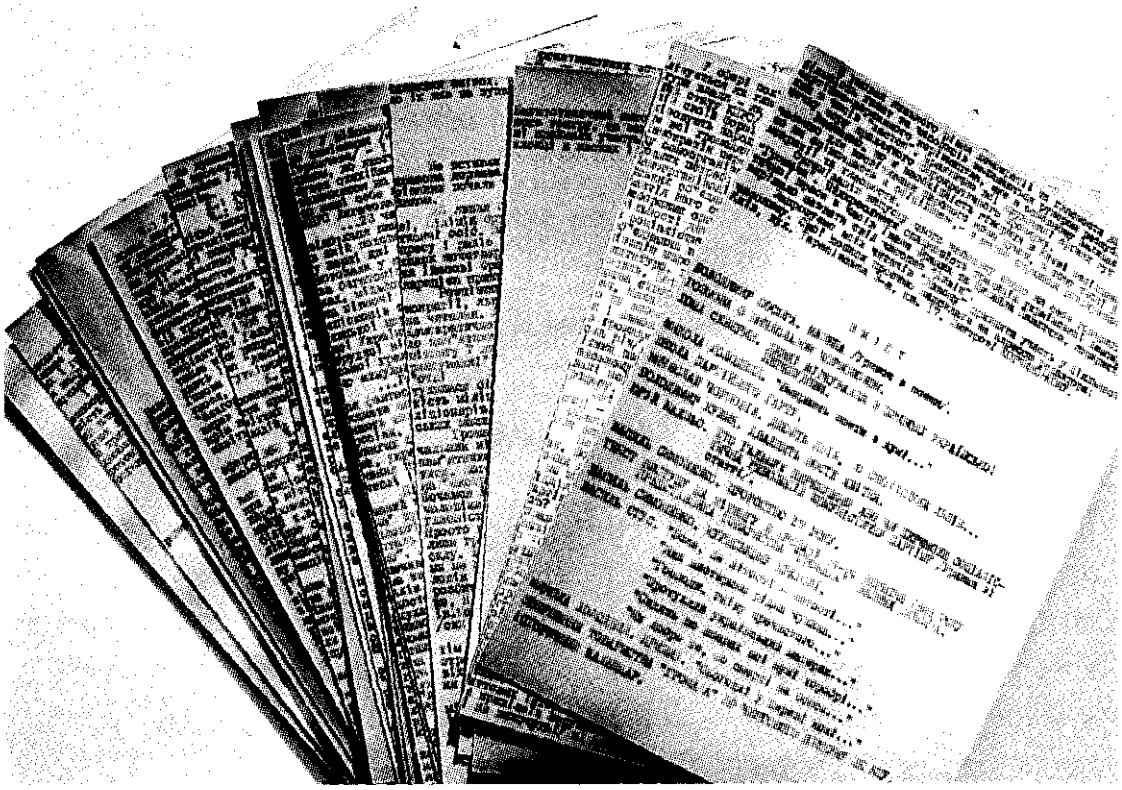

РЕДАКТОРОВІ ГАЗЕТИ "РАДЯНСЬКА УКРАЇНА", органу
ЦК КПУ, ВЕРХОВНОЇ РАДИ І РАДИ МІНІСТРІВ УРСР

Копії: в ЦК КПУ, Раду Міністрів УРСР,
Президію Верховної Ради УРСР, органи
преси, усім зацікавленим

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

/попередній/

З деяким запізненням /кажуть, не передплатив Вашої газети - така ж вона провінційно сіренька, як і за Брежнєва.../ прочитав оте "Інтерв"ю "з-під поли" в номері за 13 листопада.

Звичайно ж, не можна залишати цей черговий шедевр охоронної журналістики без відповіді. Але, на жаль, редакційні справи /безсонна праця над завершенням чергового номера журналу "Український вісник"/ та інші громадські обов"язки /незабаром у Москві відбудеться незалежний міжнародний семінар з гуманітарних питань, де мені довірено бути координатором секції національних проблем/ не дозволяють тратити саме зараз дорогоцінний час на широку полеміку з такого сорту "публіцистикою", що останніми тижнями загуляла сторінками української офіційної преси, засвідчуючи початок контрнаступу сил застою і реакції. Втім, не збираюся і пропускати жодну таку нагоду для"вияснення взаємин" з активістами застою, тими, хто за звичайну для демократичного суспільства громадську діяльність відібрав у мене 15 років життя і творчості, а зараз, лелітчи надії на повернення благодатних часів терору і безгласності, пробує кусати нас, першопрохідців демократизації, в підворіття - на сторінках покірної кожному черговому начальнику преси.

Отож грунтовніше відповідь на матеріал Вашої рубрики "Анатомія антикомунізму", що її я, може, за аналогією назву "Анатомія газетного каґебізму", змушений відкласти на 2-3 тижні. А зараз, щоб моє мовчання не було хибно витлумачене, швиденько, після першого читання, пунктирно намічу деякі тези моєї майбутньої відповіді.

У Вашому опусі перебрехано багато таких фактів, які могли бути відомими тільки КҐБ - і нікому більше. Тільки там мають повний і не "підредаговани" /як у Вас/ текст інтерв"ю, що давалося для американської преси та телебачення в Університеті Вейкфілд журналу "Український вісник", а не американської журналістки Марти Коломіель, роль якої була цілком пасивною /чіяких "інструкцій" нам із М. Горинем вона, звичайно, не давала, бо й не посміла б, і ніяких

Відкритий лист В'ячеслава Чорновола, адресований редакторові газети «Радянська Україна», ЦК КПУ, Раді Міністрів УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, органам преси та всім зацікавленим у зв'язку з надрукуванням у «Радянській Україні» від 13 листопада 1987 р. наклепницької статті, де ганьбилося ім'я В. Чорновола і було кинуто тінь на незалежний громадський журнал «Український вісник». Самвидав, розповсюджений фотоспособом. Архів «Смолоскипа»

ПРОСУЩЕСТВУЕТ ЛИ СОВЕТСКИЙ СОЮЗ ДО 1984 ГОДА ?

Андрей Амальрик

Автора побуждает писать в основном три причины. Во первых - интерес к русской истории. Почти десять лет назад я написал работу о Киевской Руси; по независящим от меня причинам я вынужден был прервать свои исследования о начале Российского Государства, зато я теперь надеюсь, что как историк буду сторицей награжден за то, став свидетелем его конца. Во-вторых, я мог близко наблюдать за попытками создания независимого общественного движения в СССР, что само по себе очень интересно и заслуживает какой-то предварительной оценки. У, в-третьих, мне часто приходилось слышать и читать о так называемой либерализации Советского общества, в кратце эти рассуждения можно сформулировать так: сейчас обстановка лучше, чем 10 лет назад, следовательно, через 10 лет будет еще лучше. Я постараюсь здесь показать, почему я не согласен с этим.

Я хочу подчеркнуть, что моя статья основана не на каких либо исследованиях, а лишь на наблюдениях и размышлениях. С этой точки зрения она может показаться пустой болтовней; но, во всяком случае для западных советологов - представляет уже тот интерес, какой для ихтиологов представляла бы вдруг заговорившая рыба. /ж/

/ж/ Взгляд в приближающемся кризисе советской системы я начал высказывать с осени 1966 г., вскоре после своего возвращения из сибирской ссылки. Сначала своим немногочисленным друзьям, а в ноябре 1967 г. изложил их в письме, которое направил в "Литературную газету" и "Известия" с просьбой опубликовать его там. Я получил любезный ответ, что редакции обеих газет не хотят этого делать, так как не разделяют ряда положений этого письма. Однако дальнейшие события, как внутри страны, так и за ее пределами, убеждали меня, что мои предположения основательны и я решил изложить их в отдельной статье. Сначала я предполагал назвать ее "Просуществует ли Советский Союз до 1980 г.?", рассматривая 1980 год как ближайшую реальную дату. В марте 1969 г. об этом появилось упоминание в печати: московский корр."Вашингтон пост", г-н Шуб, вкратце, не совсем точно изложил мои взгляды и привел заглавие моей будущей статьи, назвав меня "одним русским другом" /"Интернейшнл Геральд Трибюн", 31 марта 1969/. Однако специалист по древней китайской идеологии и вместе с тем поклонник современной английской литературы, которого я в свою очередь вынужден называть "одним русским другом", посоветовал мне заменить 1980г. на 1984 г. Я тем более охотно произвел эту замену, что мое пристрастие к круглым датам нисколько не пострадало: если учесть, что сейчас 1969 год, мы заглядываем в будущее ровно на полтора десятилетия.

Мою работу над статьей несколько запоздал и затруднил обыск, сделанный у меня 7 мая, при котором были взяты ряд нужных мне материалов. Однако я считаю своим приятным долгом поблагодарить работников КГБ и прокуратуры, делавших обыск, за то, что они не изъяли у меня рукопись этой статьи и тем самым дали возможность довести работу над ней до благополучного конца.

Считая выводы своей статьи во многом спорными, я буду благодарен за ее позитивную критику. В тех случаях, когда читатели моей статьи найдут это целесообразным, они могут написать мне по адресу: СССР, Москва, Г-2, ул. Вахтангова, д. 5, кв. 5.

Андрій Амальрик. «Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?» Передрук із закордонного видання. Приклад російського самвидаву, розповсюджений машинописом в Україні. Архів «Смолоскипа»

МІЖ НАМИ ЩОСЬ ТРЕТЄ Є

Між нами щось третє є.
І третє нас хоче двох.
І третє нам спать не дає,
як третє у багатьох...
Очі твої про все не
кажуть моїм очам.
Серце по серце в серце
входе щоденно нам.
Я напружив на віру,
вірить яка не дає.
Зі́рю в тобі я зі́рю,
зі́рю в твоє й моє...
Третє-бо в нас від бога,
І бійся того чи ні –
крізь тебе лежить дорога
найперші́й моїй вині.
Як місяць підпалить небо
І вийдуть зірки на скло́н –
на руки, негрінну, тебе
візьму й понесу в степ.
Ти йойкнеш: "Пусти, і́ншу"...
А ніч буде пасти коні.
. . . . . .
На білій сорочці до ранку
виростуть руні червоні!...

Микола Холодний. «Між нами щось третє є». 1970-ті рр. Поетичний самвидав, розповсюджений фотоспособом. Архів «Смолоскипа»

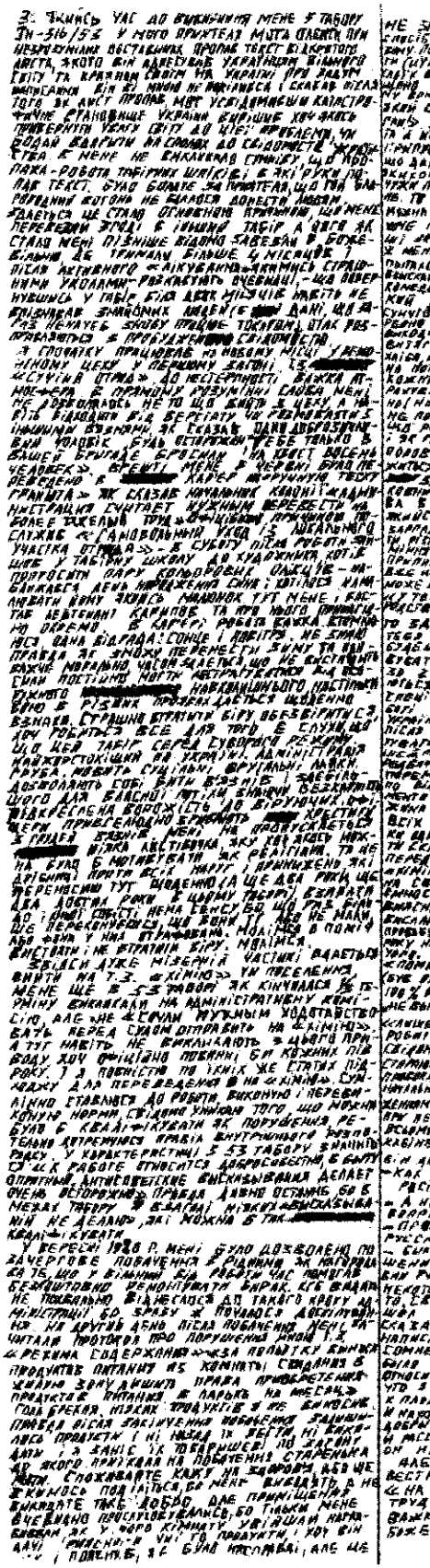

Рукопис («малява»). Таборовий щоденник М. Горбаля. 1980-ті рр. Архів М. Горбаля, Київ

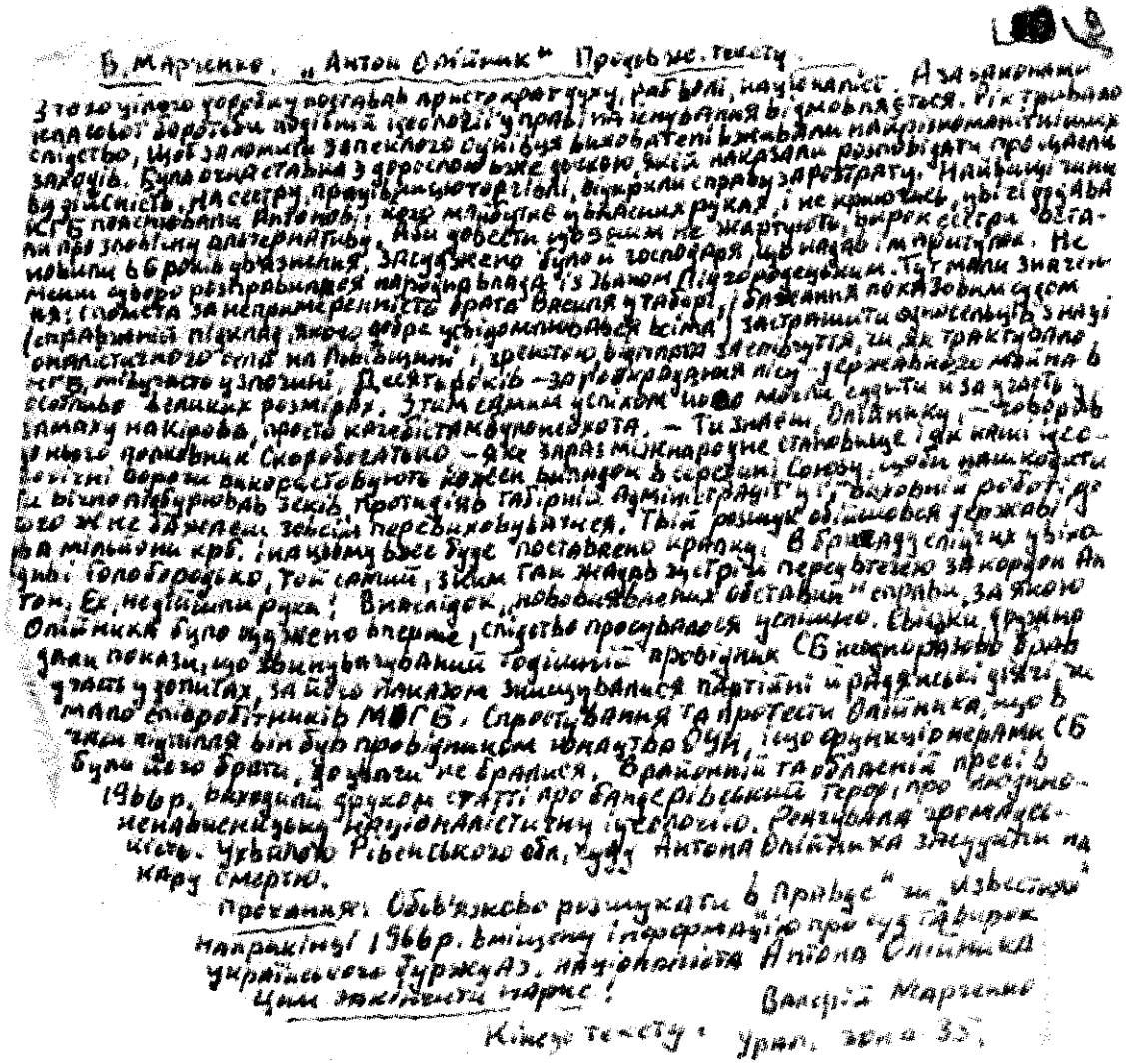

Рукопис («малява»). В. Марченко. «Антон Олійник». Створено рукою невідомого. Архів М. Горбаля, Київ

Василь Стус. Палімпсести. 1971–1975 рр. «Гойдається вечора зламана вітв», «Як добре те, що смерті не боюсь я», «Тільки тобою» тощо. ІЛ НАНУ, Ф. 170, Од. зб. – 769. Колаж

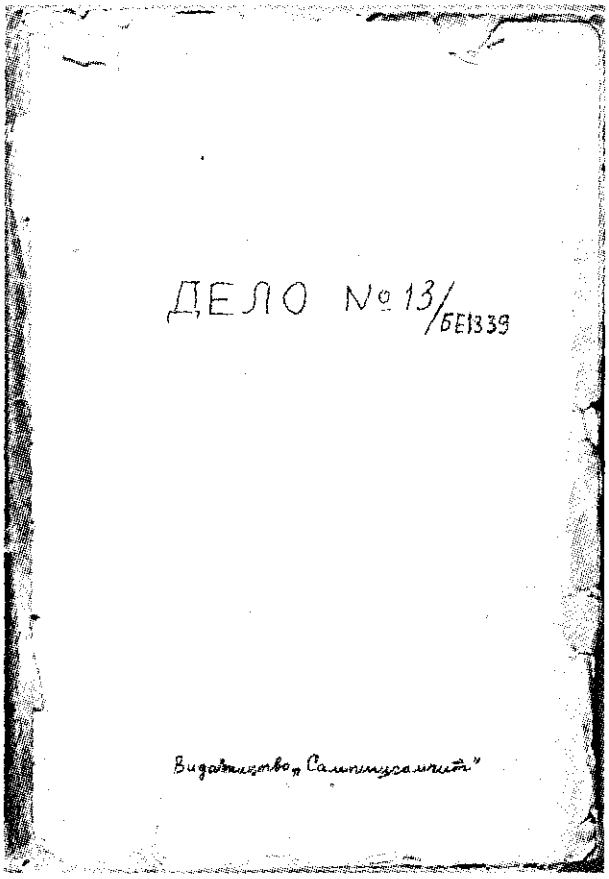

Василь Стус. Зошит з віршами, видавництво «Самписсамчит». 1957–1965 рр. ІЛ НАНУ, Ф. 170, Од. зб. – 744

Василь Стус. Зошит з віршами, видавництво «Самписсамчит». 1957–1965 рр.

ПОРИВ

Не одлюби свою тривогу ранню,
Той край, де обрію хвиляста каламуть.
Де в надвечір"і вітрові тчуть
Єдвабну сизь, не віддані ваганню.

Ходім. Нам є де йти. Дороги неозорі,
Де сизувать і в прохододній мгі.
Нам є де йти. На хвилі, на землі -
Шляхи, мов обрії, -далекі і прозорі.

Шумуйте, весни - дні! Ярійте, вечори,
Поранки, шліть нам усмішки лукаві!
Вперед, керманичу! Хай юність догорить -
Ми віддані життю. І нам воздасться в славі.

58

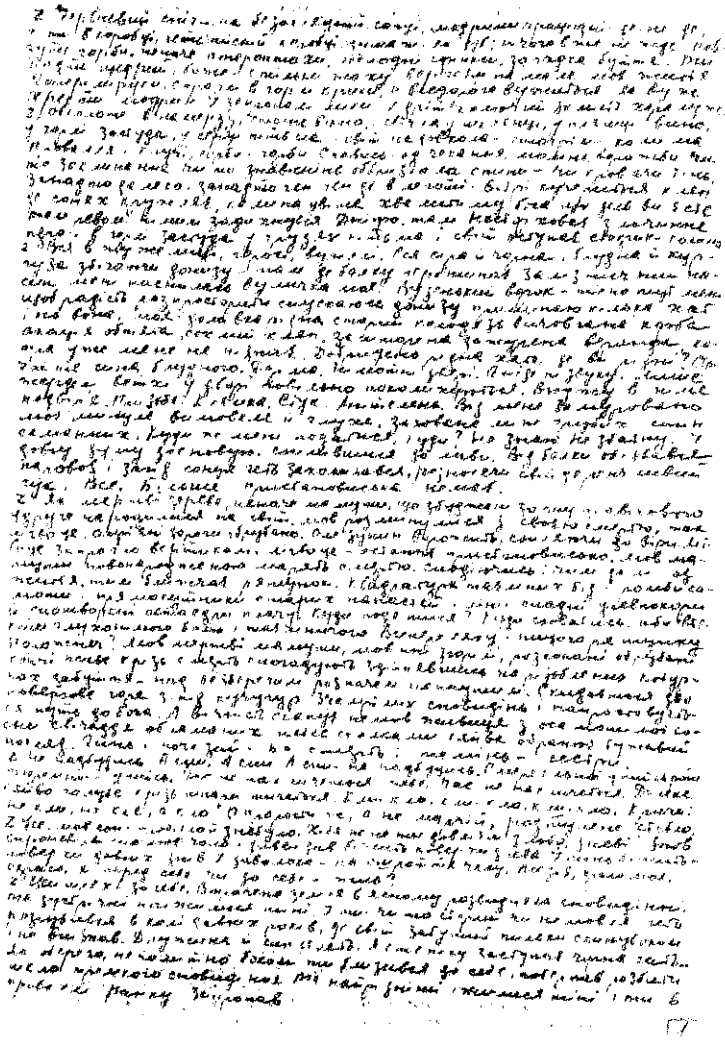

Василь Стус. Зошит з віршами, видавництво «Самписсамчит». Палімпсести. Червоний сніг. 1970 р.

Поет – це обов'язок!

Як індивідуальність, поет цей подосі коригується кількома правами говорити устами багатьох, думати думками багатьох і творити – для багатьох. Переходячи в другу існування, поет відчуває всі суспільні пресногаливи своєї пророчої. Увага до творчості – всенародне. Добре. Щедра і вередлива господиня. Гірко, що досі лишається така привілей. Особливо, коли бачиш людину, що скопала, чесно виконуючи свій повчальний колосальний обов'язок, коли бачиш, як старий слюсар, щедро посвячуючи для людей, доживає до пенсії. А тоді – починає віддавати свої повчальні смерті. Чому? Звідки бога несправедливість? Рудиментом минулого? Вадою моїсеї, яка спричинює кількість з своєї громадської місії? Люди, яких спіткає своїм даром – горіти для інших? Чим зайвегулена ціна безкорисливої особистості?

Але не сільських людей дано й одну повість,

Василь Стус. «Поет – це обов'язок» (фрагмент незавершеної статті). ІЛ НАНУ, Ф. 170, Од. зб. – 1206

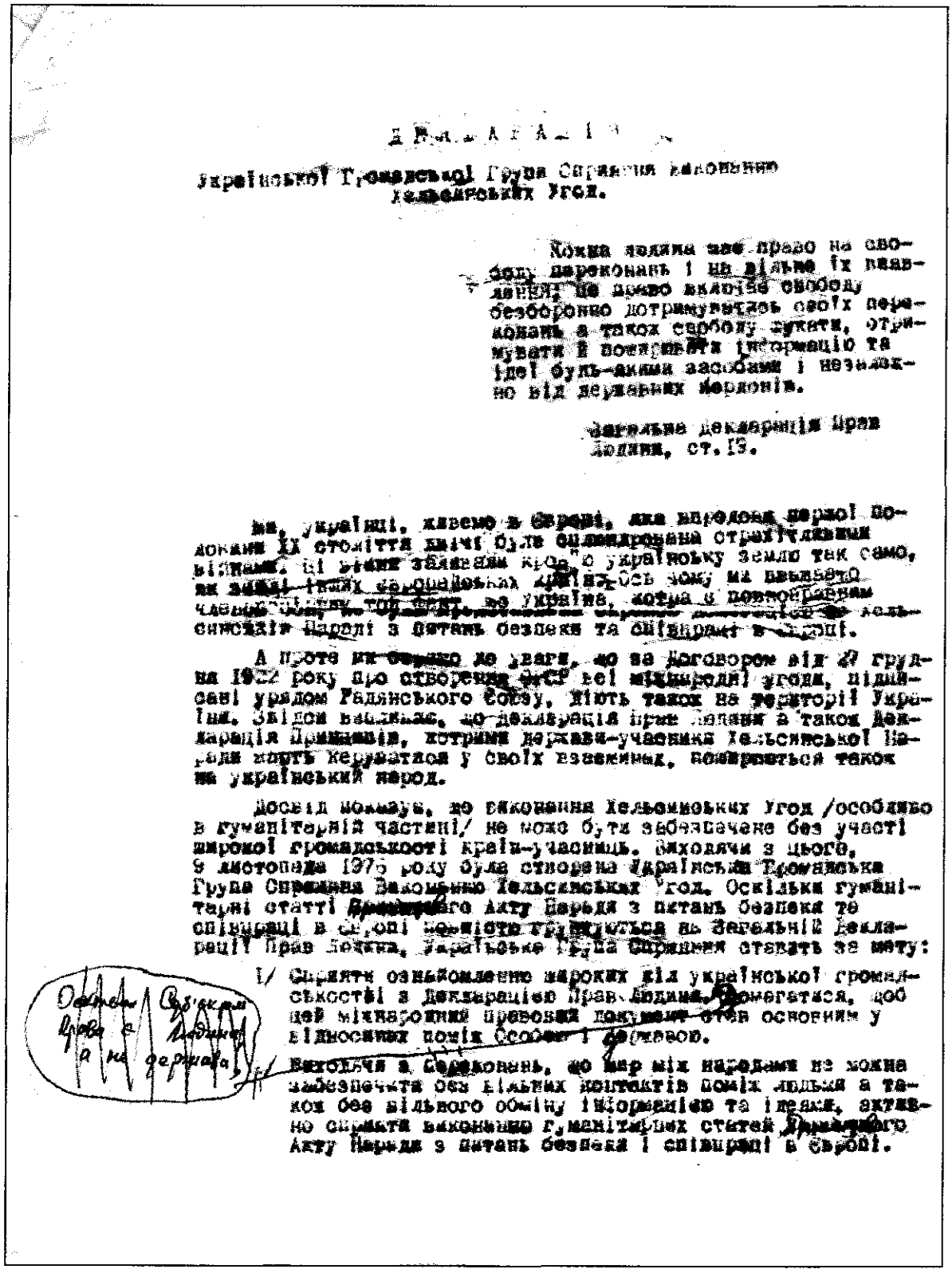

Д Е К Л А Р А Ц І Я

Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод.

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх висловлення; це право включає свободу безборонно дотримуватись своїх переконань а також сербоду шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Загальна декларація Прав Людини, ст. 19.

Ми, українці, живемо в Європі, яка впродовж першої половини XX століття кілька була спустошена страхітливими війнами. Ці війни завдавали кров'ю українську землю так само, як землі інших європейських держав, але навіть тоді, коли Україна, хоча й повноправним членом [illegible], не була безпосередньою учасницею Гельсінської Наради з питань безпеки та співпраці в Європі.

А проте не слушно це уважати, що за договором від 29 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Декларація Прав Людини а також Декларація Принципів, котрими держави-учасниці Гельсінської Наради мають керуватися у своїх взаєминах, поширюється також на український народ.

Досвід показує, що виконання Гельсінських Угод /особливо в гуманітарній частині/ не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 року була створена Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Гельсінських Угод. Оскільки гуманітарні статті Заключного Акту Наради з питань безпеки та співпраці в Європі мають тісний зв'язок зі Загальною Декларацією Прав Людини, Українська Група Сприяння ставить за мету:

1/ Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб ці міжнародні правові документи стали основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2/ Виходячи з переконань, що мир між народами не може забезпечити без вільних контактів поміж людьми а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Заключного Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

Самвидавний документ. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Із рукописними правками М. Руденка і Л. Лук'яненка. Папір, машинопис. Архів Л. Лук'яненка, Київ. – С. 1

(член ООН) 2

г/ домагатися, щоб на всіх міжнародних форумах, де мають обговорюватись відомості виконання Хельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава була представлена окремою делегацією.

ґ/ з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів і світової громадськості з фактами порушень на території України загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Хельсінським Нарадою. З цією метою Група збирання

а/ приймає письмові скарги про порушення прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Хельсінські Угоди, а також світову громадськість;

б/ опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі ст.19 Загальної Декларації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в/ вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в їх місцевостях, щоб Людина мала фактами широкого ознайомлення.

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Це відомі тоді, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра деякі зростає, вимагає протидії також законним практикам. Але чи також добре знаємо, що бюрократичне та хибне тлумачення Прав Людини не виходить того, що можуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі - без бюрократичних перекручень та свавільних рішень з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної Декларації Прав Людини і Хельсінських Угод здатне створити справжнє відпруження у міжнародних відносинах. Саме ця велика мета повинна бути практичною гуманітарно-правова діяльність цієї Групи.

Члени Української Громадської Групи Сприяння
Виконанню Хельсінських Угод:

Ім'я та прізвище	Вік	Адреса
Олесь БЕРДНИК		
Петро ГРИГОРЕНКО		
Іван Кандиба		
Левко Лук'яненко		
Оксана Мешко		
Михайло МАТУСЯК		
Мирослав Маринович		
Микола РУДЕНКО /керівник групи/		
Ніна СТРОКАТА		
~~Тихий~~ Олексій Тихий		

Самвидавний документ... – С. 2

110

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Коммунистическая Партия Советского Союза. ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

№ Ст-119/IIс
от 15.I.1971г.

Выписка из протокола № 119 § IIс Секретариата ЦК

Записка КГБ при Совете Министров СССР от 21 декабря 1970г., № 3461-А

Поручить т.т.Пельше, Демичеву, Андропову, Капитонову и Пономареву с привлечением соответствующих работников в месячный срок рассмотреть вопросы, изложенные в записке КГБ, и представить предложения в ЦК КПСС.

СЕКРЕТАРЬ ЦК

Подлежит возврату в ЦК КПСС (Общий отдел, II сектор) через 1 месяц со дня получения.

Послано: т.т.Пельше, Демичеву, Андропову, Капитонову, Пономареву.

Пятому сектору - 2 экз.
Приложения к записке т.Андропова на 55 л. направлены т.Пельше А.Я. (с возвратом)

10 I 71. Т.Сизову 40 л

8рб Ст-2/2с от 21.IУ.71г.

Записка голови КДБ СРСР Ю. Андропова про «загрозливу» для влади роль самвидаву в суспільстві та його ідейно-жанрову еволюцію, 1970 р.

к.н. II с., пр. N 119

Секретно

СССР
КОМИТЕТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

21 декабря 1970 г.
№ 3461-А
гор. Москва

43781

ЦК КПСС

Анализ распространяющейся в кругах интеллигенции и учащейся молодежи так называемой "самиздатовской" литературы показывает, что "самиздат" претерпел за последние годы качественные изменения. Если пять лет назад отмечалось хождение по рук главным образом, идейно порочных художественных произведений то в настоящее время все большее распространение получают доку менты программно-политического характера. За период с 1965 г появилось свыше 400 различных исследований и статей по экономическим, политическим и философским вопросам, в которых с разных сторон критикуется исторический опыт социалистического строительства в Советском Союзе, ревизуется внешняя и внутрен няя политика КПСС, выдвигаются различного рода программы оппо зиционной деятельности.

Во многих документах пропагандируются идеи и взгляды, за имствованные из политических платформ югославских руководителей, чехословацких дубчековцев и некоторых западных компарти

В статье "О некоторых общественно-политических течениях в нашей стране", написанной известным своей антиобщественной деятельностью Р.МЕДВЕДЕВЫМ, делается вывод о появлении в советском обществе и партии новых идейных течений и центров идеологического влияния. В ней утверждается, что внутри КПСС имеются силы, выступающие против якобы существующего "консерватизма" за "решительное разоблачение всех преступлений период культа личности, чистку госаппарата от бюрократов, перерожденцев, догматиков и карьеристов, за расшире

2672с
22.XII.70.

Записка голови КДБ СРСР... – С. 1

776

2.

ние свободы слова, собраний и дискуссий, замену цензуры более гибкими формами партийного руководства печатью, за расширение рабочего самоуправления, изменение системы выборов" и т.п.

Среди научной, технической и части творческой интеллигенции распространяются документы, в которых проповедуются различные теории "демократического социализма". Согласно схеме одной из таких теорий, автором которой является академик САХАРОВ, эволюционный путь внутриполитического развития СССР должен неизбежно привести к созданию в стране "истинно демократической системы". Математики и экономисты должны в связи с этим заблаговременно разработать ее модель с тем, чтобы она являлась синтезом положительного в существующих ныне общественно-политических системах.

В ряде проектов "демократизации" СССР предусматривается "ограничение или ликвидация монопольной власти КПСС, создание в стране лояльной социализму оппозиции". Их авторы и распространители, считая, что нынешний уровень развития социалистической демократии дает право на существование оппозиционных воззрений, требуют предоставления легальных возможностей для выражения несогласия с официальным курсом. Уголовное законодательство, карающее за антисоветскую агитацию и пропаганду или распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй, они объявляют на этой основе антиконституционным.

На базе изготовления и распространения "самиздатовской" литературы происходит определенная консолидация единомышленников, наглядно прослеживаются попытки создания подобия оппозиции.

Примерно в конце 1968 - начале 1969 года из оппозиционно настроенных элементов сформировалось политическое ядро, именуемое "демократическим движением", которое, по их оценке, обладает тремя признаками оппозиции: "имеет руководителей, акти-

Записка голови КДБ СРСР... – С. 2

117

3.

вистов и опирается на значительное число сочувствующих; не принимая четкой формы организации, ставит себе определенные цели и избирает определенную тактику; добивается легальности".

Основные задачи "движения", как они сформулированы в 13-номере "Хроники текущих событий", выпускаемой московской группой "демократического движения" во главе с ЯКИРОМ, включают в себя "демократизацию страны путем выработки в людях демократических и научных убеждений, сопротивление сталинизму, самозащиту от репрессий, борьбу с экстремизмом любого толка".

Центрами распространения внецензурных материалов по-прежнему остаются Москва, Ленинград, Киев, Горький, Новосибирск, Харьков. В этих и других городах выявлено около 300 человек, которые, именуя себя "антисталинистами", "борцами за демократические права", "участниками демократического движения", занимаются выпуском как отдельных документов, так и сборников - "Хроники текущих событий", "Вестника Украины", "Общественных проблем" и т.п. Группой сионистски настроенных элементов в Москве, Ленинграде и Риге с 1970 года начал выпускаться журнал под названием "Исход".

Западная пропаганда, враждебные Советскому Союзу зарубежные центры и организации рассматривают "самиздат" как важный фактор политической обстановки в СССР. Нелегально выпускаемые журналы и сборники именуются печатными органами "демократического подполья", "свободной демократической печатью" и т.п. На основе сравнения выпусков "Хроники текущих событий" отмечается "растущее число участников движения" и наличие в нем "постоянного и коллективного сотрудничества". "Советологи" делают вывод, что в СССР существует и развивается "движение за гражданские права", которое приобретает "все более определенные очертания и определенную политическую программу".

Записка голови КДБ СРСР... – С. 3

125

4.

Империалистические разведки и связанные с ними антисове
ские эмигрантские организации не только учитывают наличие оп
позиционных устремлений, но и пытаются поддерживать их, при
бегая к изготовлению и пропаганде документов-фальшивок. В ря
де таких документов, например в "Программе демократического
движения Советского Союза", "Тактических основах", "Время не
ждет", сформулированы программные установки и рекомендации п
организации подпольной борьбы против КПСС.

Комитетом госбезопасности принимаются необходимые меры
пресечению попыток отдельных лиц использовать "самиздат" для
распространения клеветы на советский государственный и обще
венный строй. На основе действующего законодательства они пр
влекаются к уголовной ответственности, а в отношении лиц, по
павших под их влияние, осуществляются профилактические меры.

Вместе с тем, принимая во внимание идейную трансформацию
"самиздата" в форму выражения оппозиционных настроений и взг
дов и устремление империалистической реакции использовать
"самиздатовскую" литературу во враждебных Советскому Союзу
целях, полагали бы целесообразным поручить идеологическому ап
парату выработать на основе изучения проблемы необходимые иде
логические и политические меры по нейтрализации и разоблачени
представленных в "самиздате" антиобщественных течений, а так
предложения по учету в политике факторов, способствующих поя
лению и распространению "самиздатовских материалов".

Приложение: I. Р.МЕДВЕДЕВ. "О некоторых общественно-по-
литических течениях в нашей стране".
2. А.СЛАВИН. "Некоторые заметки о советском
демократическом движении".
3. "Хроника текущих событий", № IO.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

АНДРОПОВ

Записка голови КДБ СРСР... – С. 4

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Коммунистическая Партия Советского Союза. ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

№ Ст-2/2с
от 2I.IУ.197I г.

Выписка из протокола № 2 § 2с Секретариата ЦК

О мероприятиях по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных материалов

Поручить т.т.Пельше, Демичеву, Андропову, Капитонову, Пономареву доработать предложения по данному вопросу с учетом замечаний, высказанных на заседании Секретариата ЦК.

СЕКРЕТАРЬ ЦК

Подлежит возврату в ЦК КПСС (Общий отдел, II сектор) через 15 дней со дня получения (Пост. Секретариата ЦК КПСС от 28 марта 1967 г., пр. № 22, п. 4с)

Послано: т.т.Пельше, Демичеву, Андропову, Капитонову, Пономареву.

Пятому сектору - 2 экз.

8-ва

СТ-II9/IIс от I5.I.7Iг. -поручение
СТ-8/37гс от 28.УI.7Iг.

Виписка з протоколу ЦК КПРС про необхідність проведення заходів щодо боротьби з самвидавом та «іншими політично шкідливими матеріалами», 1971 р. – Титул 1

156

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Коммунистическая Партия Советского Союза. ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

№ Ст-8/37гс
от 28.VI.1971 г.

Выписка из протокола № 8 § 37гс Секретариата ЦК

О мероприятиях по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных материалов

Утвердить мероприятия по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных материалов (прилагается).

СЕКРЕТАРЬ ЦК

по п. 9 прик. Сй - 43/5с от 7.VI.71г.

Послано: т.т. Пельше, Демичеву, Андропову, Капитонову, Пономареву, Трапезникову, Руденко, Горкину, Федорцову, Иванову, Семичастному, Беляеву, Русакову, Шауро, Тяжельникову, Лапину, Земятину, Громыко, Романову А., Стукалину, Никитину, Марчуку, Зимянину, Толкунову, Пенкину, Субботину, Алексееву, Егорову, Хаддееву, Курьянову, Винниченко, Удальцову, Романову П.; обкомам, крайкомам, ЦК компартий союзных республик.

Пятому сектору – 2 экз.

Сй. 119/11с от 15.I.71г. (поручение)

Сй - 2/2с от 21.IV.71г. (поручение)

Исправлено – 14.VII.71 (ли)
16.VII.71г. – т. Шауро В.Ф. (ли)

Выписка з протоколу ЦК КПРС ... – Титул 2

Сов.секретно

Приложение
к п.37гс.пр.№ 8

МЕРОПРИЯТИЯ

по противодействию нелегальному распространению антисоветских и других политически вредных материалов

За последнее время в некоторых городах имеют место случаи нелегального распространения антисоветских и других политически вредных материалов (так называемый "самиздат"), в которых содержатся нападки на опыт социалистического строительства в СССР, советскую внешнюю и внутреннюю политику, историю КПСС, пропагандируются идеи, заимствованные из политических платформ различного рода ревизионистов и правых оппортунистов, националистические взгляды. Распространение подобных материалов отмечается среди некоторой части научных и творческих работников, а также учащейся молодежи в Москве, Ленинграде, Киеве, Харькове, Риге, Горьком, Новосибирске, Свердловске, Рязани и некоторых других городах.

Империалистические центры антикоммунизма, разведки капиталистических стран и связанные с ними антисоветские эмигрантские организации, не имея поддержки среди советских людей, стремятся использовать в своих подрывных целях отдельных отщепенцев, враждебно настроенных и политически неустойчивых лиц. На них пытаются опереться наши зарубежные противники в своей антисоветской пропаганде, инспирируя распространение в различных местах политически вредных материалов и разного рода фальшивок.

В целях противодействия нелегальному распространению политически вредных материалов и использованию их враждебной пропагандой осуществить следующие мероприятия.

I. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии, ЦК ВЛКСМ в ходе реализации решений XXIV съезда КПСС по усилению политико-воспитательной работы среди различных категорий трудящихся, особенно среди творческой и научной интеллигенции, учащейся молодежи обратить внимание коммунистов и комсомольцев на необходимость повышения политической бдительности, улучшения индивидуальной работы с членами коллективов, занимающими

Виписка з протоколу ЦК КПРС ... – С. 1

- 2 -

ошибочные позиции, имея в виду применение прежде всего мер воспитательного характера, вовлечение этих лиц в жизнь производственных, учебных и творческих коллективов и усиление на них общественного воздействия;

– опираясь на разъяснительную работу, повышать партийную ответственность членов и кандидатов в члены КПСС, строго взыскивать с коммунистов, утративших бдительность и проявляющих попустительство в отношении организаторов и разносчиков антисоветских и других политически вредных материалов;

– повысить ответственность партийных организаций и хозяйственных руководителей за подбор и воспитание кадров, обслуживающих множительную технику; лиц, виновных в нарушении правил работы с этой техникой, привлекать к партийной и административной ответственности.

2. Московскому горкому КПСС, ЦК компартий Латвии, Литвы, Эстонии, Ленинградскому, Киевскому, Харьковскому, Горьковскому, Новосибирскому, Свердловскому, Рязанскому обкомам партии совместно с отделами пропаганды и организационно-партийной работы ЦК КПСС принять соответствующие меры по предотвращению распространения политически вредной литературы, выявлению лиц, занимающихся изготовлением, распространением и использованием т.н. "самиздатовских" произведений, и проведению с ними необходимой профилактической работы.

3. Редакциям центральных газет и журналов, Государственному комитету СМ СССР по телевидению и радиовещанию чаще выступать с теоретическими статьями с критикой ревизионистских концепций по вопросам демократии, роли партии в социалистического государства, подчеркивая классовый социалистический характер советской демократии; с материалами, раскрывающими на конкретных примерах содержание и системы обеспечения конституционных прав советских граждан, деятельность государственных органов по их осуществлению; публиковать выступления видных ученых, представителей технической интеллигенции и молодежи об их участии в разработке и проведении в жизнь конкретных вопросов политики партии и государства; видных представителей творческой интеллигенции по проблемам свободы творчества и гражданского долга художника; другие материалы, дающие правильное представление о сущности партийного руководства наукой и культурой.

Виписка з протоколу ЦК КПРС ... – С. 2

- 3 -

4. Международному отделу ЦК КПСС и Отделу ЦК КПСС установить контакты с руководством братских партий с целью активизации их выступлений против развязанной буржуазной пропагандой кампании вокруг так называемого "самиздата" и разоблачения ее антисоветской и антикоммунистической направленности.

Государственному комитету СМ СССР по телевидению и радиовещанию и Агентству печати Новости на основе рекомендованных КГБ при СМ СССР материалов по согласованию с отделами ЦК КПСС оперативно удовлетворять запросы братских партий и прогрессивных организаций капиталистических стран на подготовку контрпропагандистских выступлений и материалов, разоблачающих антикоммунистическую сущность и диверсионный характер "самиздатовских" публикаций.

Отделам ЦК КПСС и МИД СССР усилить работу с находящимися в Советском Союзе корреспондентами газет братских партий и прогрессивных организаций зарубежных стран.

5. Агентству печати Новости с учетом основных направлений враждебной пропаганды организовать публикацию и распространение за рубежом материалов (статьи, брошюры и т.д.) о социалистической демократии и законности, материальном и правовом обеспечении свобод личности в условиях социализма, практической деятельности органов советской юстиции в защиту этих прав;

- предусмотреть выпуск для демонстрации в учебных заведениях зарубежных стран, центрах по изучению русского языка и советских культурных центрах телевизионных фильмов по данной тематике.

6. Центральным ведомствам и организациям СССР при направлении в ЦК КПСС предложений о проведении политических акций одновременно вносить планы их пропагандистского обеспечения внутри страны и за рубежом.

7. Комитету по кинематографии при СМ СССР совместно с КГБ при СМ СССР предусмотреть в планах работы на 1971-1972 годы создание документальных кинофильмов, разоблачающих проведение спецслужбами и пропагандистскими центрами империалистических государств идеологических диверсий против СССР и других социалистических стран.

Виписка з протоколу ЦК КПРС ... – С. 3

16С

- 4 -

6. Главному управлению по иностранному туризму при СМ СССР совместно с партийными организациями усилить контроль и принять практические меры по предотвращению общения иностранных туристов с враждебно настроенными и политически неустойчивыми лицами.

9. Отделу культуры ЦК КПСС, Комитету по печати при СМ СССР и Союзу писателей СССР изучить вопрос и внести в ЦК КПСС предложения о целесообразности издания некоторых произведений литераторов, к которым проявляется интерес со стороны части творческих работников и учащихся, и произведения которых не переиздавались в СССР после 20-х годов.

Отделу пропаганды ЦК КПСС совместно с КГБ при СМ СССР подготовить материал в помощь лекторам для выступлений перед партийным и комсомольским активом по вопросу о необходимости повышения бдительности советских людей к идеологическим диверсиям буржуазной пропаганды, пытающейся использовать во враждебных целях нелегальные антисоветские и другие политически вредные материалы.

245-17
л./сз

Виписка з протоколу ЦК КПРС ... – С. 4

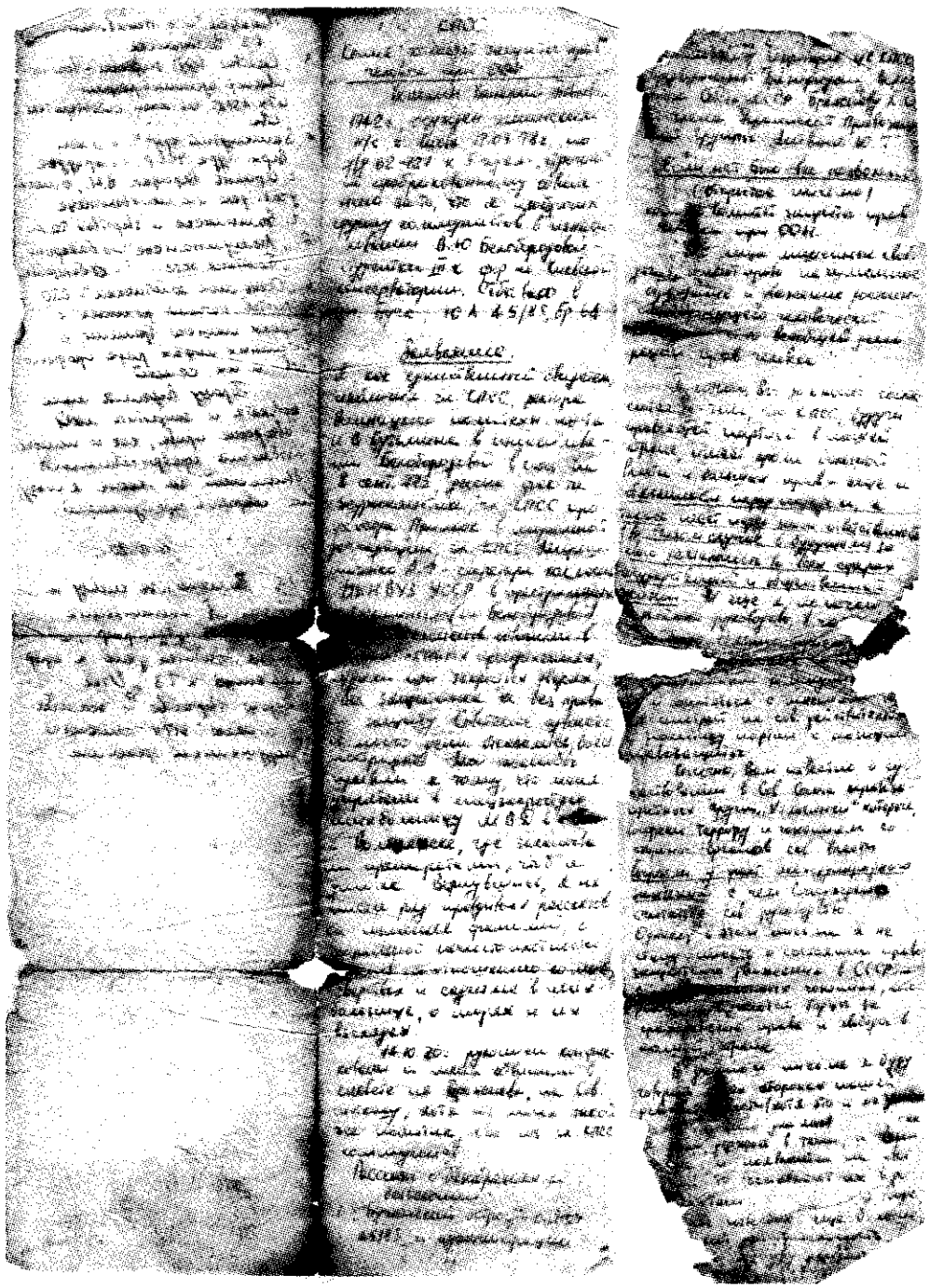

Збірник матеріалів Української гельсінкської групи: «Если нет Бога – все позволено» (открытое письмо в Комитет защиты прав человека при ООН) та інші заяви й відкриті листи правозахисного змісту, 1980-ті рр. Документи самвидаву з архіву родини Обертасів, які 21 рік зберігались на балконі київської квартири в ящику з подвійними стінками для зберігання картоплі. Самвидавні матеріали не були знайдені органами КДБ під час кількох обшуків впродовж 1980-х рр., а знайдені випадково 14 листопада 2002 р. під час ремонту

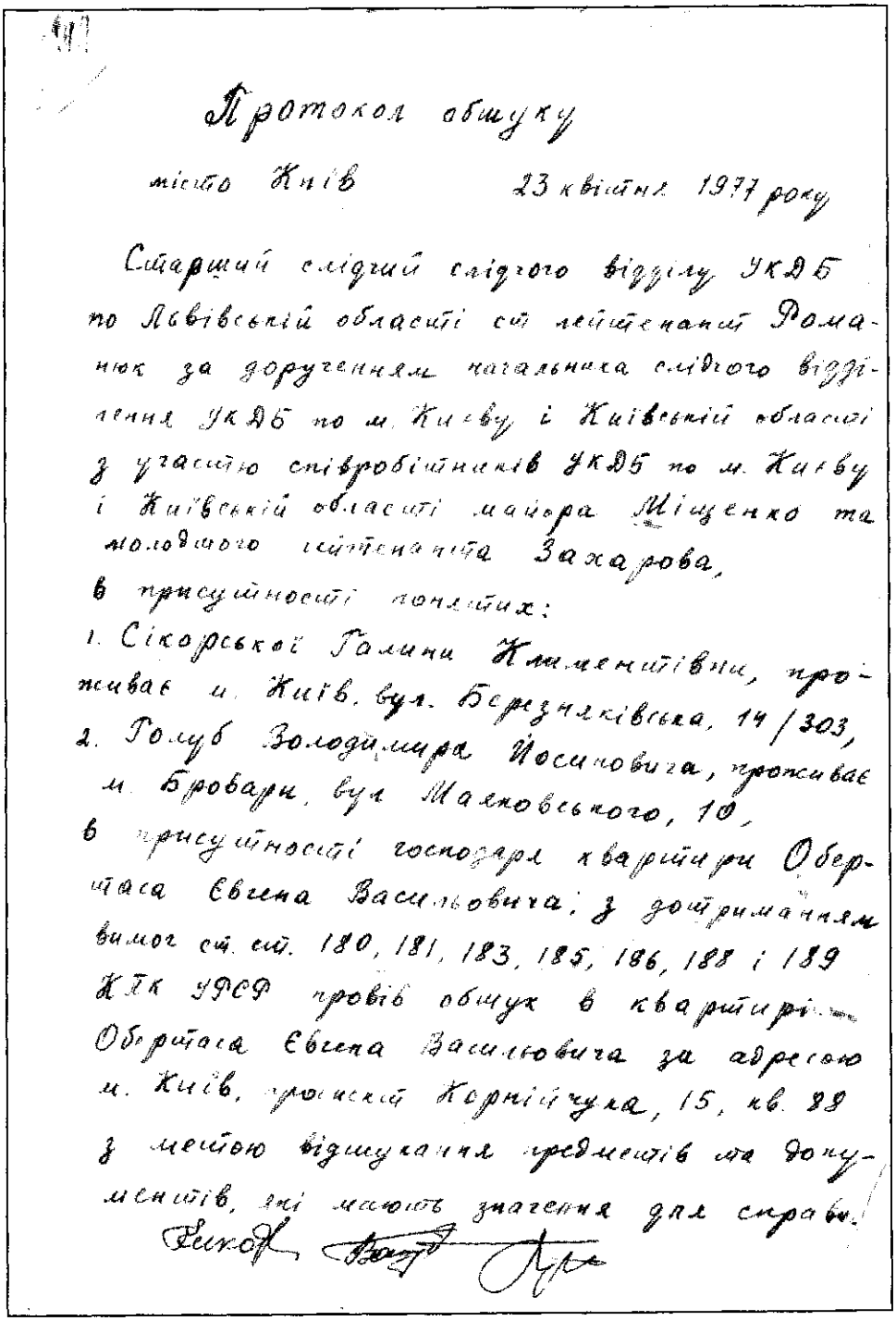

Протокол обшуку

місто Київ 23 квітня 1977 року

Старший слідчий слідчого відділу УКДБ по Львівській області сл. лейтенант Романюк за дорученням начальника слідчого відділення УКДБ по м. Києву і Київській області з участю співробітників УКДБ по м. Києву і Київській області майора Міщенко та молодшого лейтенанта Захарова,

в присутності понятих:

1. Сікорської Галини Климентіївни, проживає м. Київ, вул. Березняківська, 14/303,
2. Голуб Володимира Йосиповича, проживає м. Бровари, вул. Маяковського, 10,

в присутності господаря квартири Обертаса Євгена Васильовича, з дотриманням вимог сл. сл. 180, 181, 183, 185, 186, 188 і 189 КПК УРСР провів обшук в квартирі Обертаса Євгена Васильовича за адресою м. Київ, проспект Корнійчука, 15, кв. 89 з метою відшукання предметів та документів, які мають значення для справи.

Протокол обшуку в квартирі Євгена Васильовича Обертаса від 23 квітня 1977 р. з метою відшукання документів і літератури антирадянського та ідейно шкідливого змісту (самвидаву). Олесю Євгеновичу Обертасу, народженому 29 березня 1977 р., на той час було менше 1 місяця. Так тема самвидаву увійшла в життя дослідника самвидаву та автора цієї книги «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)». Архів родини Обертасів. – С. 1

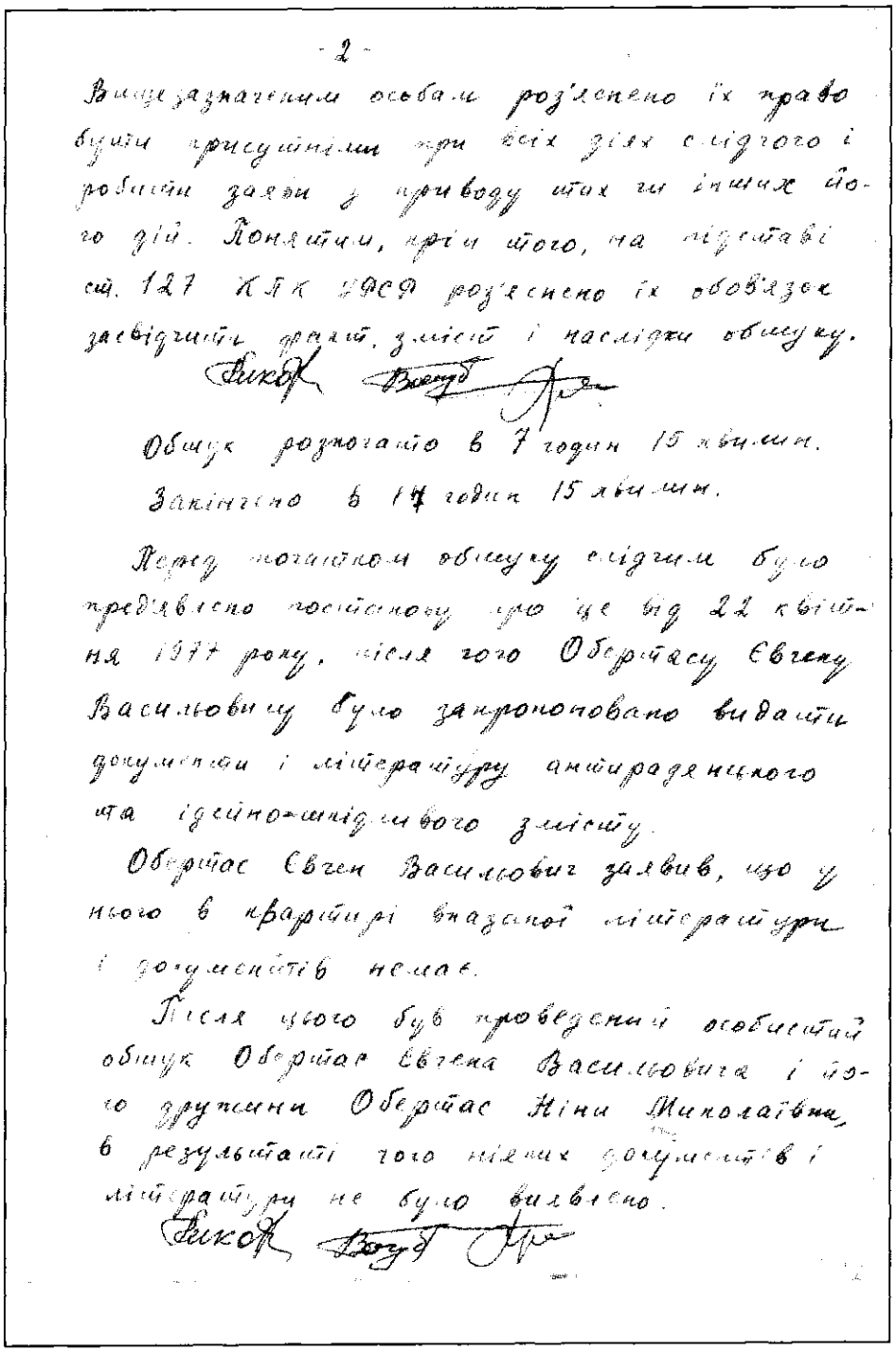

- 2 -

Вищезазначеним особам роз'яснено їх право бути присутніми при всіх діях слідчого і робити заяви з приводу цих чи інших його дій. Понятим, крім цього, на підставі ст. 127 КПК УРСР роз'яснено їх обов'язок засвідчити факт, зміст і наслідки обшуку.

Обшук розпочато в 7 годин 15 хвилин.

Закінчено в 17 годин 15 хвилин.

Перед початком обшуку слідчим було пред'явлено постанову про це від 22 квітня 1977 року, після чого Обертасу Євгену Васильовичу було запропоновано видати документи і літературу антирадянського та ідейно-шкідливого змісту.

Обертас Євген Васильович заявив, що у нього в квартирі вказаної літератури і документів немає.

Після цього був проведений особистий обшук Обертаса Євгена Васильовича і його дружини Обертас Ніни Миколаївни, в результаті чого ніяких документів і літератури не було виявлено.

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 2

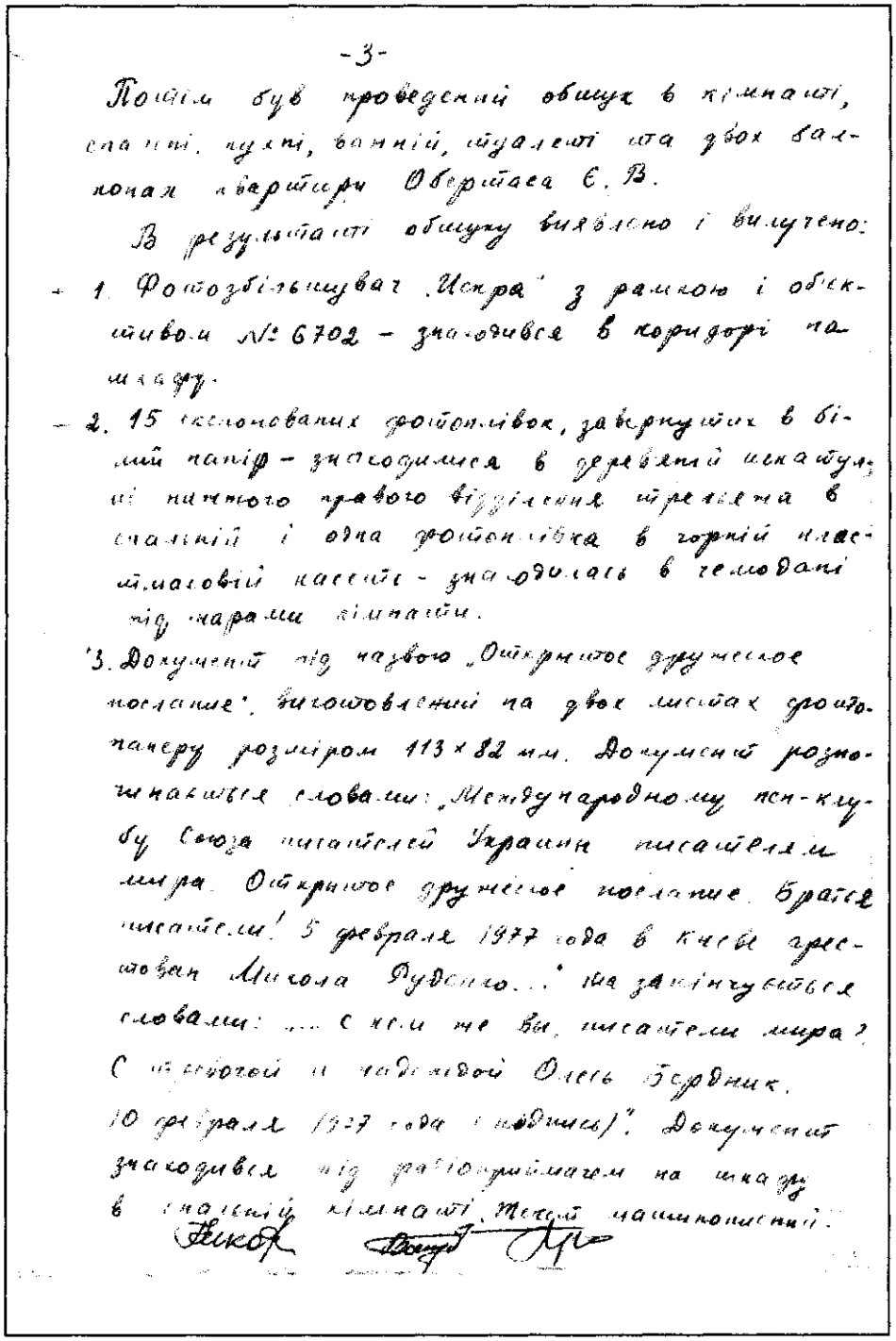

-3-

Потім був проведений обшук в кімнаті, спальні, кухні, ванній, туалеті та двох балконах квартири Обертаса Є. В.

В результаті обшуку виявлено і вилучено:

1. Фотозбільшувач „Искра" з рамкою і об'єктивом № 6702 – знаходився в коридорі на шкафу.
2. 15 целюлоїдних фотоплівок, завернутих в білий папір – знаходилися в дерев'яній шкатулці нічного правого відділення тумбочки в спальній і одна фотоплівка в горній пластмасовій касеті – знаходилась в чемодані під нарами кімнати.
3. Документ під назвою „Открытое дружеское послание", виготовлений на двох листах фотопаперу розміром 113 × 82 мм. Документ розпочинається словами: „Международному пен-клубу Союза писателей Украины писателям мира. Открытое дружеское послание. Братья писатели! 5 февраля 1977 года в Киеве арестован Микола Руденко..." та закінчується словами: ... с кем не вы, писатели мира? С тревогой и надеждой Олесь Бердник. 10 февраля 1977 года (подпись)". Документ знаходився під радіоприймачем на шкафу в спальній кімнаті. Текст машинописний.

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 3

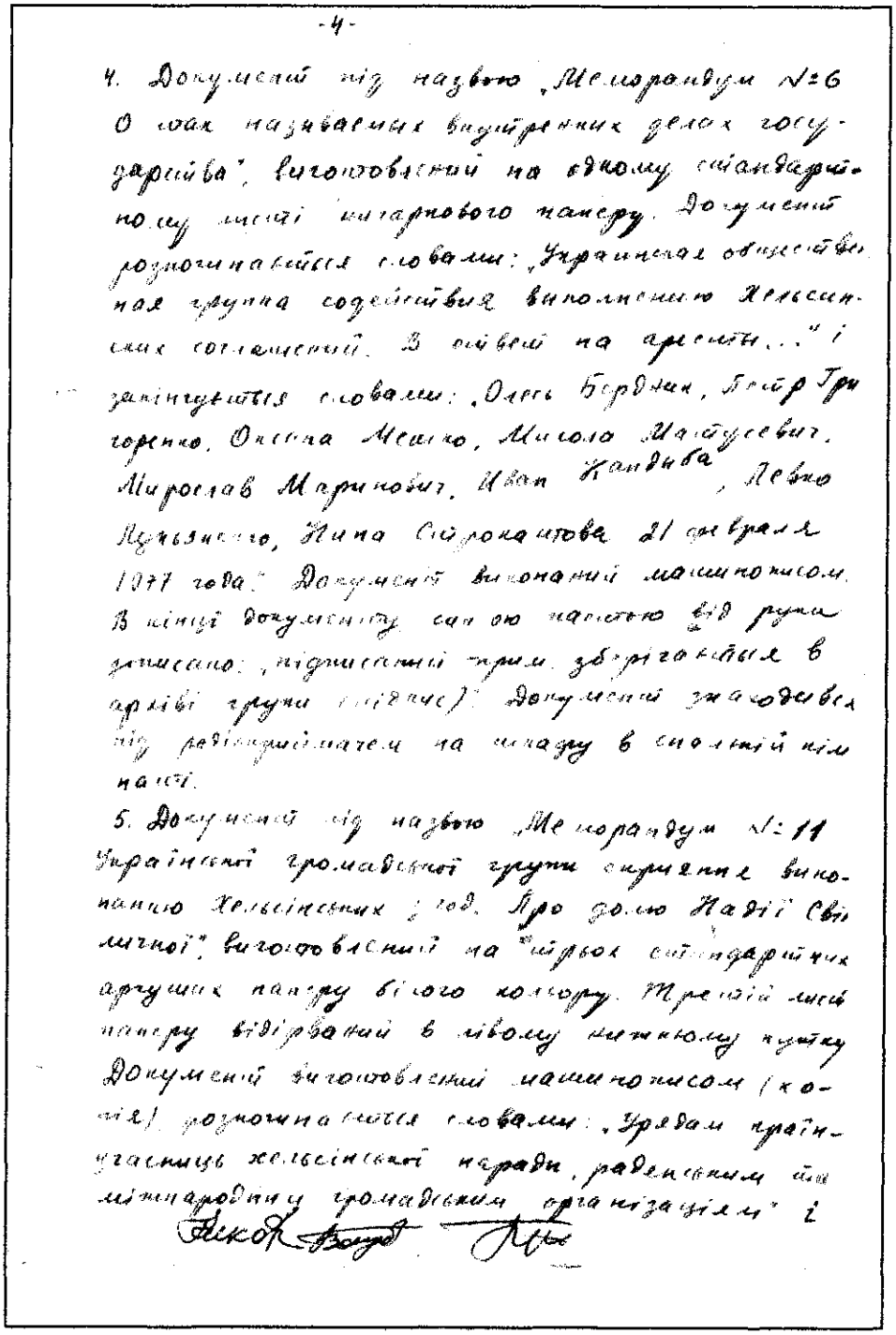

-4-

4. Документ під назвою „Меморандум №6 О фактах нарушения внутренних дел государств", выполненный на одному стандартному листі нітарного паперу. Документ розпочинається словами: „Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинских соглашений. В связи на арести..." і закінчується словами: „Олесь Бердник, Петро Григоренко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Иван Кандиба, Левко Лукьяненко, Нина Строкатова 21 февраля 1977 года". Документ виконаний машинописом. В кінці документу саморучно від руки написано: „підписний примірник зберігається в архіві групи сприяння". Документ знаходився під радіопрослуховуванням на квартирі в описаній нами вище.

5. Документ під назвою „Меморандум №11 Украинской громадской группы содействия выполнению Хельсинских соглашений. Про долю Нобелівської премії", виготовлений на чотирьох стандартних аркушах паперу білого кольору. Третій лист паперу відірваний в лівому нижньому куті. Документ виготовлений машинописом (кольоровою стрічкою) розпочинається словами: „Урядам країн-учасниць хельсінської наради, радянським та міжнародним громадським організаціям" і

Левко Лук'яненко

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 4

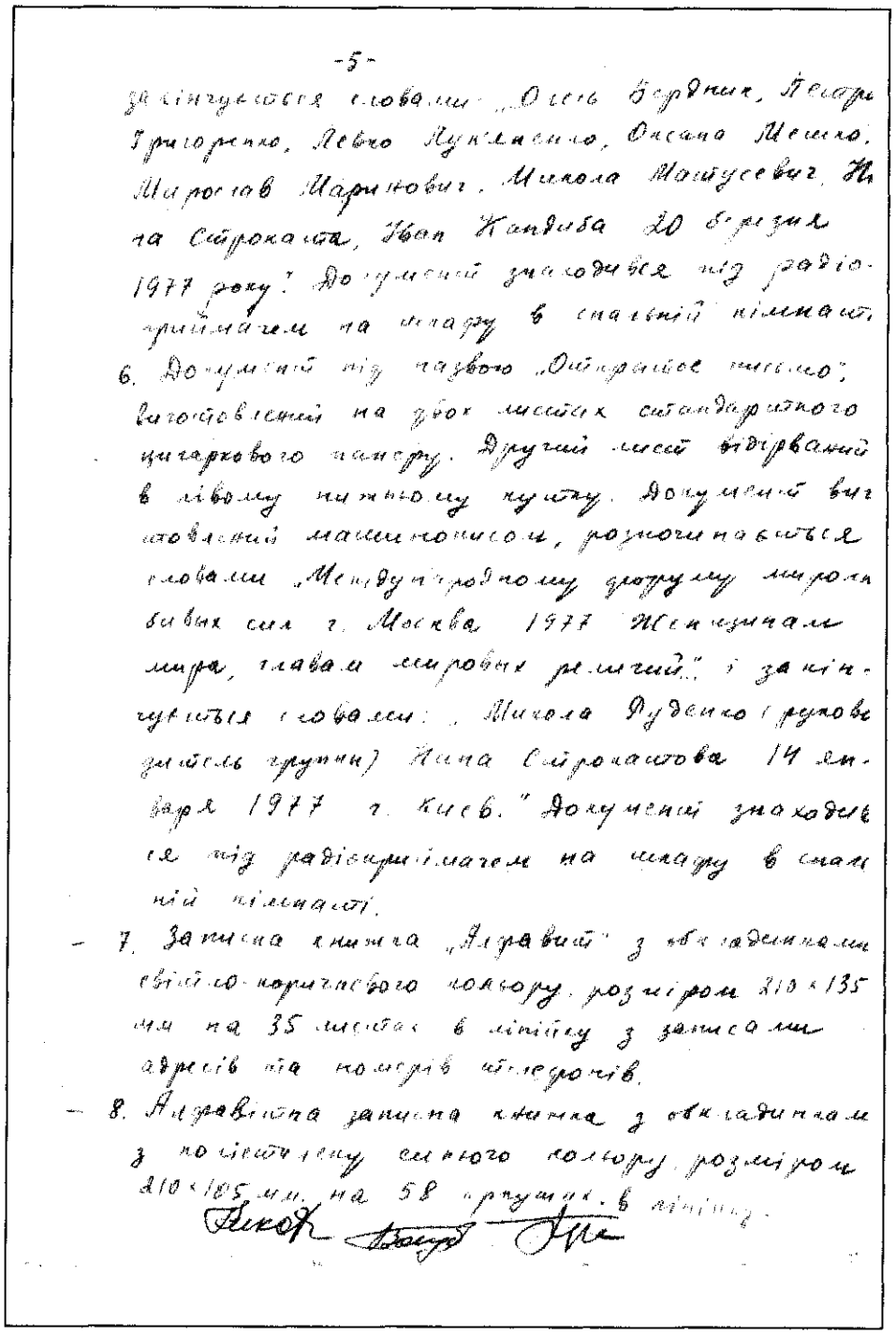

-5-

закінчується словами: „Олесь Бердник, Леонід Григоренко, Левко Лукіяненко, Оксана Мешко, Мирослав Маринович, Микола Матусевич, Надія Світлична, Іван Кандиба 20 березня 1977 року." Документ знаходився під радіоприймачем на шафі в спальній кімнаті.

6. Документ під назвою „Відкрите листо", виготовлений на двох листах стандартного цигаркового паперу. Другий лист відірваний в лівому нижньому кутку. Документ виготовлений машинописом, розпочинається словами „Міжнародному дорадному мирових сил г. Москва 1977 Женщинам миру, главам мирових релігій" і закінчується словами: „Микола Руденко (групова довіль групи) Ніна Строкатова 14 января 1977 г. Київ." Документ знаходився під радіоприймачем на шафі в спальній кімнаті.

7. Записна книжка „Ялравий" з обкладинками світло-коричневого кольору, розміром 210 × 135 мм на 35 листах в лінійку з записами адрес та номерів телефонів.

8. Ялравівська записна книжка з обкладинками з полівінілу синього кольору, розміром 210 × 185 мм, на 58 аркушах в лінійку.

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 5

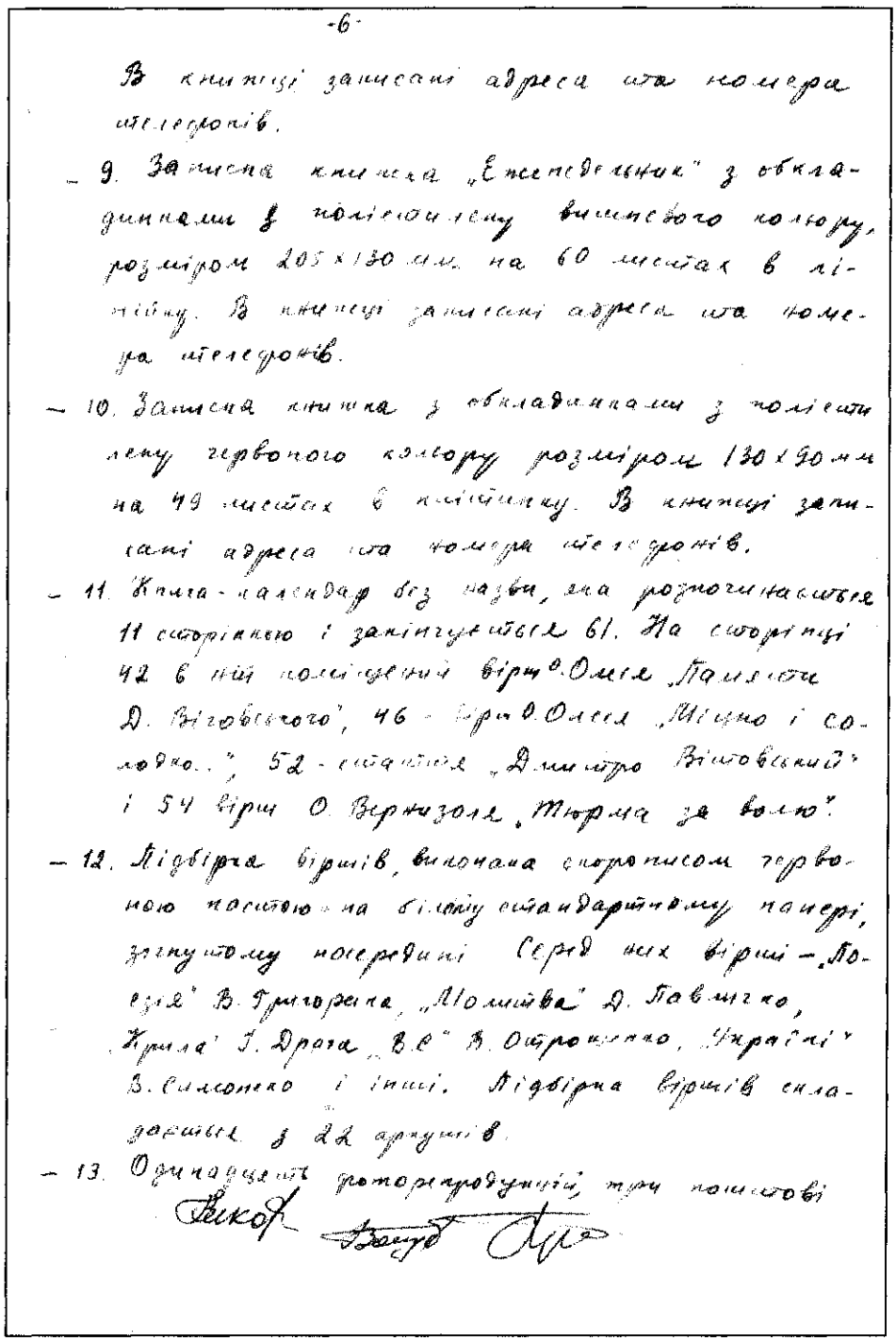

-6-

В книжці записані адреса та номера телефонів.

– 9. Записна книжка „Експедиційник" з обкладинками з поліетилену вишневого кольору, розміром 205×130 мм. на 60 листах в лінійку. В книжці записані адреса та номера телефонів.

– 10. Записна книжка з обкладинками з поліетилену червоного кольору розміром 130×90 мм на 49 листах в клітинку. В книжці записані адреса та номера телефонів.

– 11. Книга-календар без назви, яка розпочинається 11 сторінкою і закінчується 61. На сторінці 42 в ній поміщений вірш О. Ольжича „З. Віговського", 46 - вірш О. Ольжича „Місяць і соловко...", 52 - стаття „Дмитро Вітовський" і 54 вірш О. Верживоля „Тюрма за волю".

– 12. Підбірка віршів, виконана скорописом червоною пастою на білому стандартному папері, згрупована посередині. Серед них вірші – „Поезія" В. Григоренка, „Молитва" Д. Павличка, „Крила" І. Дрога „В.С." В. Остроменка, „Україні" В. Симоненка і інші. Підбірка віршів складається з 22 аркушів.

– 13. Одинадцять ротопродукційних, три поштові

Бекон Бацуд Дро

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 6

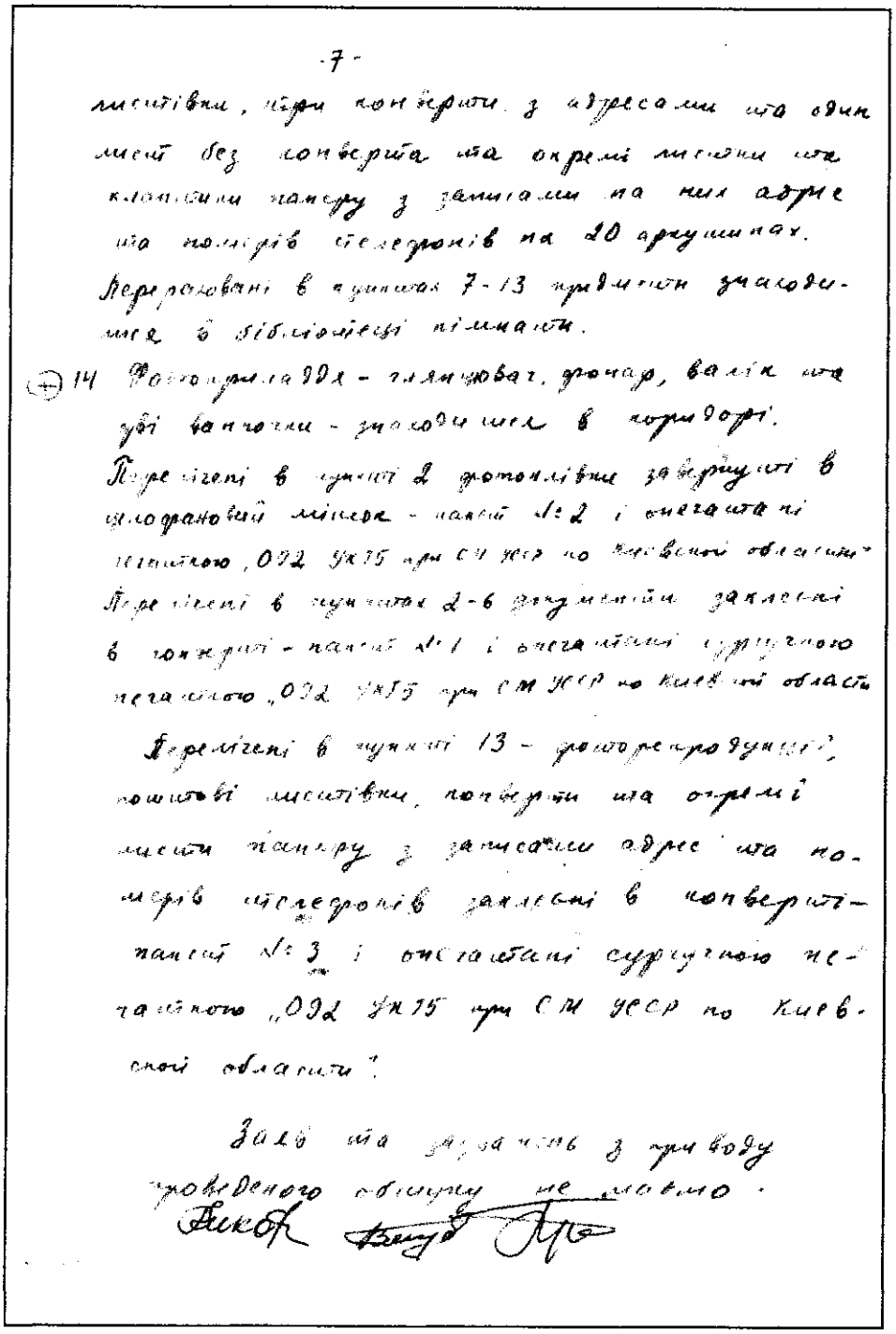

-7-

листівки, чорні конверти з адресами на один лист без конверта на окремі листки чи клаптики паперу з записами на них адрес на номерів телефонів на 20 аркушах. Перероховані в пунктах 7-13 предмети знаходились в бібліотеці німецькій.

14 Фотоплівка 90х - глянцювач, фонар, валік та дві ванночки - знаходились в коридорі.

Перелічені в пункті 2 фотоплівки зберігались в цілофановій мішечок - пакет №2 і опечатані печаткою „092 УК15 при СМ УССР по Київській області"

Перелічені в пунктах 2-6 документи зайняті в конверт - пакет №1 і опечатані сургучною печаткою „092 УК15 при СМ УССР по Київській області

Перелічені в пункті 13 - фотокопії, поштові листівки, конверти та окремі листи паперу з записаними адресами та номерів телефонів зайняті в конверт-пакет №3 і опечатані сургучною печаткою „092 УК15 при СМ УССР по Київській області".

Зауважень з приводу проведеного обшуку не маємо.

Дякую Бенуд Ле

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 7

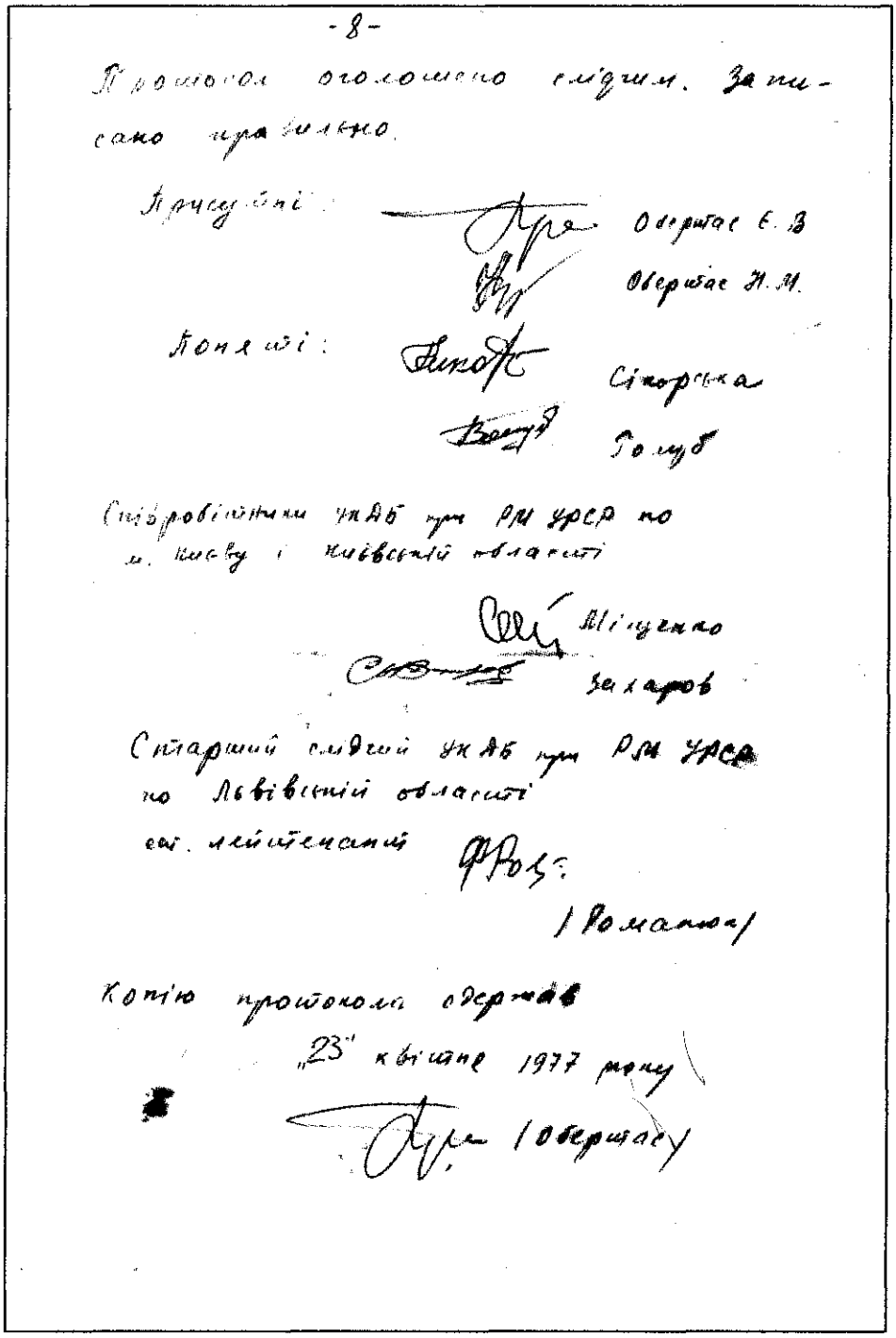

-8-

Протокол оголошено слідчим. Записано правильно.

Присутні: Обертас Є. В.

Обертас Н. М.

Понятні: Сікорська

Голуб

Співробітник УКДБ при РМ УРСР по м. Києву і Київській області

Мінченко

Захаров

Старший слідчий УКДБ при РМ УРСР по Львівській області ст. лейтенант

/Романюк/

Копію протоколу одержав

„23" квітня 1977 року

/Обертасу/

Протокол обшуку в квартирі Є. В. Обертаса ... – С. 8

Відвідини Президентом України Віктором Ющенком Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», 9 листопада 2007 р. Зліва направо: Міський голова м. Києва Л. Черновецький, письменник Є. Сверстюк, Президент України В. Ющенко, Голова «Смолоскипа» О. Зінкевич

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авакум (протопоп) – 21
Август – 18
Аврахов, Г. – 64, 86
Авторханов. А. – 57, 62
Адельгейм, Є. – 88
Айхведе, В. – 59, 91
Алексєєва Л. – 10, 21, 22, 60, 143
Алісов, М. – 27
Алтунян, Генріх – 189
Алчевська, Х. – 27
Андропов, Ю. – 181
Антоненко-Давидович, Борис – 34, 94
Антонів, О. – 180
Антонович, М. – 170
Антонюк, З. – 11, 175, 180
Арендт, Х. – 39
Армстронґ, Дж. – 125

Багряний, І. – 29, 33–35, 55
Бадзьо, Ю. – 11, 44, 91, 120, 127, 189
Бажан, М. – 191
Бажан, О. – 11
Балан, Б. – 31, 235
Бальзак, О. де – 159
Баран, В. – 11
Барка, В. – 164
Барков, Іван – 21
Барладяну, Василь – 189
Батенко, Т. – 11
Бенкендорф – 25
Бережний, А. – 27
Береславський, Микола – 189
Бєлий, А. – 28
Бжезінський, З. – 39
Білецький, О. – 150–152
Білінський, Я. – 140
Бобинський, В. – 75, 87
Боднарчук, В. – 143
Бойко, Л. – 174
Бок І. – 91
Боровницький, Й. – 67
Бородін, В. – 164
Брайчевський, Михайло – 6, 57, 58, 66, 109, 149, 174, 175
Брежнєв, Л. – 69, 120
Бузько, Д. – 75, 87
Буковський, В. – 35
Бунін, І. – 159

Валуєв – 25
Винниченко, В. – 147
Вишенський, Іван – 20
Вишеславський, Л. – 93
Вишня, Остап – 137, 167
Вінграновський, М. – 41, 45, 49–52, 59, 99, 113, 153, 154, 184
Вірун, С. – 66, 96, 110
Влизько, О. – 42, 75
Вознесенський, А. – 154, 155
Волинець, М. – 11, 54, 63

Волошин, М. – 28
Воробйов, М. – 99, 179, 184
Вороний, Микола – 166
Вражливий, В. – 75, 87
В'яземський, П. – 23

Галич, О. – 60, 67
Гамерськи, Г. – 91
Гель, Іван – 12, 92, 112, 179, 189
Гемінгуей, Е. – 43
Герцен, О. – 23, 25
Гжицький, В. – 75, 87
Гирич, І. – 174
Глазков, М. – 29, 32, 35
Глузман, С. – 11, 189
Гоголь, М. – 167
Голобородько, В. – 50, 59, 99, 153, 179, 184
Гомулка, В. – 91
Гонорський, Р. – 177
Гончар, І. – 54, 63
Гончар, Олесь – 41, 112, 117, 132, 144, 170–172
Горинь, Богдан – 10–12, 91, 92, 130, 189
Горинь, Михайло – 10–12, 67, 91, 92, 109, 130, 189
Горська, Алла – 11, 45, 112, 165, 168, 189
Грабович, Г. – 77
Гребінка, Є. – 26
Грибоєдов, О. – 23
Григоренко, Петро – 10, 120, 168, 189
Гришко, Г. – 93
Грінченко, Б. – 104, 147, 161, 162
Грох, М. – 188
Грушевський, М. – 174, 177
Гулик, С. – 180
Гумільов, М. – 28
Гуцало, Євген – 45
Гюго, В. – 159

Ґеник-Березовська, З. – 11, 59, 64, 87, 117
Ґінзбурґ, Є. – 57
Ґінзбурґ, О. – 32, 33

Даденков, Ю. – 102
Данилюк, Ю. – 11
Денисюк, І. – 50
Даніель, О. – 55, 91, 120
Дасів, Кузьма – 67, 126
Дашкевич, Я. – 180
Деркач – 26
Джемільов, Мустафа – 189
Дзюба, Іван – 10, 22, 45, 47, 49–51, 63, 64, 66–68, 78–80, 82, 86, 87, 89, 92, 109, 111–117, 119, 120, 122–125, 127, 128, 132, 135, 137–139, 141–143, 146, 148–160, 163, 164, 175, 179, 182, 187, 189, 190, 235, 237
Дмитерко, Л. – 48
Дніпровський, І. – 75, 87
Довженко, О. – 41
Донцов, Д. – 136, 139
Дончик, В. – 44, 51, 86
Досвітній, О. – 42, 75, 87
Достоєвський, Ф. – 159
Драгоманов, М. – 24–26
Драй-Хмара, М. – 42, 75, 87

Драч, Іван – 41, 45, 48, 49, 52, 59, 88, 92, 99, 113, 137, 148, 153–155, 179, 184
Дрозд, Володимир – 45
Дубельт – 25
Дудинцев, В. – 41
Дяк, М. – 67, 110

Еллан, В. – 42, 75, 87
Енгельс Ф. – 77, 80, 123, 158
Епік, Г. – 42, 75, 87, 137
Еренбург, І. – 41

Єлизавета (імператриця) – 21
Єфремов, С. – 25, 88

Жиленко, І. – 10, 43, 59, 153
Жулинський, М. – 27, 40, 44, 48

Зайцев, Ю. – 11
Заливаха, Панас – 45, 92, 130
Заремба, В. – 144
Зарецький, Віктор – 45
Зарецький, Олексій – 44, 167
Заславська, І. – 143
Заславська, О. – 91
Захаров, Б. – 11
Захаров, Є. – 11
Збанацький, Ю. – 50
Зеров, Дмитро – 165
Зеров, М. – 42, 75, 76, 87, 151
Зінкевич, Осип – 11, 132, 155, 190
Зісельс, Й. – 189
Зленко, А. – 135

Іванисенко, В. – 44, 78, 86
Івченко, М. – 76
Ігрунок, В. – 91
Іллєнко, Юрій – 45, 149
Ільїчов, Л. – 48
Ільницький, М. – 10, 86
Ісус Христос – 18

Йогансен, М. – 42, 75, 87

Калинець, Ігор – 50, 59, 90, 99, 148, 153, 179, 184, 189
Калинець, Ірина – 89
Камю, А. – 43, 78
Кандиба, І. – 67
Карабін, В. – 180
Караванський, Святослав – 12, 95, 102, 103, 119, 130, 131, 189
Карпенко-Карий, І. – 161
Касіян, В. – 132
Касьянов, Г. – 11, 43, 109, 124
Кафка, Ф. – 43
Качура, Я. – 75, 87
Квецко, Д. – 67, 110
Квітка-Основ'яненко, Г. – 26, 177
Кендзьор, Я. – 180
Кириченко, Г. – 50
Кириченко, С. – 10, 11, 59, 91
Кисельов, Л. – 92
Кіпиш, І. – 67
Клейнер, І. – 10
Климчак, Б. – 54, 63
Кобильников, А. – 49
Кобилянська, О. – 158–160
Ковалів, Ю. – 44
Колтун, Юліан – 133

Комаромі, А. – 91
Конiський – 26
Конрад, Г. – 91
Кордун, В. – 43, 44, 51, 179
Кореневич, Л. – 153
Корогодський, Р. – 10, 11, 58, 87, 90, 149, 162, 168, 184
Коротич, В. – 41, 48, 51, 148, 153, 190
Коротченко, Д. – 135
Косач-Шимановська, Оксана – 64
Косинка, Г. – 42
Косів, М. – 10, 86, 92, 180
Костенко, Ліна – 41, 45, 49 – 51, 59, 92, 99, 113, 148, 153, 184, 189
Костомаров, М. – 23, 26
Костюк, Григорій – 34, 79
Котляревський, І. – 26, 165–169, 184
Кочур, Григорій – 45, 171
Коцюба, Г. – 42
Коцюбинська, Михайлина – 10, 11, 45, 53–55, 63, 64, 78, 80, 86, 91, 114, 120, 148, 153, 168, 169, 173, 187, 191
Коцюбинський, Михайло – 27
Кошелівець, І. – 50, 55, 77, 82, 85, 90, 166, 173
Кравченко, Б. – 10
Кравців, Б. – 31
Красівський, Зеновій – 11, 67, 110, 189
Крекотень, В. – 86
Кривулін, Віктор – 17
Кримський, Агатангел – 27
Кротов, М. – 32
Кузнєцова (Савчук), Є. – 67, 106–108
Кузовкін, Г. – 91
Кузьмін, М. – 28
Куліш, М. – 42, 75, 76, 87
Куліш, П. – 26
Кульчицький, М. – 179
Курносов, Ю. – 11
Куртіс, В. – 39
Кушнір, Веніямин – 45
Кушнір, Г. – 11

Лавріненко, Ю. – 42, 55
Левов, Аркадій – 25, 26
Лесів, Я. – 67
Ленін, В. – 45, 48, 69, 77, 80, 83, 94, 123, 147, 158, 164
Липа, Іван – 27
Липинський, В. – 159
Лисяк-Рудницький, І. – 10, 108
Литвин, Юрій – 189
Лісова, В. – 10
Лісовий, Василь – 10, 67, 91, 127, 180, 189
Лось, Є. – 139, 140
Лукаш, Микола – 45
Лук'яненко, Л. – 10, 66, 96, 110, 189
Лупинос, А. – 179
Луцький, Ю. – 59
Луцьків, В. – 66

Майстренко, І. – 10
Малишко, А. – 41, 93, 94, 112, 113, 117
Мамайсур, Б. – 50, 59
Мамонтов, Я. – 42, 75, 87
Мандельштам, О. – 28

Маринович, Мирослав – 10, 11, 189
Маркс, К. – 45, 77, 80, 123, 158
Марченко, А. – 57
Марченко, В. – 11
Масютко, Михайло – 10, 12, 66, 67, 125, 126, 129, 130, 182, 189
Матусевич, М. – 11
Махновець, Л. – 86
Маховець, М. – 91
Мелень, М. – 67, 110
Меценат – 18
Мешко, Оксана – 10, 165
Микола I – 25
Михайличенко, Гнат – 27, 76
Мишанич, О. – 86
Мороз, Валентин – 12, 18, 52, 64–66, 92, 100, 134, 136–141, 179, 180, 182, 188, 189
Мороз, Р. – 11, 54, 63
Морозенко, Віталій – 64, 65
Музичка, А. – 151

Нечерда, Б. – 153
Нижник, І. – 153
Никон – 21
Нікітченко, В. – 132
Ніковський, А. – 88, 151
Ніс, Степан – 25, 26
Новиченко, Л. – 48, 49

Обертас, Є. – 11
Обертас, Н. – 11
Обертас, Олесь – 5, 6, 233, 234, 237, 238
Овечкін, В. – 41
Овсієнко, Василь – 10, 12, 91, 180, 189
Овчаренко, Ф. – 144
Озерний, М. – 12
Олександр II – 25
Олесь, Олександр – 27
Олійник, Б. – 41, 51
Осадчий, Михайло – 67, 90, 130, 131, 179
Осика, Леонід – 45
Осоргін, М. – 28

Павличко, Дмитро – 41, 45, 52, 59, 87, 99, 137, 144, 148, 184
Параджанов, Сергій – 45, 140, 142
Пахльовська, О. – 129
Пашко, А. – 11, 180
Пестель, П. – 22
Петро I – 9
Підгорний, М. – 49
Підмогильний, В. – 42, 75, 87
Плахотнюк, М. – 12, 180
Плєщєєв, О. – 23
Плужник, Є. – 42, 75, 76, 87, 90
Плющ, Леонід – 10, 69, 125, 168, 180, 189
Погружальський, Віктор – 104
Позняков, М. – 147
Полтава, Л. – 125
Попович, О. – 54, 63
Приходько, Григорій – 54, 63
Приходько, І. – 27
Прокоп, М. – 10
Пронюк, Євген – 67, 110, 127, 180, 189

Прямков, А. – 27
Пугачов – 167
Пушкін – 25

Радищев, О. – 21, 22
Райс, Еммануель – 191
Раскін, Дж. – 160
Ребет, А. – 11
Рєзанов, В. – 151
Ремарк, Е. М. – 43
Рильський, М. – 42, 191
Розумний, Петро – 189
Роллан, Р. – 159, 160
Романюк, Василь – 189
Россельс – 171
Рубан, В. – 179
Руденко, М. – 10, 148
Руденко, Р. – 11
Русначенко, А. – 11, 136

Самійленко, В. – 151
Санд, Ж. – 159
Сартр, Ж. – 90
Сверстюк, Євген – 5, 6, 10–12, 42, 44, 45, 49–51, 55, 61, 62, 66, 68, 71, 78, 80, 82, 86, 87, 89, 91, 92, 100, 103, 105, 109, 112–117, 139, 148–150, 153, 163–169, 171–173, 179, 182, 187–189, 235, 237
Свідзинський, В. – 42, 75, 87, 89
Світлична, Л. – 10, 11, 44, 54, 62, 63, 91, 176
Світлична, Надія – 11, 12, 54, 62, 91, 117, 171, 189, 235
Світличний, Іван – 6, 10–12, 33, 45, 46, 49–51, 53, 56, 59, 61, 62, 66, 68, 78–80, 82, 86, 87, 89, 92, 98, 100, 103, 112, 117, 139, 143, 146, 148, 153, 165, 173, 176, 179, 180, 182, 187–189, 235
Севрук, Галина – 11, 45
Селезненко, Леонід – 89
Семенко, М. – 42, 75, 87
Семикіна, Людмила – 11, 45, 168
Сент-Екзюпері, А. – 43
Сергієчко, О. – 112, 179
Сивокінь, Г. – 86
Симоненко, В. – 41, 45, 49, 50, 59, 66, 92, 99, 111–117, 153, 179, 184
Синявський – 55, 120
Скаба, А. – 49
Скирта Л. – 153
Сковорода, Г. – 22
Скорик, М. – 10, 144
Скрипник, М. – 104
Слісаренко, О. – 75, 87
Сокульський, І. – 144, 179
Солженіцин, О. – 57
Сосюра, В. – 42, 112, 113
Ставицький, О. – 78, 153
Сталін, Й. – 10, 38, 40, 41, 77, 83, 93, 94, 103, 149, 164, 188, 234
Стасів-Калинець, Ірина – 59, 189
Стельмах, Б. – 179
Строката, Н. – 12
Стус, Василь – 12, 29, 45, 51, 59, 88–90, 99, 120, 139, 148, 150, 179, 182, 184, 189, 190
Стус, Д. – 91

Суворов, О. – 167
Суєтнов, О. – 19, 21, 55
Суперфін, Г. – 91
Суровцова, Н. – 10

Танюк, Лесь – 44, 131
Таранушков, – 179
Тарнашинська, Л. – 52, 164
Твардовський, А. – 41
Тельнюк, Станіслав – 59, 89
Тереля, Йосип – 189
Тихий, Олекса – 189
Тичина, П. – 42, 88, 89, 137
Толстой, Лев – 69, 160
Тудор, С. – 75, 87

Українка, Леся – 27, 64

Филипович, П. – 42, 75, 87
Філомафітський, Є. – 177
Філянський, М. – 42, 75, 87
Франко, Зіновія – 89, 128, 180
Франко, Іван – 78, 82, 94, 161, 177
Франко, Тарас – 94
Фрідріх, К. – 39

Хвильовий, М. – 42, 76, 174
Хейфець, М. – 10, 29
Хмара, С. – 11, 180
Хмельницький, Б. – 174
Ходасевич, В. – 28
Холодний, Микола – 59, 99, 148, 179, 184, 189, 234
Хомяков, О. – 157, 158
Христинич, Б. – 29
Хрущов, М. – 40, 47, 48, 53, 54. 69. 77. 83. 85. 118

Цехмістренко, Ю. – 143

Черняков, Б. – 26
Чорновіл, В'ячеслав – 11, 12, 56, 58, 66, 67, 78, 79, 81, 85, 89–91, 100, 103, 119–121, 128–135, 139, 141, 148, 153, 161–164, 176, 177, 180, 182, 187, 189, 234–237
Чорномаз, Б. – 54, 63
Чубай, Григорій – 59, 179, 189
Чумак, В. – 42, 75, 87
Чупринка, Г. – 76

Шаламов, В. – 57
Шаповал, Микита – 27
Шевирьов, С. – 23
Шевченко, В. – 11, 54, 63, 181
Шевченко, О. – 180
Шевченко, Т. – 22, 24, 26, 126, 156–158, 161–165, 233
Шевчук, Анатолій – 189
Шевчук, В. – 20, 27, 45, 179
Шелест, П. – 10, 123, 128, 130, 132
Шереметьєва, Л. – 180
Шкурупій, Ґео – 75, 87
Шлотт, В. – 91
Штонь, Г. – 44
Шугай, О. – 33
Шуляк, О. – 65
Шумило, М. – 95
Шумук, Данило – 10, 189

Щедрін – 17
Щербицький, В. – 144
Щоголів – 25

Яворівський, Володимир – 83
Якубовськи, П. – 91
Ященко – 26
Ящук, Ж. – 90

ЗМІСТ

Михайлина Коцюбинська. **Український самвидав 1960-х рр.: сьогоднішній погляд** 5

ВСТУПНЕ СЛОВО 9

РОЗДІЛ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ КОРІННЯ Й ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ 1960-х РОКІВ

1.1. Самвидав як одвічна опозиційна категорія і як конкретно-історичне явище 17
1.2. Історична зумовленість виникнення самвидаву, його становлення та суспільно-політична роль у радянському тоталітарному суспільстві 1960-х рр. 38

РОЗДІЛ 2. ВІД ТРАДИЦІЙНОГО «КУЛЬТУРНИЦТВА» ДО ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ (ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ 1960–1972 РОКІВ)

2.1. Нові віяння в літературній критиці та публіцистиці у часи «хрущовської відлиги» 75
2.1.1. Зрушення у царині літературної критики (кінець 1950-х – початок 1960-х років) 75
2.1.2. Підцензурна публіцистика самвидаву як невід'ємна складова літературного процесу 1960-х років 83
2.1.3. Три «скали одвертости» літературної критики та публіцистики 1960-х рр. 85
2.2. Зародження українського самвидаву (1960–1962 рр.) 92
2.3. Від мовно-літературної проблематики – до суспільно-політичного протесту (1963–1965 рр.) 99

2.3.1. Захист української мови та культури як найболючіша тема самвидаву (1963–1965 рр.) 99
2.3.2. Боротьба за громадянські свободи й права в українському самвидаві (1963–1965 рр.) 106
2.3.3. «Усний» самвидав як одна з форм поширення позаофіційної інформації (1963–1965 рр.) 111
2.4. Самвидав 1965–1972 років як провідна форма існування альтернативної культури та літератури 118
2.4.1. «Перша хвиля арештів» 1965 р. – імпульс до відкритого протистояння й політизації самвидаву .. 118
2.4.2. Національне питання та національна політика СРСР як центральні теми публіцистичного самвидаву другої половини 1960-х рр. 122
2.4.3. Перші «антології» дисидентського руху 128
2.4.4. Радикальна течія політичної публіцистики українського самвидаву 134
2.4.5. Інформаційно-протестний самвидав 141
2.4.6. «Фаховий» літературно-критичний та науковий самвидав 146
2.4.7. «Український вісник» як унікальний самвидавний журнал 176

ВИСНОВКИ 183

ДОДАТОК А 193
ДОДАТОК Б 196

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 211

Осип Зінкевич. **Післямова** 233

ФОТОМАТЕРІАЛИ 239

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 289

Наукове видання

Олесь ОБЕРТАС

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ: ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА (1960-і – початок 1970-х років)

Монографія

Відповідальний за випуск *Осип Зінкевич*
Випусковий редактор *Наталія Ксьондзик*
Літературний редактор *Ярослава Левчук*
Коректор *Олена Петік*
Верстка *Олексія Цися*
Художнє оформлення *Миколи Леоновича*
Обробка фотографій *Євгена Нужного*

Підписано до друку 30.11.2009
Формат 84 × 108/32. Тираж – 2000 прим.
Папір офсетний. Друк офсетний.Зам. 45.

«Смолоскип»
04071, Київ, вул. Межигірська, 21
Тел./факс: (380-44) 425-23-93
E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com
Internet: www.smoloskyp.org.ua
Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Обертас Олесь

О–13 Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.

ISBN 978-966-8499-96-8

У книзі досліджуються місце і роль, історія розвитку та побутування українського самвидаву як альтернативної складової літературного процесу, як головної організуючої форми Руху Опору 1960-х – початку 1970-х років. Особлива увага звертається на характеристику позацензурної публіцистики та літературної критики у контексті культурно-громадського життя в Україні 60-х років XX століття. З'ясовується роль самвидаву як одвічної опозиційної категорії, розглядаються обставини його формування як конкретного історичного явища у другій половині XX століття, окреслюються характерні особливості розвитку самвидавної літератури та її проблематики в умовах тоталітарного суспільства. Ґрунтовний аналіз самвидавних документів дозволив О. Обертасу простежити еволюцію мислення їхніх авторів.

Видання розраховане на науковців, журналістів, а також усіх, хто цікавиться історією, культурою та літературою України.

ББК 83.34УКР6

Олесь Обертас (1977) – кандидат філологічних наук; директор Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»; автор багатьох статей на дисидентську тематику; упорядник книг «Неформальна преса в Україні (1988–1991)» (2001) та «Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали» (2008); член редколегії альманаху «Молода нація»; організатор та учасник міжнародних семінарів, конференцій, виставок, присвячених Руху Опору в XX ст. у Східній Європі.

Зауваження та побажання надсилати на e-mail: obertas@bigmir.net

Книга Олеся Обертаса «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» важлива передусім повнотою та новизною охопленого матеріалу. Корпус залучених до наукового обігу документів (273 тексти) на сьогоднішній день найповніший. Матеріали різноманітні – тематично, стилістично, за обсягом, за рівнем.

Розгорнута й осмислена автором панорама подій і текстів переконливо доводить, що самвидав – чи не найреальніше і найваготміше досягнення шістдесятників.

Михайлина Коцюбинська

Праця Олеся Обертаса про український самвидав 1960-х років є справжнім проривом у не таку вже й далеку українську історію. Вона переросла рамки, визначені у назві дослідження, й поширилася на терени громадського, ідеологічного й політичного життя. Книга відрізняється від багатьох інших своєю масштабністю, знанням теми, осмисленням найважливіших елементів Руху Опору в Україні та глибиною думки автора.

Осип Зінкевич

ISBN 978-966-8499-96-8